

3 14 5791

1978

szky
1978

VILÁG TÖRTÉNET

28

9

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖL
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓ

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Felelős szerkesztő: Makkai László

Szerkesztő: Mayer Mária

1978.

28. szám

TARTALOM

Oldal

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM
60. ÉVFORDULÓJÁRA

A történeti tény: struktúra, forma
tartalom

(M.A. Barg) 5

Strukturalizmus, strukturális-mennyi-
ségi módszerek a jelenkori történet-
tudományban

(I.D. Kovalcsenko,
N.V. Szivacsov) 41

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

A Nagy Októberi szocialista forradalom a legújabb szovjet történetírásban

(Menyhárt Lajos) 85

A Magyar Népköztársaság történetének tanulmányozása a Szovjetunióban.

Eredmények és perspektívák

(I.M. Grancsak) 99

Társadalmi kutatómunka a SzUTA Szibériai részlegénél

(V.A. Alekszejev) 110

NÉMETORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL

Az NDK történetírása a német imperializmusról

119

A./ Válogatás Jutta Grimann - Ilse Heymann: "Der deutsche Imperialismus bis 1917. Auswahlbibliographie der Veröffentlichungen aus sozialistischen Ländern (1960-1974)" c. bibliográfiából

120

B./ Az Erfurt-Mollsdorfban 1976. X. 12-13-án megrendezett történetész-tanácskozáson elhangzott német előadások kivonatos ismertetése

Összeállította: Gonda Imre 123

Hitler politikai tanulóévei és a müncheni társadalom 1919-1923. Mérleg-készítési kísérlet az újabb kutatások segítségével

(H. Auerbach) 130

MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK KÜLFÖLDI VISSZHANGJA

185

KÜLFÖLDÖN MEGJELENT, MAGYAR VONATKOZÁSÚ MŰVEK

194

A TÖRTÉNETI TÉNY: STRUKTURA,
FORMA, TARTALOM

Ugy vélem, hogy amikor a történettudomány megismerő funkcióira terelődik a szó, nincs még egy követelmény, amelyet oly kitartó állandósággal ismételné az elméleti szociológia, mint az, hogy a történettudomány - az általa tanulmányozandó valóság ábrázolásakor ügyeljen a konkrétságra. [1] Ez az igény teljesen jogos, mivel a történeti ismeret-anyagnak magának is ez a sajátos jellemzője. [2] A kérdés csupán az, hogy az ismeretelmélet és a tudományos logika nyelvén mit jelent ez a meghatározás. Milyen ismeret-anyag szolgál rá a "konkrét" elnevezésre? Amikor történeti ismeret-anyagról van szó, a "konkrétság" fogalma azonos-e a "faktográfia" fogalmával? Végül pedig a valóságnak milyen metszetét (szintjét) kell tanulmányozni és milyen módon kell azt reprodukálni a történeti kutatás során ahhoz, hogy eredményei megfeleljenek a jelzett követelménynek, azaz hogy az objektumot "a maga teljes konkrétségében" ábrázolják? Ezek azok a kérdések, amelyek a történettudomány alkalmazott módszertanának a keretein belül azon egységes szövevényé állnak össze, amelyet "történeti tény" néven ismerünk.

Paradox módon hangzik, hogy a történettudománynak éppen ezzel az őseredeti fogalmával, azzal a fogalommal kapcsolatban, amelyet még nem is olyan régen oly egyszerűnek és "magától értetődőnek" tartottunk, zajlik ma az élénk vita, s résztvesznek abban országunk filozófusai és történészei is. [3] Mielőtt azonban a napjainkban folyó viták lényegét érintenénk, szükséges - ha röviden is - kitérnünk a kérdés történetére.

I.

Ha áttekintjük azt a gondolati (tartalmi) evolúciót, amelyet az elmúlt száz esztendő során a polgári metodológusok műveiben a "történeti tény" kategóriája megtett, úgy kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy az adott területen végbement fordulat - a maga mélységét tekintve - mutatis mutandis csupán azzal a folyamattal vethető egybe, amely a XIX-XX. század fordulóján a természettudományok terén az "anyag" kategóriájában ment végbe. Valóban, a XIX. század 60-80-s éveiben a pozitivisták beállítottágu tör-

ténetírás a történeti ismeretek forrásainak a kérdése tekintetében éppen olyan spontán-naturalisztikus álláspontot foglalt el, mint a vele korabeli természettudomány a természettudományos ismeretek forrásairól. [4] A kérdés lényegét háttérbe helyezte, átlátszóan világosnak, minden kétséget kizárónak tekintették. A korabeli polgári historizmus lényegében véve abból a meggyőződésből indult ki, hogy a történet-tudomány tárgya (vagyis a történeti tények ugy nevezett világa) a megismerést végző szubjektumtól függetlenül és rajta kívülállóan létező objektív realitás, azaz ilyen vagy amolyan módon napjainkig "megőrződött" és "fennmaradt" "történelmi valóság", amely az elsődleges forrásokban nagyrészt közvetlen és egyenes módon "rögzítődött", majd "elfeküdt". Más szóval: az elsődleges források nem mások, mint a történész által történő felhasználásra váró, számtalan és sokféle "kész" történeti tényt tartalmazó tárolók. [5] Jelentős mértékben formális szabályok és procedurák meghatározott sorának a betartása mellett - amit összességében a forrás külső és belső kritikájának nevezhetünk, - a "történeti tények" maguk te- szik lehetővé a történész számára az elmult történelmi kor- szakok "valóságának" a rekonstrukcióját. [6] Más szavakkal: a történeti forrásokban benne rejlik mindaz, ami a történész számára szükséges ahhoz, hogy megoldja a reá váró megismeré- si feladatokat s amit tőle várnak nem más, mint az, hogy maxi- mális mértékben kikapcsolja a történeti alkotásból az "En"-t, a forrásonkívüli ismereteknek ezt a hordozóját.

A XIX. század 60-80-s éveinek pozitivisták történet-írását jellemző, lényegében véve spontán-naturalisztikus s egyidejűleg objektivisták pozíciójából a következő ismeretelmé-leti következtetések adódtak:

1. A történeti tény, azaz az ilyen vagy amolyan módon dokumentált esemény, (amelyhez végső soron a történeti lét minden jelensége tartozik), - a történeti ismeretek objektív és egyetlen forrása. A tény elemi (továbbá oszthatatlan), az egyéb tényektől elkülönült (időben és térben pontosan elhatárolódik azoktól), tartalmát tekintve megváltoztathatatlan (mivel tartalma egyszer s mindenkorra rögzítődött). A történetíró legfontosabb feladata - megállapítani a tények autentikus voltát.

2. A történeti emlékek egyszer s mindenkorra meg- adott számu történeti tényt tartalmaznak. Az elsődleges for- rásoknak az autentikusság próbáját kiállt közlései - magának a történeti valóságnak a fragmentumai, amelyek készek arra, hogy átvigyük őket a történeti mübe.

3. A történeti tények szinte az objektív igazság- nak maga a történelem által előkészített "tégglácskái", ame- lyekből a történettudományban felépül magának az igazságnak az épülete. S a történész minél több ilyen "tégglácskát" gyűjt össze munkájában, annál jelentősebb a summázott igazság, az- az a mü tudományos értéke. Az igazság számára az egyetlen ve-

szélyt nem a tények, hanem azok a történészek jelentik, akik akarva-akaratlan eltorzíthatják vagy "zavarossá tehetik" a tény világos igazságát. Innen adódik a követelmény: amennyire az lehetséges, "a kutató személyét ki kell kapcsolni a kutatandó anyagból", azaz ki kell kapcsolni meggyőződését és illuzióit, szimpátiáját és antipátiáját, elképzeléseit és törekvéseit a kutatás anyagából. Legjobb az a történész, aki az olvasókat "magukra hagyja a tényekkel". A végkövetkeztetés pedig: a tények magukért beszélnek. [7] A történettudomány - a tény tudománya. S amint a tény - az elmélettől eltérően - semmit sem tételez fel, úgy a történettudomány sem "agyal ki" semmit, nem "enged meg" semmit, s nem "általánosít". [8]

Ezek voltak azok a végső következtetések, amelyek a történeti tény és - ennek megfelelően - a történeti ismeret, mint közvetlenül érzékelhető ismeret, problémájának primitív-szenzualista fejtegetéséből adódtak. [9] S ebből a fejtegetésből adódott annak a lehetősége, hogy a történeti és a természettudományos ismeretek ismeretelméleti és logikai természetét teljes mértékben azonosítsák. A történeti tény és a természettudományos tény - tökéletesen egyneműek. Egyenlő mértékben objektívek és megbízhatóak s mindkét esetben a tudományos igazság "utolsó oszthatatlanját" testesítik meg. [10]

Ugyanakkor a XIX. századi pozitivisták szociológia, amely gyakorlatilag a történelem megismerő funkcióit a szociológia funkcióival cserélte fel, egyáltalán nem számolt a tényekkel, mint olyanokkal. Spekulatív műveiben a történeti tény pusztán az illusztráció szerepét kapta (magában a történeti kutatásban betöltött konstruktív funkciója helyett). Másrészt a pozitivisták történetírás, amely "a történelem világát" naív módon a forrásanyag prizmáján keresztül felfogható világnak tekintette, a történeti kutatás proceduráját teljes mértékben azonosította a természettudományos kísérlettel és ilyen alapon következtetéseit a természettudományos következtetések (törvények) példájára alkotta meg. [11]

Minden nyilvánvaló elméleti-megismerési gyengéje mellett a pozitivisták történetírás a bennünket érdeklő kérdésben tiszteletben tartotta az objektivizmust: a tényeket, amelyekkel a történetírás dolgozik, nem keverte össze a megismerést végző szubjektum "kísérletével", sőt, egyenesen szembeállította a tényeket azzal; továbbá a tényeket olyannyira objektíveknek nyilvánította, hogy lényegében véve a pozitivisták történetírás nem tett különbséget a történettudományi tény és a történelmileg valóságos tény között. Ezen utóbbit az elsődleges forrásból kiemelve a történész "egyenesen és közvetlenül" átviszi azt a saját művébe s közben nem változtatja meg sem annak a történeti láncolatban elfoglalt helyzetét, sem szerepét és jelentőségét. Bárhogyan volt is, a "régik" pozitívizmusa a történeti tény természetével kapcsolatos naiv-naturalisztikus nézetei azt a széles körben elterjedt meggyőződést erősítették, hogy a történettudomány - az általa

feltárt ismeretanyag természeténél fogva - képes rekonstruálni és valójában rekonstruálja is az emberiség multjának objektív képét. [12]

Azonban éppen a XIX. század utolsó harmadában a polgári történetírásban erőteljesen kezdett hallatni magáról egy teljesen ellentétes tendencia. Megtestesítője, aki a XX. században a legnagyobb hatást gyakorolta az ilyen irányú történetírás evolúciójára, W. Dilthey volt. [13]

Nézet-rendszerében a történeti tény koncepciója szubjektív-idealista értelmezést kapott. Azok a tények, amelyekkel a történettudomány operál, élesen különböznek a természettudományos tényektől: ezen utóbbiak az érzékszervek által történő közvetlen valóság-reprodukálás eredményei, míg az előbbiek egyáltalán nem az objektív valóságot tükrözik, hanem csupán "történeti tanúságtételek", amelyek sorában az események szemtanuinak u.n. "protokoll jellegű állításai" elvesznek az egészen közvetett tudósítások tömegében. Ha pedig a történeti tények hatalmas többsége nem alkotja a közvetlenül érzékelhető ismeret eredményét, hanem csupán a tradíció "tanúságtételét", akkor a tények rekonstruálása során a történész szerepe lényegesen különbözik a természettudományos kutató feladatától. Arról van szó, hogy a történeti tradíciót (a szemtanúk "protokoll jellegű állításaitól" eltérően) a történész nem tudja egyenesen és közvetlenül rekonstruálni (már csak azért sem, mert a történeti érdeklődése más siku). A történeti tradíció aktív magatartást követel a történésztől, azaz "kritikát", "elbírálást", "válogatást", más szóval: az anyag értékelését. Viszont minden értékeléshez meghatározott kritériumokra van szükség (amelyek esetében az szükséges, hogy kívül álljanak az értékelendő anyagon), következésképpen, a történész nem csupán a nem-történeti ismeretekből meritheti azokat (absztrakt-filozófiai, vallási-etikai ismeretekből, stb.). Ilyen módon a történeti tények megalapozottsága a legszigorubb függésben áll azoknak az értékeléseknek a kritériumaitól, amelyeket a történész anyagával szemben alkalmaz. [14] Mindezek következtében a Dilthey által alkalmazott "a történeti ratio kritikája" a figyelem középpontjába helyezte a "belső kísérlet" problémáját, vagyis a történetíró intuitióját, mint a történeti tény ismeretelméleti és logikai természetének a megismeréséhez szükséges döntő előfeltételt. A történeti tényt mereven szembeállították a természettudományos ténnyel, mint tudati tényt az érzékelhető-tárgyi jellegével, mint a "belső kísérlet" alkotását az okilag megmagyarázhatóval, mint intuitív-megsejtendőt a racionálisan megismerhetővel. [15]

Nem nehéz meggyőződni arról, hogy Dilthey interpretálásában a történeti tények világa - a pozitivistá értelméhez képest - mennyire elszegényesedett, mennyire feloldódott a szubjektumban. Ebben egyébként nem volt semmi váratlan: a történeti tények világának átváltozása a "szellem" alkotásává (és ennek megfelelően a történelem átváltozása a

"szellemről szóló tudományá") egyenes következménye volt annak, hogy a jelenségek gazdag halmazának történeti szemléletéből kiiktatták a társadalmi individuum gyakorlati, anyagi tevékenységét, s az események objektív-történeti, ok-okozati összefüggését, lényegében véve felcserélték a kutató személy irracionális-pszichológiai motivációjával. [16]

Ha nem kétséges az, hogy Dilthey "társadalomtudományi metodológiájában" a pozitivizmus naiv reakcióját kell látunk a történeti megismerés szférájában, akkor egyidejűleg azt is el kell ismernünk, hogy ez a szubjektív idealizmus és az irracionálizmus irányából jött reakció volt. Mindezek következtében a történeti tény elveszítette egy sor fontos vonását: objektív realitását, azaz elsődlegességét, elhatároltságát a megismerést végző szubjektumtól, tartalmi függetlenségét saját "értékelésétől", autentikusságát, verifikálhatóságát, megismételhető voltát, stb. [17]

Ilyen módon egyrészt a történelem világa leszűkült és a szellemi világ tényeivé vált, másrészt megismerését a szubjektív idealizmus és az irracionálizmus pozícióiból fejtegették. A történeti megismerést egyenlővé tették az intuitívval, az átéléssel, a megismerést végző személy benyomásával, a hermeneutikával (értelmezéstanal, Szerk.).

Egyidejűleg a történeti tény, mint kategória, pozitivistá-racionalisztikus értelmezésének Dilthey által kezdeményezett kritikája felvetette a történeti megismerés specifikus voltának a kérdését is: a történeti megismerés ettől kezdve nem tudott megbékélni a "történeti tény" "naturalisztikus" koncepciójával, ami olyannyira jellemezte a szenzualista-empirizmus képviselőit. A pozitivistá metodológia alapvető problémáját, azt ugyanis, hogy miként kell a tényekről áttérni a következtetésekre, azaz az általános történeti törvények megfogalmazására, (ami magukat a tényeket illeti, azok "kitermelése" valami magától értetődő dolognak tűnt) most gyökeresen felülvizsgálták: miként állapíthatók meg maguk a történeti tények, (amennyiben azokat ki kell emelni a hosszú lefutású tradíciók egymásrarétegződéséből), egyáltalában milyen mértékben ismerhető meg a történeti múlt, milyen a történeti ismeret strukturája? [18]

Windelband és Rickert befejezték a természettudományok és a "szellemről szóló tudományok" között emelt, áthatolhatatlan válaszfal felhuzását. [19] Azon meggyőződés helyére, hogy a történeti tény az "maga a történelmi valóság", a kételkedés lépett, sőt, hamarosan a határozott tagadása ezen utóbbi megismerhetőségének. Az empirikus realitás és az "értékek" szférájának általuk igényelt dualizmusából kiindulva a neokantianusok - a marburgi és a freiburgi iskola képviselői - elutasították a történeti tényeket, mint olyanokat, amelyek a kutató személytől független tartalommal, objektív igazsággal rendelkeznek. [20] Nézeteik szerint a történeti tények, lényegüket tekintve megismerhetetlenek. Amennyiben pedig a

tények csupán a jelenségek szintjén figyelhetők meg, nincs is értelmük, irracionálisak a maguk végtelenségében. Végeredményben csak azok válnak közülük történeti tényekké, amelyek "számunkra" a "művelődés tényének" a jelentőségével bírnak, ami viszont csak úgy érhető el, ha az említett jelenségeket az "értékek" közé soroljuk. [21] S habár Rickert elismerte az "értékek" abszolút jelentőségét és ezzel együtt mintegy elismerte azok objektív, történelem-feletti létét, ennek ellenére "az értékek közé való besorolási" procedúra a maga teljes egészében szubjektív volt. Végeredményben a történeti valóság alkotójává maga a történész lépett elő, az értékek hordozója. [22] Következésképpen a neokantianizmus - jelezvén azt, hogy a polgári historizmus a válság szakaszába lépett, - egyben annak a szó szoros értelmében utolsó szava is volt. Azonban valamennyi szubjektív-idealista és irracionális megállapítása ellenére a neokantianizmus a történeti kutatás logikájának számos fontos kérdését meghatározta, így többek között a történeti tény specifikumának a problémáját. Amint azt az egész XX. század tapasztalata bizonyította, (a nem-marxista historizmus terén) a neokantianizmus helyére lépő egyetlen "iskola" sem volt képes - lényegében véve - kiszakítani magát a neokantiánus meghatározások köréből. Így pl. amikor a jelenkori angol történész, E. Carr, aki egészében véve távol áll a Rickert-féle metodológiától, a bennünket érdeklő kérdésben azt írta, hogy: "az alapvető történeti tényeket nem valamiféle sajátos tulajdonságok alapján választjuk ki, amelyek ezeket a tényeket önmagukban jellemeznék, hanem a történész a priori elhatározásai alapján" - akkor a neokantiánus dogmát ismételte meg. [23]

Nyilvánvaló, hogy a történeti tény objektív tartalmának a tagadása a történelem tudományos megismerhetőségének az alapjait ássa alá. Annak következtében, hogy a történeti tény problémájának a súlypontját az objektív valóság szférájából átvitték a végtelen káoszból végeset alkotó tudat szférájába (azaz a történeti tények világába), a "történeti tény" fogalmát egyenlővé tették a "kulturális tény" fogalmával, azaz az adott történelmi meglátás, perspektíva tényével, azaz a ténnyel, amelyet az adott kutatás számára kiválasztottak, mint a "kultura" "értékeinek", "jelzéseinek" a rendszerét, stb. Mindezek nyomán a XX. századi polgári történeti gondolkodást a végtelen relativizmus hatotta át. Valójában, ha a történeti tény megfosztották számos olyan tulajdonságától, amellyel a XIX. századi pozitívista beállítottságú történetírás felruházta azt, s amelyek révén teljesen azonosítható volt a természeti ténnyel (oszthatatlan, elhatárolt, stb.), ha a történeti tények abszolút többsége nem saját "érzékeltető közvetlenségében" táruult a kutató elé, hanem elhúzódó és ingatag történelmi tradíciók formájában, s végezetül, ha ezen tények jelentése, továbbá strukturája rendkívül erősen függővé vált a történetíró "érték-eszméjétől", "tervétől", az adott történeti "meglátástól", akkor a történeti tény, mint objektív-történeti valóság "metafizikává", "neorealizmussá" válik, stb. Ugyanakkor - a relativisták néze-

tei szerint - a történeti ismeret-anyag nem tekinthető többé a valóság tükröződésének, olyan ismeretnek, amely valamiféle, a megismerést végző szubjektum előtt és tőle függetlenül létező objektív alapon nyugszik. A történeti ismeret nem tarthat többé igényt általános érvényre és nem alkothatja részét az objektív igazságnak.

Nyilvánvaló, hogy nem okozott nagy nehézséget az ilyen jellegű szkepticizmustól átmenni a történelem, mint tudomány teljes tagadásának a platformjára. Ez a lépés meg is történt. 1926-ban Becker amerikai szociológus és metodológus "Mi is a történeti tény" címmel előadást tartott, amelyben kifejtette a történeti tény prezentista koncepcióját. [24] A történetíró olyan valóságot kutat, amelyik már nem létezik. A természet jelenségeitől eltérően ez a valóság egyszeri és megismételhetetlen volt. Ezt a valóságot nem lehet "kísérlet" útján ismét felidézni, amennyiben nem léteznek már e valóság létrehozói és hordozói. Ilyen esetben tehát - tette fel a kérdést Becker - mit is tanulmányoz a történész? Az elmúlt dolgok "nyomait" tanulmányozza, (a "tényeket"), amelyek önmagukban hijján vannak minden racionak és jelentésnek. Mind értelemmel, mind jelentéssel a történetíró ruházza fel azokat. S mi a végkövetkeztetés? A történeti tény nem más, mint illúzió. A ténynek semmi köze sincs a történelemhez, mivel nem a múltból, hanem a jelenről, a történetíró koráról tanuskodik; ez az, ami a jelenben létezik s nem az, ami a múltban volt. Egyetlen szóval: az úgy nevezett "történeti tények" szövedéke nem más, mint a történetíró alkotása. A történetíró "meglátásán" tul nincs történelem. [25]

Ezen az uton Becker nem egyedül járt. A történeti tény kategóriájának szélsőségesen relativista értelmezése divattá vált. Az ismert francia történész, az "Annales" c. folyóirat egyik alapítója, L. Febvre is hódolt a divatnak. "Az egész építmény (vagyis a tény történeti rekonstrukciója, B.) széthull, amint csak hozzáérnek". [26] Karl Heussi német metodológus a történeti tényben csupán a történész "álláspontját" látta. [27] Minden egyes korszak egy és ugyanazon tényben valami egészen mást fog látni és a kialakított vélemények közül egyik sem inkább igaz, mint a másik. Egyetlen véleménytől sem lehet mást várni, mint azt, hogy belsőleg elmentmondás-mentes legyen. Minden egyéb tekintetben (vagyis tartalmát illetően) a vélemények egyenrangúak. Néhány évvel később honfitársam, Th. Litt az egy és ugyanazon tényről a történetírásban egymást követő vélemények láttán (amelyek ráadásul egyetlen nemzedék életében következtek be), arra a következtetésre jutott, hogy: "Nem a tény, hanem az előítélet vezeti a történetírót." [28] Más szóval: a két lehetséges következtetés közül - hogy ugyanis a történettudományban vagy nincs objektum (avagy még radikálisabban - a történelem igazi objektuma egyáltalán nem a múlt, hanem a jelen, a szubjektum), vagy a történeti perspektíva a történeti megismerésben összehasonlíthatatlanul fontosabb szerepet játszik (amint a megismerés egyik fokáról haladva eléri a másik fokot), mint

a természettudományokban, - a polgári történetírás az előbbit választotta. Nyilvánvaló, hogy a rickerti történeti metodológia befejező akkordját a prezentizmus jelentette. Ebben a perspektívában a történeti igazság problémája úgy jelentkezett, mint aminek semmi köze sincs a tanulmányozandó tárgyhoz (amely egyébként lényegében véve megismerhetetlen), hanem kizárólag ahhoz tartozik, amit a jelenben a szubjektum a multról előtárt. Ilyen módon a történeti megismerés prezentista koncepciójában a "szubjektum tapasztalata" teljes mértékben elfoglalta a történeti tény helyét. A tanulmányozandó valóságos probléma nem a mult, hanem a "mult meglátása". Minden valóságos történelem - jutott el a végkövetkeztetéshez B. Croce, - mindig szubjektív. Az mindig is csak "jelenkori történet" marad. Alapjában helyesebb ítéletet alkotni a történetíró koráról, mint "a történelem idejéről". [29] Végkövetkeztetése pedig: "A történelem az, amit a történetíró csinál". A finálé pedig: az objektív folyamat logikája helyett - a történeti elbeszélés logikája; a történeti folyamat tartalma helyett - az adott multhoz intézett kérdéseink tartalma; a történeti tény helyett - történeti fantom, amelyet történelemnek neveznek s amely állandóan kisiklik kezeink közül a maga végtelenségében s amely éppen ezért alkalmas arra, hogy úgy álljon elénk, mint az egyik vagy másik történetírónak éppen "úgy tűnő" valami. [30] A történelem, mint objektum, az az, amit a szubjektum megalkot. "Nem létezik olyan történeti realitás, amelyik megelőzte volna a tudományt s amelyet ezen utóbbinak kellene rekonstruálnia" - közli a jelenkori francia filozófus, R. Aron. [31] Hasonló véleményen van nézeteinek osztója, A. I. Marrou: "A történelem - a megismerést végző szubjektum, a történetíró alkotó erőfeszítéseinek az eredménye". [32] Magától értetődik, hogy a relativizmus csupán egyik irányzata a jelenkori nyugati történetfilozófiának. A nem-marxista történeti gondolkodásra gyakorolt befolyása azonban lényegesen szélesebb, mint nyílt hódolóinak köre. Végeredményben a történeti tényre vonatkozó jelenkori szubjektivisták koncepciókat a következőkben összegezhettük:

1. A történettudomány nem cumulatív jellegű, azaz nem halmoz "ismeretet ismeretre", mivel hijján van a reális objektumnak (a mult rejtve van előlünk és elérhetetlen a megismerés számára); a történettudomány objektumát a szubjektum által hozzuk létre. Az u.n. történeti tény - a történetíró szüleménye, s ez együtt változik a kutató személy "történeti meglátásának" a változásával. Éppen ezért értelmetlen dolog a történettudomány fejlődéséről beszélni, mivel az új "meglátás" pusztán csak elveti a régit, mint szükségtelen. Az időben vizsgált történeti ismeret-anyag nem más, mint a különböző retrospektívák szakadatlan változása, amelyek mindegyike hasonló mértékben viszonylagos és mindegyiket felváltja egy másik. [33] Ime, miért van az, hogy a történelmet vég nélkül áthúzzák és ujrainják.

2. A mult legfontosabb tényei - a szellemi tények - teljességükben megismerhetetlenek. Pl. sohasem fogjuk megtudni azt, hogy milyen gondolatok foglalkoztatták Caesart,

amikor átlépte a Rubicont. Mindaz, ami hozzáférhető a történetíró számára, nem más, mint külső esemény - mechanikus cselekvés, és nem több. A történelem értelme pedig az elsőben, s nem az utóbbiban rejlik.

Következésképpen a szellemről szóló tudományokra nem alkalmazható a visszatükröződés-elmélet. A történész számára csak az marad hátra, hogy vagy "beleélés" útján megkísérelje megragadni a tény értelmét, azaz végeredményben a saját "tapasztalatára" hagyatkozik, vagy pedig racionálisan megkonstruálja azt, ugyanannak a tapasztalatnak az alapján. Mind az egyik, mind a másik esetben a "mult rekonstruálása" csupán "interpretálási típus" lesz, azaz a történelemnek olyan tartalommal (értelemmel) való megtöltése, amely nem a multa, hanem a jelenre vonatkozik. Ha pedig ez így van, vonja le a következtetést E. Callot, ha a "tény-apparátus" kialakítása teljes mértékben attól az "érték-rendszer-től" függ, amelyet a történész magának vall, akkor érthetetlen, miként tarthat igényt a történettudomány arra, hogy feltárja a valóságot. Minden tekintetben ésszerűbb volna, ha a történettudomány tudatosan megelégedne a metafizikus ontológiát kizáró relativizmussal. [34]

II.

Nem nehéz meggyőződni arról, hogy a történeti tény természetére vonatkozó kérdés csupán megváltoztatott formában történő megismétlése a filozófia alapkérdésének a gondolkodás és a lét viszonyáról. Az a körülmény pedig, hogy a jelenkori polgári historizmus ezt a kérdést a szubjektív idealizmus, az agnoszticizmus és a relativizmus szemszögéből nézi, mindenél világosabban tanuskodik arról, hogy mennyire igaza volt V. I. Leninnek akkor, amikor még a század elején a fenti nézeteket vallókkal folytatott vitában így írt: a relativizmust tenni meg a megismerés-elmélet alapjává, azt jelenti, hogy elkerülhetetlenül abszolút szkepticizmusra, agnoszticizmusra és szofisztikára ítéljük magunkat. [35]

Mindamellett a történeti tény ismeretelméleti és logikai természetéről folytatott vita olyan objektív nehézségeket is feltárt, amelyek kapcsolatosak a kérdés megoldásával. Az egyik ilyen nehézség a terminológia differenciálatlanságában rejlik, ami a fogalmak állandó összekeverését eredményezi. A "történeti tény" kategóriáját alkalmazzák a történelmi esemény megjelölésére (azaz az objektív valóság "tényének" a megjelölésére), a forrás közlésére (vagyis az ilyen vagy amolyan módon tükrözött "tény"-re), s végül annak a közlésnek (tanúságtételnek) a megjelölésére is, amely kiállta az autentikusság próbáját és ezáltal történettudományi ténynyé vált. Jelentős mértékben innen erednek a marxista történészek körében a bennünket érdeklő kérdésben tapasztalható "eltérések" (hiszen egy pillanatra sem kétséges, hogy a különböző meghatározásokat alkalmazó szerzők következetesen marxista álláspontot foglalnak el). Így pl. amikor azt a meg-

határozást olvassuk, hogy "... A történeti tény, mint a források alapján rögzített multbeli esemény, az objektív és szubjektív elemnek olyan dialektikus egysége, amely megvan mind magában a történeti valóságban, mind az azt visszatükröző tudatban", [37] akkor nem világos, hogy milyen "tényről" is van szó, amennyiben itt az elemzendő fogalom fentebb említett három értelmezési aspektusát összekeverték. Mindenekelőtt, ha olyan "tények"-ről van szó, amelyek, mint objektív-történeti realitás, léteztek már a megismerést végző szubjektum (történetíró) előtt is, és tőle függetlenül, akkor felmerül a kérdés: a realitás valamennyi "ténye" valóban "az objektív és a szubjektív elem egysége"? Példának okáért mit tegyünk az olyan viszonyokkal, amelyek az ember akaratától és tudatától függetlenül alakulnak ki, mint a létfenntartásra irányuló tevékenységének eredményei, azaz az anyagi, társadalmi viszonyok területéről származó "tények". [38] Mit kezdünk a természeti-történeti tényekkel, amelyeknek hatalmas szociális következményük volt ("a nagy éhínség" 1315-1317-ben, himlőjárvány a XIV. században, stb.)? Továbbá, az a körülmény, hogy a történeti tény meghatározásába bevonják a "forrásokat" is, arról tanuskodik, hogy az egész problémát más sikra helyezik. Ténylegesen, a tény, az objektív-történeti realitás helyett a forrásban tükröződő "tény" tárul elénk. Ebben az esetben pedig a problémának teljesen más aspektusával állunk szemben, amennyiben jól ismeretes, hogy a forrásban a történeti valóság csak tükröződik, méghozzá lépten-nyomon csak közvetetten, deformáltan, kiemelten, fragmentumként, egy szóval: az adott esetben nem a valósággal állunk szemben, hanem annak többé-kevésbé adekvát tükröződésével. Végezetül pedig a történeti tény elemzendő meghatározásából hiányzik a "történeti tény" fogalmának harmadik értelmezése, éspedig az, hogy "történettudományi tény". Ez abból a megfogalmazásból adódik, hogy "a történeti tény, mint a források alapján rögzített multbeli esemény...". Ki rögzítette? Természetesen, a történetész! Ebben az esetben azonban már nem annyira a tény konstataálásáról van szó, mint inkább tartalmi vonatkozásáról, megfejtéséről, értelmezéséről, bevonásáról abba az összefüggés-rendszerbe, amelytől a jelentése függ. Világos, hogy a "tényeknek" ezt a sokféleségét egyöntetűen úgy jellemezni, mint az objektív és a szubjektív elem egységét, végtelen pontatlanság.

Következésképpen a fogalmak differenciálatlansága az alapvető akadály azon az uton, amely az értelmezésükkel kapcsolatos alkotó vitákhoz vezet. V. I. Lenin szisztematikusan megkülönböztette: az objektív valóság tényeit, mint a társadalomtudományok kiindulási anyagát és a tudomány tényeit, mint a megismerés eredményét. [39] Ez az elvi különbség, természetesen, ködbe vész akkor, amikor egyetlen meghatározásban megkísérlik összegezni nem csupán a visszatükröződött és a visszatükrözést, de magának a visszatükröződési folyamatnak a lényegét is.

A fentebb felhozott példák ismételtén arról tanuskodnak, hogy az általunk vizsgált probléma - időszerű. Nyil-

vánvaló, hogy mielőtt hozzákezdzenék magának a kérdésnek a beható vizsgálatához, meg kell állapotodniuk a következőkről. "A történeti tényt" a jövőben "történeti ténynek" nevezzük; az elsődleges történeti forrásban rögzített tényt "a forrás közlésének"; végül, azt a "forrás-közlést", amelyet tudományosan verifikáltunk és amelyet a történetész átgondolt s ezzel tudományos ténynévé avatott, "tudományos-történeti tény"-nek fogjuk nevezni.

Következésképpen az, hogy a történeti tényt olyan objektív realitásnak ismerjük el, amelyik független az őt megismerő szubjektumtól, azaz elsődleges, s a tudományos-történeti tényt pedig másodlagosnak, az első tükröződésének, a megismerési folyamat eredményének tartjuk, nem más, mint a filozófia alapkérdésének materialista megoldása a historizmus terén. A történeti tény - történeti valóság - "fragmentum" - meghatározó, sajátos vonása befejezettségében, kimeríthetetleniségében, egyszer s mindenkorra adott voltában, és változtathatatlanosságában rejlik. A tudományos-történeti tény meghatározó sajátossága - a befejezetlensége, tartalmi változtathatósága, a végtelen gazdagodásra és fejlődésre való képessége - karöltve a történettudomány haladásával. [40]

A "történeti tény" fogalma - az első pillantásra - szigorú egységiséget és elhatároltságot fejez ki (térben, időben és tartalmi tekintetben). A reális történeti folyamatban a történeti tény úgy áll elénk, mint a folyamatosság egy mozzanata, mint a kölcsönös kapcsolatok bonyolult hálózatának egyetlen csomópontja.

A jelenségek esemény-szintjén a történeti tények egyszeri, egynemű jelzőbóják a történelem folyamatában. A "lényeg" szintjén - nyilvánvalóan - az ilyen események bonyolultsága, befogadóképessége, objektív jelentősége éppen annyira különböző, mint amennyire beláthatatlanok a társadalmi élet határvonalai. Ebből elkerülhetetlenül következik, hogy hiba lenne történelmi ténynek tekinteni azt, ami a történelemből éppen csak hogy kifejez valamit, (a kortársak vagy a későbbi történétírók értékelése szerint). S felmerül az a kérdés is, hogy mi az, ami történelmileg, szociálisan vagy kulturális tekintetben kifejez valamit? Napoleon gondolatai és gondjai valamint a Párizs-környéki névtelen ács gondolatai és gondjai, Napoleon "ügyei" és ugyanannak a névtelen ácsnak a mindennapi élete - különböző fontosságú események a történelem meghatározott metszetének contextusában. S mi több, a társadalomtörténet számára a második jóval fontosabb az elsőnél. Ha az emberi kíváncsiság megőrzött volna számunkra apró kis tudósításokat legalább egyetlen párizsi ács mindennapjáról, olyanéről, aki Napoleon kortársa volt, ahelyett, hogy halhatatlanná tette a birodalom létrehozóját, a történet-tudomány, mint tudomány, sokkal jobban járt volna.

Következésképpen potenciális történeti ténynek tekinthetők a szociális jelentésű események mind, a társadalmi élet sokféle jelensége, a szociális világ teljes végtelensége,

amelyet történeti valóságként jelölünk, függetlenül az adott jelenség és esemény jelentésének és paraméterének skálájától, akár megragadták azok a kortársak képzeletét, akár számukra észrevétlenül zajlottak. Szükséges ismételten hangsúlyozni, hogy a történelem kimeríthetetlenül önmagában fejlődik s egyáltalán nem a megismerést végző szubjektum viszi azt be a történelembe. Magától értetődik, hogy a történeti perspektíva, a történelmi tapasztalat (a történelem menete) kiszélesíti a történelmi visszapillantást s a történészek egymást váltó nemzedékei számára lehetővé teszi, hogy mind újabb, korábban észre nem vett jelenségeket, összefüggéseket, szabályos ismétlődéseket, stb. fedezzenek fel. Nyilvánvaló, hogy a történeti meglátás ilyen jellegű gazdagodásának a gondolata csak elhomályosulhat, (sőt, mi több, eltorzulhat) ha azt "a jelen visszavetítése a múltba" fogalom segítségével értelmezzük.

A társadalmi élet szféráinak heterogén jellegéből következik a történeti tények megfelelő klasszifikálásának a szükségessége. Így megkülönböztetünk pl. gazdasági, szociális, politikai, stb. tényeket. A valamely év október 8-án Amiensben tapasztalt gabonaárak jelentőségüket tekintve éppen olyan fontosak a gazdaságtörténetben, mint egy utcai tüntetés Párizsban valamelyik évben a szociális történet, vagy az uralkodó dinasztia cseréje a politikai történet számára. A társadalmi élet bármelyik, említett szférájához tartozó történeti tények összességén belül szükséges további megosztást végezni (példának okáért, a gazdaságtörténet tényeit feloszthatjuk a/ az agrártörténet, b/ az ipartörténet, c/ a szállítás, kereskedelem és pénzügy, d/ a demográfia tényeire, stb.).

Mint már említettük, a neokantiánus történetmetodológia egyik postulatuma (követelménye) a történeti tény (esemény, jelenség, stb.) megismételhetetlen, "unikális" jellegének az elismerése volt. Ezt úgy érték el, hogy először: a történész nézőpontját tudatosan leszűkítették a társadalom szellemi életének a szférájára, másodsor: éppen olyan tudatos módon mellőzték az anyagi élet szféráját, mindenekelőtt pedig a termelési és társadalmi viszonyokat, amelyek pedig egyedül nyújtanak lehetőséget arra, hogy a különböző népek történetében észrevehessük az ismétlődéseket. [41] A figyelemnek az esemény-jellegű tényekre történő összpontosítása s a társadalmi struktúrákhoz fűződő "genetikus kapcsolataik"-nak a figyelmen kívül hagyása (a történeti események kiszakítása azoktól a társadalmi összefüggésektől, amelyek azokat létrehozták, éppen úgy, mint a történelmi személyiségek "megszabadítása" tevékenységük társadalmi körülményeitől) [42] régen lelepleződött már, mint az ordító antihistorizmus megnyilvánulása a történeti megismerés objektumának a megközelítése során. Még Marx utalt rá, hogy a történelemnek a személyiség szemszögéből való u.n. "vizsgálata" mögött gyakran az a törekvés rejlik, hogy figyelmen kívül hagyják, elnézzék (zu übersehen) éppen azokat a különbségeket, amelyekben a társadalmi viszonyok testet öltenek. A társadalom nem individuumok összegezése, hanem azoknak az összefüggéseknek és viszony-

latoknak az összessége (Beziehungen, Verhältnisse), amelyek közt az individuumok egymásközt megvannak. Ha azt állítjuk, hogy a társadalom szemszögéből nézve nem létezik rab és polgár, hanem csak emberek vannak, akkor nyilvánvaló, hogy ilyen minőségben azok kívül állnak a társadalmon. Az, hogy valaki rab vagy polgár - társadalmi meghatározottság (Bestimmungen), az A és B közötti emberi viszony. "A" mint olyan, nem rab. Rab csupán a társadalomban és a társadalom által. [43] Más szóval: a "történeti objektum" specifikumát abszolutizálva a neokantiánizmus tudatosan összekeverte a tényt, mint empirikus és passzív egyediséget és a tényt, mint történelmi összefüggést, folyamatot, szükségszerűséget, minek következtében elveszett ennek a specifikumnak maga a lényege: a társadalmi összefüggések, kapcsolatok meghatározó jellege a társadalmi-történeti objektum alakulásában. Más szóval: dialektikus-materialista szemszögéből nézve az empirikus megfigyelés szintjén a történeti tény "egyedisége" nem jelent nagyobb akadályt az általános és a törvényszerű kiderítésének az utjában, mint a tárgyak, jelenségek, események "egyedisége" a természetben. S ha ilyen szemszögéből próbáljuk meghatározni a "történeti objektum" specifikumát, az azt jelenti, hogy nem tisztázzuk, hanem inkább misztifikáljuk a kérdést. Nem kétséges azonban, hogy az empirikus megfigyelés szintjén meg kell különböztetni unicum-jellegű tényeket (a könyvnyomtatás feltalálása, IV. Henrik meggyilkolása, stb.) és tömeges jellegű tényeket, statisztikai tényeket (az árak mozgása, népesség, sztrájkmozgalom, stb.).

Végezetül pedig attól az időtartamtól függően, amelynek folyamán az adott esemény végbemegy, megkülönböztetünk: pillanatnyi eseményeket, ciklikusan ismétlődő eseményeket (periódusokat), valamint olyan eseményeket, amelyek rövidebb vagy hosszabb időtartamúak, (jelenségek, folyamatok). Éppenséggel az, hogy időtartamukat tekintve az események különböző jellegűek, elvezet bennünket a történeti tény belső strukturájának a kérdéséhez. A szemléletesség kedvéért három példát állítunk egymás mellé az osztályharc történetéből: egyéni tiltakozási aktus - népfelkelés - szociális forradalom. Nyilvánvaló, hogy az említett cselekmények közül az elsőt, az egyéni cselekvés eredményét jogos "egyszerűnek" nevezni, eltérően a másik kettőtől, amelyek tömegmegmozdulás eredményei s amelyeket - az elsőtől összevetve - "bonyolultnak" tarthatunk (jóllehet, hatalmas különbségek vannak köztük a bonyolultság fokát illetően). Ha azonban figyelmesebben vetjük egybe ezeket a példákat, kitűnik, hogy maga a "bonyolult" fogalom további elemzésre szorul. Mindenekelőtt nyilvánvaló az, hogy a történelemben egyszerű események nincsenek. Bonyolultságuk mértékét azoknak az összefüggés-tényezőknek a száma határozza meg, amelyek résztvesznek az események alakításában. Továbbá, az esemény lehet többé vagy kevésbé bonyolult, attól függően, hogy a/ mennyire huzódik el térben és időben, b/ mennyi a száma azoknak az összefüggéseknek, amelyek az eseménnyel kapcsolatosak, azaz hogy mennyi a száma azoknak az eseményben fellelhető, azzal együtttható vagy "ke-

resztező" "tényezőknél"-folyamatoknak, társadalmi szféráknak, amelyek ezeket a cselekvéseket előidézték, létrehozták.

Következésképpen maga a történelmi valóság szerte-áramlik különböző bonyolultságu, időtartamu tényekbe - "csomópontokba", amelyek különböző mélységben tartalmaznak a bennük kikristályosodott társadalmi rárétegződések "tartalmát" (térfogatót). Annak ellenére, hogy a "fejlődésben lévő objektumokban" valamennyi határ elmosódott, a bonyolult összetételű tények, események térben és időben eléggé meghatározott határokkal rendelkeznek és nem kevésbé pontosan meghatározható a helyük a társadalom történetében. Minden esetre az "események" szintjén még az olyan bonyolult tények is, mint a háború és a forradalom, többé-kevésbé pontosan elhatároltak mind időben, mind térben. [44] A történelmi tény strukturájának az elemzése, azonban nem merülhet ki ennyiben.

Ismeretes, hogy a történelmi folyamat dualista jellegű, mivel két szférában zajlik, amelyek, jóllehet, meghatározott módon kölcsönviszonyban vannak egymással, azonban egyáltalán nem esnek egybe: a történelmi folyamat objektív kibontakozásának a szférájában, amelyet "objektív valóságnak" nevezünk s a történelmi folyamatot tükröző tudat szférájában, amely mint társadalmi tudat jelentkezik s amely, szükségszerűen, többé vagy kevésbé szubjektív. A történelmi folyamat ezen kéttőségének a figyelembevételére vezet el azoknak az objektív tényeknek a megkülönböztetéséhez, amelyek törvényeknek alárendelt természeti-történelmi folyamatként testesítik meg a társadalmi mozgást s ez a folyamat nem csupán nem függ az emberek akaratától, tudatától és szándékától, hanem ellenkezőleg, meghatározza akaratukat, tudatukat, szándékukat és a "tudatok tényeit" (az ideológiai, szociális-pszichológiai, stb. tudati tényeket). Más szóval - hangsúlyozta V. I. Lenin - (a bírálat) kiindulási pontja semmiképpen sem lehet az eszme, hanem csak a külső, objektív jelenség. A bírálatnak abban kell állnia, hogy az adott tényt egybeveti és összehasonlítja nem az eszmével, hanem másik ténnyel. [45]

Amint az adott megállapításból következik, a materialista kritika tényekként csupán objektív jelenségeket fogad el (természeti-történelmi jellegű eseményeket), amelyek az ember "akaratától és szándékától" függetlenül alakulnak (ebből adódik a tény és az eszme ellentétes volta). A történelem objektív elemzését csak ilyen jellegű tényekre támaszkodva lehet elérni. [46]

Eddig a struktúra - a kialakulási közeg szemszögéből vizsgáltuk a történelmi tény klasszifikálásának a problémáját, azonban, nem kétséges, hogy az említett fundamentális és végső ellentétben a tény-esemény úgy áll elénk, mint a különböző arányokban összetevődő olyan végtelen mennyiségeknek a végső eredménye, amelyek egyrészt a természeti-történelmi szükségszerűség, másrészt a tudatos döntések, célmegválasztások elemei.

Engels Bloch-hoz írott 1890. szept. 21-22-i levelében hangsúlyozta: Ilyen módon végtelen mennyiségű, egymást keresztező erő létezik, ... és e találkozásokból egy közös eredmény születik: a történeti esemény. [47]

Amennyiben a polgári történelemről, mint olyanról van szó, nyilvánvaló, hogy tárgyi vonatkozásban magvát éppen az ilyen tény-csomópontok, s a különböző erőknek olyan találkozási pontjai alkotják, amelyek a véges (anyagi) feltételezettség határain belül és annak talaján érvényesülnek. Az elmondottakból következik, hogy a történeti tényeknek "genetikai" hovatartozásuk szerint történő klasszifikálása (a termelő erők történetéhez, a gazdaságtörténethez, a politikai történethez, stb. tartozó tények) egyáltalán nem jelenti azt, hogy megismerhetőségük csak az említett határokon belül lehetséges. A valóságban egy és ugyanazon történeti tény a társadalom elmúlt életének különböző aspektusát világíthatja meg. A feladat csupán az, hogy megtanuljunk feloldalni (elolvasni) rejtjelzett jelentésüket. Így pl. a középkori kereskedőtársaságok strukturája nem csupán kereskedelem-történeti tény, hanem a családtörténetre és a családi életmódra is fényt vet, stb. A hitel története - fontos bizonyíték a morális-etikai problémák vonatkozásában, stb. A büntető-jogi eljárások története nem csupán jogtörténeti tény, hanem a társadalmi-történeti pszichológia történetére is vonatkozik, stb.

Ha a több, mint "közönséges", azaz mindennapi események a megismerés vonatkozásában olyannyira sokrétűek, akkor könnyen elképzelhetjük, hogy ilyen szempontból milyen háttartalannul befogadóképesek az olyan események, mint a tömegmegmozdulások, forradalmak, s a történelem számára a különböző jellegű információknak milyen tárházat jelentek.

A történeti tény mértékbeli különbözőségének (bonyolultsági fokának) a konstataálásában, abban, hogy a különböző tények - a társadalom, mint egész vonatkozásában - különféle tartalmi információt hordoznak, tükröződik a történeti tényről kialakított jelenkori elképzelések egyik jellemző sajátossága, szemben azzal a régi pozitívizmussal, amelyik teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a történeti tény strukturájának problémáját és a történeti tény teljes mértékben a természettudományos ténnyel azonosította. A történeti tény természetének említett specifikumát nem szabad azonban a megismerést végző szubjektumnak, a szubjektum "programjának", "meglátásának" tulajdonítani. A kutatói hipotézisek és koncepciók csupán a tényekkel kapcsolatos - szélesebb vagy szűkebb körű - itéletalkotásban játszanak szerepet, s nincs befolyásuk a történeti tények - mint olyanok - objektív tartalmára. A valóban tudományos hipotézisek révén jobban megérthetünk olyan régi, hosszabb idő óta ismert tényeket, vagy felfedezhetünk olyan új történeti tényeket, amelyeket korábban nem vettünk észre; a szubjektív értelmezésű hipotézisek viszont a végtelenségig elszegényesíthetik és eltorzíthatják a tényeket, sőt, magának a ténynek a "köddé válásához", "meg-

semmissüléséhez" is vezethetnek, ha azok "alkalmatlanná" válnak az ilyen hipotézisek számára.

Következésképpen, nem a történésez meglátásától függ a történeti tény különböző-mértékűsége (bonyolultsági foka), strukturális komplikáltsága. A történeti tény fontos sajátossága az, hogy kétféle formában jelenik meg a kutató előtt: 1/ adekvát jelenségek formájában, azaz a lényeg jelentkezésében, 2/ illuzióként, vélt jelenséggént. (Ilyen pl. a kapitalizmus idején a társadalmi viszonyok tárgyi formája, éppúgy, mint a feudalizmus idején ezen viszonyok "kizárólagosan" személyi formája, stb.) Következésképpen a látszólagos tények, avagy "az átváltozott realitások" világa az az akadály, amelyet a kutatónak mindannyiszor le kell győznie, ha a mögöttes rejtőző tárgyak valódi lényegéhez hozzá akar férközni. Mellesleg a látszólagosság, a maga részéről, szintén két formában jelentkezik: 1/ objektív formában, vagyis amikor magának a folyamatnak a menete következtében "átformálódik", "fantasztikus formát" ölt, és 2/ szubjektív formában, amikor a társadalmi viszonyok, jelenségek, események "fejükre állítva", "megfordítva" kerülnek érzékelésre.

Az "átváltozott formák" megértésének a fő nehézsége sokuk objektív jellegében rejtőzik. Így pl. az áru-fétizmus lényegének a megértése még nem távolítja el, nem szünteti meg magát a fétizmust, mint objektív gazdasági tény. Más szóval: az adott esetben az emberek közötti társadalmi viszonyok éppenséggel olyanoknak tűnnek, amilyenek azok a valóságban. [48] A látszólagosság objektív jellegét Lenin is hangsúlyozza a hegeli "A logika tudománya" jegyzetelése közben: Nem gondoljuk-e, hogy objektív a látszat is, mivel benne rejlik az objektív világ aspektusainak egyike? Nemcsak a Wesen, hanem a Schein is objektív, A szubjektívnek az objektív-től való megkülönböztetése létezik, azonban annak is megvannak a maga határai. [49]

Ebben a "misztikus", "második realitásban", mint ismeretes, a föld hozza a járadékot, a tőke hozza a profitot, stb. A munka társadalmi formája, mint a termék sajátos vonása, szembekerül a munka hordozójával. A látszólagosság misztifikálása, "tárgyasítása", institutionalizálása - mindez a látszólagosság objektív létezéséről tanuskodik. Igen tanulságos az áru- és a vallási fétizmus közötti párhuzam: az ember "reálisan létezőkként" fogad el fantasztikus ábrázolásokat s felruházza azokat az életből vett vonásokkal. Milyen különböző azonban genetikai természetük! Marx a "második realitáshoz" tartozó ezen tények lényegét a föld - földjáradék, tőke - százalék, munka - munkabér hármas példáján tárta fel. Ebben a formulában a társadalom által birt gazdaság vélt forrásait olyan módon képzelik el, hogy teljes egészében elfedik ennek a gazdaságnak az egyetlen és tényleges forrását, azaz a kapitalista termelési módra specifikusan jellemző értéktöbblet formáját. Az értéktöbbletet ügyesen eltávolítják. Erre viszont csak azért kerülhet sor, mivel a különböző s egymással

Össze nem vehető szférákhoz tartozó ezen formulák részei - meghatározott módon - egy egységes társadalmi szervezeten belül alá- és mellérendeltségi viszonyban állnak egymásközt, bizonyos helyre besoroltak, minek következtében olyasvalami kerül összehasonlításra, ami ugy aránylik a másikhoz, mint Marx kifejezésével élve "például a jegyző által kirótt vám, a cékla és a zene". [50] A tőke - az nem tárgy, hanem a társadalom meghatározott történelmi formájának társadalmi termelési viszonya, misztikus társadalmi formája a történelmileg kialakult termelési folyamat egyik tényezőjének. Vele egy sorban foglal helyet a föld, mint olyan, nem szerves természet. Végül a hármas tagolódású példa harmadik tagjaként jelentkezik egy bizonyos absztrakció, azaz a munka, amely hijján van mindenfajta társadalmi meghatározottságnak, elvont, s magának az életnek, mint olyannak a kifejezője és bizonyítása.

Az ilyen "természeti" és ostoba formában a kapitalista termelési viszonyok valóban prima facie jelennek meg előttünk. Ilyen eltorzított formában a kapitalista viszonyok által magukkal-ragadott, közvetlen termelők előtt jelentkeznek a dolgok. A tőke, a földtulajdon és a munka a gazdagság három elsődleges forrasként áll előttünk, s e három tényezőből tevődik össze szerintük a naponta létrehozott érték három különböző alkotó része. [51]

Azonban nem csupán arról van szó, - mondja Marx, - hogy a mindennapi tudat így fogja fel a dolgokat, hanem a kapitalista termelési módnak arról a specifikus vonásáról, amely a valóság "fejreállítását", az objektive létező misztifikálását jelenti. Marx már a kapitalista termelési mód legegyszerűbb kategóriáinak a vizsgálata során utalt arra a misztifikáló jellegre, amelyik a társadalmi viszonyokat e dolgok (az áru) sajátosságává változtatja és ami még világosabb, magukat a termelési viszonyokat is tárggyá, (pénzzé) alakítja. [52]

Azonban "az elvarázsolt és elváltoztatott világ", - a társadalmi viszonyok lényegének misztifikált világa - nem csupán a kapitalista termelési mód jellemző vonása. Talán a feudális termelési viszonyokat, az egész feudális rendet a maga teljes egészében nem "fejtetetjére állítva" érzékelik-e maguk a kortársak (valamint a későbbi korok történetirői), nincs-e eltorzítva, elfedve, s a jogi formulák révén olyan mértékben misztifikálva, hogy lényege még a benne élők számára sem társadalmi termelési módnak tűnik, hanem "irányítási mód"-nak, nem specifikus tulajdon-viszonyokat látnak, hanem személyi kapcsolatokat, "embernek emberhez való viszonyát", vagyis olyan jogi formulákat, amelyek valóságos lényege rejtve marad előttük. Talán a feudális földtulajdont nem úgy képzelik-e ebben a "fejtetetjére állított formában", mint "jussot", mint a szolgálat fejében kapott "juttatásként" a feudális járadékból való részesedést, az uralkodó osztályhoz való vazallusi tartozást, stb. Végezetül pedig a "személyek közötti viszonyt" nem képzelik-e olyannyira minden gazdasági tartalmat nélkülözőnek, vagyis olyannyira absztrakt-általánosnak (ebben a társadalomban mindenki függő, a paraszt is, az ur is, a

lelkész is, stb.), hogy csupán nagy munkával sikerül felfedezni osztály-vizválasztókat, vagy talán egyáltalán nem is sikerül. Egy szóval: a prima facie-t fogadják el "tényként", a látszatot, nem pedig a jelenség lényegét. A klasszikus ókori társadalomban is sok olyan misztifikációval találkozhatunk, melyek objektív magyarázattal rendelkeznek.

Sajnos, az osztálytársadalom valóságát misztifikáló "tényeknek" ez a rétege teljes egészében figyelmen kívül marad a "történeti tény" problémájának az elemzése során. Ezzel együtt az összes többi tény - ahelyett, hogy tartalmi utkeresésre a "mélybe" irányítanák, hogy a jelenségtől a lényeg felé haladjanak, a misztifikált, "átváltozott" formáktól a tényleges viszonyok irányában, - a valóság egysíku, egyértékű, dimenziótlan jegyéivé változtatják.

Következésképpen a "történeti tény" - ez az objektív valóságnak olyan "csomópontja", "fragmentuma", "összefüggése" (vagyis történelem, mint res gestae), amely a maga létében és jelentésében független az őt megismerő szubjektumtól, - s történeti ismeret igazi fundamentuma, kiindulási pont - a tudományos társadalom-elmélet valósága. A történelem materialista értelmezése - hangsúlyozta Marx és Engels - feltárta a történelem tényleges alapját. [54] A társadalmi megismerés objektív-történeti fundamentumát állandó jellellem kiemelte V. I. Lenin. A marxizmus - írta, - semmi máson nem alapul, mint ... a történelem és a valóság tényein. [55] Más összefüggésben Lenin hangsúlyozta, hogy pontos és vitathatatlan tényekből kell kiindulni. [56] Innen ered Leninnek az a követelménye, hogy rendszeresen és alaposan tanulmányozzuk a valóság tényeit, mivel csupán a pontosan és vitathatatlanul bizonyított és tudományosan megállapított tények szolgálhatnak kiindulási alapul a tudományos elmélet és a politika számára.

III.

A történeti megismerési folyamat dialektikájában a marxizmus teóriája feltétlenül vallja a valóság primátusát, azaz a történeti tények elsődlegességét. A történeti tények, azonban, nem mechanikusan "kerülnek bevonásra", "jutnak be" a tudományba. A formális adatok kivételével (dátumok, protokoll-jellegű állítások) a történeti tényeket ahhoz, hogy tudományos tények legyenek, ki kell válogatni, verifikálni, tartalmukat fel kell tárni. Ugyanakkor, azonban, találkoznunk a bennünket érdeklő kategória szubjektív aspektusával, vagyis a tudományos-történeti megismerés specifikumának a jellemzésével, mint feladattal. A történettudományi tény - másodlagos, azaz a történeti tények, "fragmentumnak", az elmult objektív valóságnak többé vagy kevésbé adekvát tükröződése a tudatban. Ebben az értelemben is a tudományos-történeti tény azonos a természeti-történeti ténnyel. Ha azonban a történeti tény, mint objektív realitás, elvben nem különbözik a termé-

szettudományos ismeretek forrásától (vagyis ugyanolyan mértékben szembenáll a szubjektummal, mint tőle független elsődleges-sel, akkor ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a történeti megismerési folyamat abszolút mértékben megegyezik a természettudományos megismerési folyamattal. Kezdjük azzal, hogy amennyiben elmúlt társadalmakról van szó, a történeti esemény nem figyelhető meg és nem rekonstruálható (igaz, a természettudomány egy sor területén is, a geológiában, az égitestek keletkezésével foglalkozó tudományban, a paleontológiában találkoznak hasonló szituációkkal, azonban azzal a különbséggel, hogy a közvetett megfigyelés számára itt hozzáférhetőek az "esemény" közvetett eredményei, termékei; a társadalom-történet hiányában van ennek a lehetőségnek s meg kell elégednie csupán a vonatkozó "közlésekkel".) Következésképpen a történetész és a történeti tény között helyet foglal a történeti forrás, mint az ilyen vagy amolyan formában "rögzített" multbeli esemény. Így pl. a modern természettudomány számos területén a tanulmányozandó jelenség és a kutató közé ékelődik a műszer, amely nélkül a megfigyelést nem lehet elvégezni. De ez csak a külső hasonlóság. A műszer regisztrálja, rögzíti vagy egyéb módon észleli a természet jelenségeit, a műszert továbbá a kutatási programnak megfelelően készítik el, visszatükrözési képessége a kutatótól függ (a kutatási technika szintjétől). A történeti forrásokat viszont az események szemtanúi "saját programjuk" szerint "állították össze", nem beszélve arról, hogy ezek az "összeállítók" gyakran tudatosan tüzték maguk elé célul az utódok félrevezetését. Minden más egyéb mellett a történeti források a különböző rendű "tényeket" teljesen egyenlőtlen arányban, az eredetit nem tükröző "mértékben", az objektív valóságot deformálva és fragmentumokban őrizték meg. Annak kiderítése, hogy valójában miről is tudósít az adott forrás, hogy a "tudósításban" milyen mértékben és milyen formában van jelen az igazi tény, mi és milyen módon deformálódott a "tény"-ben pusztán a rögzítés során (jelző-rendszer), a rögzítés helye és időpontja révén, s végezetül, a tudósítás szerzői révén [57] - egy szóval: a kölcsön-viszony problémája a/ "az elmondott" dolog s a között, amit mondani akartak, b/ a tartalom és a jelenség között - az egyik legfontosabb probléma a forrásismeretben. Ebben van az elvi különbség a valóság közvetítése tekintetében egyrészt a történeti forrás, másrészt a természettudományos műszer révén. Következésképpen a történettudománynak nem az egész tanulmányozandó valóság "teljes sokrétűségével" van dolga, hanem csupán a kisebb vagy nagyobb valóság-fragmentumok visszatükrözése érhető el a számára. Továbbá, amennyiben a történetész különböző közvetítési fokozatok révén találkozik a tükrözött valósággal, annyiban a tudományos-történeti ténnyel kapcsolatos egész probléma leegyszerűsítése az az elterjedt vélemény, amely szerint állítolag "maga a valóság" áll elénk, "beszél" a forrásokban. Ismeretes, hogy a történetész - képletesen kifejezve - egy sor reagenst kénytelen felhasználni ahhoz, hogy a valóság visszatükröződését megtisztíthassa a különböző zavaró rárétegződésekből, és számos eljárást kénytelen végigcsinálni, hogy valamiféle (közvetett) módon behelyettesítse a hiányzó láncszemeket.

A történeti források fragmentum-jellege, a mult jelenségeinek közvetett tolmácsolása, e jelenségek rögzítési módja a forrásokban - mindez különös fontosságot ad a tudományos absztrakciónak a történeti-tudományos tény megállapítási folyamatában. [58] A történeti kutatásban a tiszta indukciós módszer éppen olyan haszontalan, mint a tiszta absztrakció. [59] A tudományos-történeti tény kibontási folyamatában hatalmas az általános szociológiai elmélet szerepe, mivel az elmélet képezi a történeti képződmény dokumentált alapját végig gondoló folyamat végső konklúzióját. Az általános elmélet és az empirikus tény között, azonban, ott találjuk ezen utóbbi "fordítási" zónáját, vagyis az empirikus tény tartalmának lefordítását az egyedi nyelvről a sajátos nyelvre, ami a történettudományban fellelhető összegezés (általánosítás) legmagasabb fokának tekinthető. A "valamivel kapcsolatos" koncepció, amely kezdetben probléma-hipotézisként jelentkezik, a forrásban foglalt közlésekkel való "összetalálkozás" során fokozatosan verifikálódik, formát változtat s a történeti képződmény elméleti alapjává válik. Ez a megalapozás határozza aztán meg végső fokon az egyes dokumentált tények helyét a "bizonyítékok" rendszerében. Következésképpen, nem lehet tudományos-történeti ténynek tartani azt a közlést, amelyet a forrásból pusztán átírtak a történeti műbe, hanem csupán azt a tényt, amelyet a kellő összefüggésbe helyeztek. Más szóval: a tudományos-történeti tény - koncepcionális tény, azaz olyan tény, amelyet belülről áthat a történeti elmélet világa. S ilyen értelemben a történettudományi tény éppen olyan ismeretelméleti és logikai természetű, mint a természettudományos tény.

Ismeretes, hogy még nem is olyan régen az említett kétféle tény közötti különbséget a következőkben összegezték:

1. a történeti tények megfigyelhetetlenek, a fizikai tények - megfigyelhetők;
2. a történeti tényeket kísérlet útján nem lehet reprodukálni s ezért nem verifikálhatók; a természettudományok által tanulmányozott tények kísérlet útján reprodukálhatók;
3. a történeti tények tulzottan töredékes és kiválasztott jellegűek (különösen az ókori történetre vonatkozóan), következésképpen nem elegendőek törvényszerűségek kimutatásához; a természettudományban a tények száma gyakorlatilag végtelen. Következésképpen: stabil kölcsönösségi viszonyok kimutatása nem ütközik akadályokba.
4. a történeti tények "értékítélet"-orientáltak, történeti "tényekként" való megjelenésük is, végső soron, koncepcionális sémáktól, kiválasztási rendszerektől, stb. függ, melyek létrehozói - az "alkotók". A természettudományos tények szabadok az ilyen jellegű tehertereltől, függetlenek a szubjektív elemtől, a tudati formáktól.

A szembeállítást még hosszán folytathatnánk, azonban ennyi is elegendő ahhoz, hogy eligazodjunk lényegüket és megalapozottságukat illetően.

A történeti és a természettudományos tények fenti szembeállításánál során, kétségkívül, kitűnt az egyiket és a másikat jellemző specifikum, azonban olyannyira mértéktele-nül eltulzottan (mind az adott probléma jelenlegi szémszögéből nézve magában a természettudományban, mind a tudományos társadalomkutatás szémszögéből), hogy teljes mértékben ellentmond a tudományok jelenkori rendszerében uralkodó tendenciáknak.

Kezdjük a történeti tények megfigyelhetetlenségével, ill. a fizikai tények megfigyelhetőségével. Mindenekelőtt ismeretes, hogy a jelenkori történet tényei közvetlenül megfigyelhetők, ami pedig a mult tényeit illeti, azok valóban nem figyelhetők meg, - a közvetlen szemlélet értve ez alatt. Amint arról már szó volt, a mult tényeit "közvetve" figyelhetjük meg, a "történeti források" révén, amelyeket úgy jellemezhettünk, mint különböző ("különböző plánu") és "pillanat"-felvételek többé-kevésbé szakadatlan sorozatát, amelyeken rengeteg, gyakorlatilag felhasználatlan (jóllehet fragmentum-jellegű) információ található az adott társadalom működésének és fejlődésének különböző aspektusairól, legalábbis attól a perctől kezdve, hogy az adott társadalom a civilizáció szakszabá lépett. - Másrészt napjainkban a természettudomány területén is intenzíven fejlődik egy sor tudományos diszciplína (elemi részecskék fizikája, asztrofizika, stb.), amelyekben az objektum - azaz a jelenségek adott csoportja - szintén csak közvetve figyelhető meg, azaz a műszerek jelzései révén (az általuk rajzolt görbékben, pillanatfelvételeken, stb.). [60] Egy szóval: ha a történészek és példának okáért a fizikusok nem külön, hanem "kerek asztal mellett" vitatnák meg ezt a problémát, nem volna nehéz arra a következtetésre jutni, hogy ez a szembeállítás (legalábbis a jelenkori természettudomány néhány területe tekintetében) többé már nem létezik.

Hozzávetőlegesen hasonlóképpen áll a történettudomány és a természettudomány szembeállítása a "reprodukálás" kritériumát illetően is. A történész valóban nem képes arra, hogy az egyik vagy a másik ország, vagy az egyik vagy a másik periódus valamiféle "történeti tényét" kísérlet útján reprodukálja. Azonban, mint ismeretes, a geológusok sem képesek rekonstruálni saját tudományuk számos "tényét", s az evolúciós biológia, pl. nem képes megfigyelni a jelenkori lények kialakulási folyamatát (igy többek között az ember kialakulását a majomból). Az ilyen diszciplínák két olyan módszerrel rendelkeznek azonban, amelyek pótolják számukra a hiányzó laboratóriumot. Az egyik módszer - elméleti módszer - a tudományos absztrakció ereje, amely lehetővé teszi, hogy behatolhassunk az előlünk elzárt és a megfigyelés számára nem rekonstruálható folyamatokba. A másik módszer a történettudományban a történeti-összehasonlító módszer néven ismeretes. Segítségével jelentős mértékben kitágul a történeti megfigyelés tere, mi-

nek következtében a különböző régiókban megfigyelhető stadiális-hasonló és egymást követő folyamatok kölcsönösen megmagyarázhatják és kiegészíthetik egymást: a) megtalálhatókká válnak a folyamat hiányzó láncszemei s végül b) rekonstruálhatókká válnak az evolúciós fokozatok.

Ilyen módon a történeti tények tudományos "rekonstruálhatatlansága" a történetírás számára nem jelent nagyobb akadályt az objektív igazság megközelítése során, mint az a nehézség, amellyel számos természettudományos ágazat találkozik a maga útján, amikor tényei hasonló sajátossággal rendelkeznek.

A tudományos-történeti tény és a természettudományos tény összevetése során az előbbi valóságos specifikumát a negyedik szembeállítás ragadta meg. Ennek lényegét azonban teljes egészében kiforgatta a neokantianizmus. [61] Rikkert és számos követője, tagadván, hogy a történetírás a történeti fejlődés objektív törvényeiről szóló tudomány, azt igyekeztek bizonyítani, hogy a történetírás - a tények tudománya. A rikkerti történet-metodológiában azonban a "tény" olyan kategória, amely teljes egészében szubjektív és mulékony, amennyiben a történettudomány tény anyagát "kulturális értékek" meghatározott rendszerének tekinti. Ennek ellenére éppenséggel az ilyen, a maga egyediségében és összevethetlenségében abszolút "tényt" nyilvánították a történész által létrehozandó "mű koronájának", a történettel foglalkozó tudomány "céljának és lényegének". A marxista történefelfogásban a történeti megismerés fundamentumának tekintett "tudományos-történeti tény" nem öncélú a tudomány számára, jóllehet sokkal inkább "tiszteletbeli" helyet biztosítanak számára a történeti elbeszélésben, mint amilyen szerepet a tény a természettudományos megismerésben játszik. A tudományos-történeti tény fundamentális jelentősége abban van, hogy az az eltűnt és rekonstruálhatatlan realitást tükrözi, míg a természettudományos tények általában mentesek az ilyen "behelyettesítő" szereptől. Továbbá, amint arról már szó volt, az események szintjén a történeti tények egyszerűek és megismételhetetlenek, azonban a társadalmi struktúra szintjén a megisméltetés tere - óriási. Ami a természeti tényeket illeti, azok nem csupán ismétlődnek, de a kísérletek során gyakorlatilag végtelen számban rekonstruálhatók. Ennek ellenére a tények tudományos jelentősége az összevetésre kerülő ismeretágakban azonos. Különbözőségük csupán az elméletalkotás stádiumában érzékelhető. A természettudományos kutató számára ebben a stádiumban a tény - csupán támasz, alapozás, állványzat a végkövetkeztetés elnyeréséhez. A végkövetkeztetés elvégzése után a tudományos tények önmaguktól elveszítik jelentőségüket, az "állványzatot" szétszedik, mivel már akadályozza a "tisztá elmélet" kialakítását. Más a tény szerepe a történettudományos megismerésben: midőn a kutató az elmélet felé törekszik, kénytelen maximális mértékben megőrizni a mult "érzékelhető" tényanyagát, maga a tény a történész belső logikájaként kénytelen jelentkezni, a történelmi törvényszerűség megjelenési formájaként. Következésképpen a történész számára a tudományos tény - egyidejűleg jelenti az alapot, de magának a tudományos megismerés-

nek (ismeretnek) a megtestesülését is. Ezért van az, hogy a történész olyan nagyra értékeli minden egyes autentikus tényt. Minél több ilyen tényt rendez el a kölcsönös összefüggések rendszerében, annál valószínűbb nem csupán a történész végkövetkeztetése, de annak a lehetősége is, hogy megközelíti a jelenségek és folyamatok lényegét.

Ezzel kapcsolatban meg kell vizsgálnunk a tudományos-történeti tény (ideiglenes) érték-orientáltságát. Fentebb már volt szó arról, hogy a "valóságos történelem" kutatásának az útján ("hogyan is volt ez valójában") három "járható ut", három féle típusú kiválasztás létezik: 1/ a tények kiválasztása a "regisztrálásuk" pillanatában, vagyis a történeti források "alakulásakor"; 2/ az idő által végzett szelektálás - az "élő történelem" behatolása a levéltárakban elfekvő történelembe, és 3/ a tények szelektálása a történeti kutatás során. A történeti források érték-orientáltságának objektív indítékairól fentebb már szóltunk. Most a forrásokban előforduló értékorientáltság néhány formáját szeretnénk felidézni. A "dokumentált tények" értékorientáltsága mindenképp megmutatkozik a társadalmi élet különböző szféráira vonatkozóan bennük található tények egymáshoz való arányában, (anyag terelés példának okáért egyrészt, háborus hadjáratok másrészt). Ezek az arányok majdnem teljes pontossággal tükrözik azt az értékhierarchiát, amely az "összeállítók" tudatában élt, pl. a krónikáiról tudatában, stb. Továbbá, ugyanebből a meg gondolásból kiindulva a források "közléseiben" legalábbis két aspektust kell figyelembe vennünk: 1/ a világ, amilyenként az tudatukban él (külső, nyilvánvaló); 2/ a világ, amilyenként az a "tudatalattijukban" jelentkezett (belső, öntudatlanul-akaratlanul nyilvánított, "számításba nem vett", más jelzőrendszerben rögzített, a szokások, az etikai normák nyelven rögzített, stb.). Az első esetben nyilvánvaló, hogy a "közlések" az adott társadalmi réteg "értékorientáltságát" fogják magukon viselni (a forrásokat "összeállítók" rendi hovatartozósága szerint), a másik esetben viszont az értékorientáltság kultur-antropológiai jellegű lesz (etnosz, hagyományok, stb.). Az "ideológiai értékek" meghatározták azt, amit láttak.

Igy áll a kérdés a tények szelektálásával regisztrálásuk pillanatában. Sajnos, nem tudunk kitérni a forrásokban az idő-tényező által végzett mégiscsak véletlenszerű "válogatás" esetére, áttérünk arra a kérdésre, amely a történeti kutatás során végzett tény-szelektálással foglalkozik.

Ismeretes, hogy a történettudomány azért, hogy legyőzhesse a történeti források "létrehozóinak" "szubjektív meglátásait", évszázadok alatt kialakult fegyvertárat vesz igénybe, amelyet "a forrás belső és külső kritikájának" nevez. Azonban a történeti kutatás objektivitásának a problémáját ezzel még nem merítettük ki, hisz az leginkább annyira élesen, ha nem még élesebben jelentkezik a jelenkori történeti kutatás folyamán. Hivatkozva arra, hogy a különböző korszakokban különböző volt az emberek társadalmi tudatának a jellege, különbözőek voltak reakcióik, magatartásuk, érték-orientációjuk, a jelenkori polgári historizmus képviselői az adekvát történeti

megismerés elvi lehetetlenségének a "megalapozásán" fáradoznak. Mivel pedig - mondják, - a korszakok egymástól eltérő nyelveken beszélnek, amelyeken nem csak ugyan azok a fogalmak jelentenek egészen mást, de eltérő magának a gondolkodásnak is az egész felépítése, a történész a következő választás előtt áll: vagy teljes mértékben "kivonja magát" korának intellektuális közegéből és megkísérli, hogy az őt érdeklő kor nyelvén "szólaljon meg", vagy elismerve az elmúlt idők elvi megismerhetetlenségét, köztudottan szubjektív s a saját korának a nyomait hordozó alkotást produkál a "történeti témá"-ról, ami az u.n. történeti szociológiában bevett gyakorlat. Azonban az, amit a polgári historizmus a jelentés és a nyelv problémájának tart, a valóságban az objektivitás kritériumának a problémája a történeti kutatásban, amelyhez viszonyítva minden más probléma, így a "korok eltérő nyelvének" a problémája is, alárendelt s távolról sem végzetes jelentőségű.

Végső soron így összegezhető a "történeti tény" fogalma körül zajló viták lényege.

Milyen uton érheti el a történész az objektum adekvát megismerését? Honnan tudhatjuk, hogy a történeti mult ilyen, vagy amolyan rekonstruálása objektív jellegű, azaz többé-kevésbé hitelesen állítja elének az objektumot, mint funkcionáló és fejlődő rendszert? Ismeretes, hogy össz-filozófiai vonatkozásban erre a kérdésre kimerítő választ csak a dialektikus-materialista megismerés-elmélet adott, [62] amely elveti a vulgáris materializmus által a történeti megismerés során alkalmazott passzivitást (szemlélődést), a "kritikai filozófia" agnoszticizmusát és szubjektivizmusát a források és az ismeretek tartalmi értelmezésénél.

Ami a marxista-leninista visszatükröződési elmélet specifikus történeti-megismerő aspektusát illeti, annak tisztázása érdekében a következő kérdésekre összpontosítjuk figyelmünket:

1. a tudományos-történeti tény és a történeti tény kölcsönviszonya;
2. a "tudományos ismeret" meghatározásának a lényege szociális-történeti contextusban;
3. a tudományos-történeti tény, mint az objektív és a szubjektív dialektikus egysége;
4. a történeti tapasztalat, mint a történeti ismeretek hitelességének kritériuma.

Kezdjük elemzésünket az első említett kérdéssel. Ismeretes, hogy a marxista történet-metodológiában a "tudományos-történeti tény" és a "történelmi tény" szembeállítás a belső (jóllehet közvetett) összefüggést rejt magában a "másolat" és az "eredeti", a történeti valóság "tükröződése" és maga a valóság közt. Ez pedig azt jelenti, hogy e két poláris kategória közt egyrészt elvi különbségek vannak, másrészt nem

kevésbé fontos azonosság. Ha az elsőre gondolunk, egy nyilvánvaló, hogy az ismeretek rendszerében helyet foglaló "tény" és annak "eredetije", vagyis "a valóságos történetben helyet foglaló tény" úgy különböznek egymástól, mint elsődleges és másodlagos, mint objektív és szubjektív, mint objektum és szubjektum, különböznek továbbá a "történes" helyét és időpontját, a forrásban történt "regisztrálásuk" helyét és időpontját illetően egyrészt, s tudományos rekonstruálásuk helyét és időpontját tekintve másrészt. Az első esetben a tényt - ha eltekintünk a forrásból eredő korrekciótól - az objektív valóságot irányító törvények határozzák meg, a második esetben viszont a tudományos megismerés törvényei. Végezetül eltérnek egymástól "tartalmuk" térfogata tekintetében is. A materialista számára, - hangsúlyozta V.I. Lenin, - a világ gazdagabb, lételetlibb, sokoldalubb, mint amilyenek tűnik, [62] stb. Ami pedig a hasonlóságot illeti, ugy első sorban a tartalmi hasonlóságról kell beszélni, más szóval arról, hogy az egyiknek a másik által való tükrözése adekvát, azaz az objektív igazságról kell szólni. Az objektív igazság, mint ismeretes, nem az ismeret és a valóság azonosságának a kifejeződése, hanem utalás arra, hogy az első a másodikkal többé-kevésbé összhangban van, megközelíti egymást, "egybeesik".

Ilyen módon a történeti megismerés során is a történeti valóság gondolati, tudományos rekonstruálásáról van szó (s nem a valóságéről, mint olyanéről): vagyis nem az objektum és az objektum gondolati kópiájának az azonosságáról. A maximum, amire a materialista alapokon álló kutató törekedhet, az az, hogy a gondolati kép maximális mértékben megközelítse a valóságot, tudva tudván, hogy a kettő sohasem fog egybeesni. Ebben rejlik a megismerés haladása általában és a történeti megismerése különösen.

Az objektív igazság, következésképpen, semmiképpen sem függ a szubjektumtól, az emberiségtől, [64] A tudattól függetlenül létező történeti létnek a tudat által történő visszatükrözése - a tudományos-történeti tény meghatározó vonása, lényege.

Nyilvánvaló, hogy a történeti metodológia keretein belül már nem az objektív igazság, mint olyan, elismeréséről van szó, hanem arról, hogy elképzelhető-e objektív igaz történeti ismeret, s ha igen, akkor milyen eszközökkel és milyen úton közelíthető meg. Amint már említettük, ez a - nem csupán a tudomány, de a társadalom egésze számára - rendkívül fontossgu kérdés gyakorlatilag nem létezik a jelenkori polgári historizmus számára. Számára a történeti ismeret igaz voltát a történesz "nyelvének" logikai ellentmondás-mentessége jelenti. A polgári historizmusban nincs semmi, ami ne függenne a szubjektumtól. Az objektív igazság kritériumától megfosztott jelenkori polgári historizmus magának az objektív igazságnak a kategoriáját "metafizikának" "spekulációnak" nyilvánítja. [65]

Az agnoszticizmus és szubjektivizmus hasonló megnyilvánulásai ellen a maga idején kikelt V.I. Lenin a "hazai"

empirikritikusokkal folytatott harcban: Megvolt-e a földnek az a története, amelyet a geológia ad elő? ... vagy talán ettől a kérdéstől illik tartózkodni? - mondotta. A továbbiakban pedig Lenin, immár az emberiség történetéről szólva, lényegében megismétli ugyan azt a kérdést a történelemmel, mint a historiográfia tárgyával kapcsolatban. Dühiring - mondotta Lenin - a tudományok, s különösen a történettudomány legbonyolultabb kérdéseivel kapcsolatban jobbra-balra dobálódzott az olyan szavakkal, mint végső, utolsó, örök igazság. [67] Ugyan akkor a történettudományban az objektív igazsághoz vezető út nehezebb és bonyolultabb, mint a természettudományban. Mindezekelőtt a történettudomány a maga útján két olyan, csak rá jellemző problémával találkozik, amelyek abból a momentumból erednek, hogy a történelemben akarattal és tudattal felruházott emberek cselekszenek. [68] Először: ez az emberi cselekedetek szubjektív céljának és objektív tartalmának a megkülönböztetési problémája. Ez azonban még nem minden. A természettudománytól eltérően a történeti kutatás az objektív igazsághoz vezető úton találkozik magának a kutatónak a "pozíciójával", e pozíció problémájával, amelyet megterhel (orientál) a történelmileg meghatározott társadalomhoz, a meghatározott osztály-közeghez való tartozás, a meghatározott filozófiai iskola, stb, egyetlen szóval a pártatlan, "az ideológiától független", osztályok felett álló, "általános emberi" történettudomány lehetetlenségével. Amennyiben az első két problémáról fentebb már szóltunk, a harmadikról pedig később fogunk, csupán a következő megjegyzést tesszük. Ahhoz, hogy a történeti gondolkodás igaz legyen, ahhoz, hogy tartalma nem szubjektív, hanem objektív legyen, a társadalmi-történeti gyakorlat kritériumára kell támaszkodnia. [69]

Feuerbachról szóló téziseiben Marx arról írt, hogy az a kérdés: rendelkezik-e az emberi gondolkodás tárgyi igazsággal, - egyáltalán nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés. [70] Az élet szempontja, a gyakorlat szempontja kell, hogy a megismerés-elmélet első és alapvető szempontja legyen, hangoztatta Lenin Marxnak Feuerbach-hal kapcsolatos első tézisééről szólva. [71] A történelmi gyakorlat (beleértve a kutatás gyakorlatát is) az egymással szembenálló szubjektumot és objektumot a megismerési folyamatban realizálandó dialektikus egységgé alakítja. Más szóval: benne rejlik a tárgy vizsgálatával kapcsolatos objektivitás elvének lényege. A történeisz számára ez az elv a következőkben foglalható össze:

a/ A társadalom történetét függési (subordinatio) kapcsolatok rendszereként kell tanulmányozni, mely összefüggések a társadalom-történet "véges" és anyagi feltételezettségének az alapján hozzák létre annak funkcionálását és fejlődését. A gazdasági valóság talajára helyezett fogalom objektív tartalmat nyer.

b/ A tudomány pártosságának az elve, azaz a tudomány az a képessége, hogy annak a társadalmi osztálynak az álláspontján álljon, amelyiknek az objektív-történeti helyzete megnyitja az utat a történeti kutatásban a legkövetkezősebb, forradalmi-bíráló álláspont előtt. Eppen ezért a marx-

ista történetírásban a pártosság elve - a történeti megismerés objektív voltának a garanciája. Ott, ahol a történésznek ellentétes társadalmi erők küzdelmét kell ábrázolnia - írta Plechanov, - menthetetlenül együtt fog érezni az egyikkel, vagy a másikkal. Ilyen tekintetben a történész szubjektív lesz. Ez a szubjektivizmus azonban nem fogja megakadályozni őt abban, hogy tökéletesen objektív történész legyen. Legalábbis ha nem torzítja el azokat a reális gazdasági viszonyokat, amelyek talaján nőttek az egymással küzdő társadalmi erők. [74]

Eppen ezért volt az, hogy a marxizmus elsőként deklarálta a maga pártosságát, ami az adott esetben egyenlő a tudományos objektivitással. Ismeretes, hogy Leninnél következetesebben senki sem védelmezte a pártosság elvét a társadalomtudományban, de senki sem követelte meg nála jobban a történeti igazságot. Abszolút pontossággal azt kell írni, ami van, - írta. Nem elismerni azt, ami van - nem lehet; [75] az maga kényszeríti ki a maga elismerését; [76] a történelemnek az abszolút cáfolhatatlant kell végső következtetésként leírnia, a ténylegesen megállapítottat - írta. [77]

c/ Végezetül következik a megismerés teljességének elve. Lenin meghatározása szerint a vizsgálat objektív jellege nem példákat jelent s nem kitérőket, hanem önmagában véve a tárgyat.

Ismeretes, hogy Lenin haraggal viseltetett a "példákkal játszó"k" iránt, akik önkényesen "kiragadták" a "különböző tényecskéket". A tények - írta Lenin - ha egészükből, ha összefüggéseikben vesszük őket, feltétlenül bizonyító erejű dolgok. Az apró kis tények, ha az egészből kiragadják azokat, ha önkényes és részletjellegűek, akkor csak játékszerek. [79] Ilyen módon Leninnek azt a követelményét, hogy pontos, vitathatatlan tényekből álló alapra kell építeni, nem úgy kell értelmezni, mint egyedi tények egyszerű összegezését, hanem mint olyan teljességet, amely csak akkor jön létre, ha a szükséges összefüggések összességének az alapján vizsgáljuk az adott eseményt. [80]

Ebben rejlik tehát annak a lenini meghatározásnak a lényege, amely szerint ahhoz, hogy az elméleti analízis igazán tudományos legyen, nem szabad azt absztrakt spekulációra alapozni, hanem csak a pontos tanulmányozására annak, ami az emberiség történeti fejlődése során valójában végbement. [81]

Azonban ha a társadalmi-történeti gyakorlatot tekintjük is az objektív igazság kritériumának, ez nem jelenti e kritérium abszolutizálását. Mind a valóság, mind a valóságot tükröző tudat minden jelensége társadalmi gyakorlat, amely magán viseli az idők nyomát. A társadalom mind magasabb fokra hágó fejlődésével karöltve a társadalmi gyakorlat fokozatosan minőségileg új történeti fokozatokat ér el.

Ez pedig azt jelenti, hogy az adott kritériumra támaszkodó történeti megismerés, amely elvben biztosítja az emberiség múltját ábrázoló, objektíven igaz kép rekonstruálását,

minden egyes korszakban csupán megközelítőleg és korlátozottan hű képét nyújtja a valóságnak.

A történeti meglátás állandó kiszélesedési folyamatának az objektív alapja a történeti tény kimerithetetlen gazdagságában-, a történeti tény végtelen sokoldalúságában, összefüggései sokrétűségében rejlik, következésképpen a történeti tény megismerési határainak a végtelenségében. Az a körülmény pedig, hogy minden egyes korszak a maga igényeinek megfelelően új tényeket "sugall" a kutatónak, továbbá a tények új kölcsönös összefüggéseit, egyáltalán nem szolgálhat érvül a relativizmus és a szubjektivizmus számára a történeti megismerésben. Ebben a tekintetben a történeti megismerés semmiben sem különbözik a természettudományostól, ugyan olyan aktuális, cumulatív, s az igaz a történettudományban éppen úgy "apródonként" áll össze, mint az igaz a természettudományban. Továbbmenve, a történeti perspektívák változása meggyőzően bizonyítja a történeti tény kimerithetetlenségét. Eppen ezért a megismerés előrehaladása az abszolút igazság felé - végtelen folyamat, amelyben a nem-teljes, az egyoldalú, a nem elégé mély és a nem teljes ismeret-anyagot felváltja a teljesebb, a sokoldalubb, a mélyenszántóbb. [82] A valóság tudományos megismerésének egyre mélyülő volta - ime a történelem, mint tudomány, haladásának a lényege.

Ebből következik, hogy az igazság problémájával találkozó történésez elkerülhetetlenül felfedezi a tudományos-történeti tény bonyolult strukturáját, amely tükrözi a fogalom és a tárgy, a szubjektum és az objektum, az igazság és a tévedés dialektikáját. A fogalmi apparátus szerepe óriási a történeti kutatásban. Ezzel magyarázható a történeti megismerés folyamatának az ellentmondásossága, azaz a fogalmak bizonyos, ideiglenes megmerevedése a történetirási gyakorlatokhoz képest, illetve az az eset, amikor a fogalmak megelőkzik a historiográfiát. A domináló fogalmak tökéletesítése, e fogalmak állandó "összevetése" a kutatási gyakorlattal s a kutatás eredményeivel - ime az ut, amelyen behatolhatunk a történeti korszakok lényegét nyújtó rétegekbe.

Végezetül válaszolnunk kell a következő kérdésre: az emberiség multjának az idő folyásával változó képe "a történelem ujrrairását jelenti-e minden egyes nemzedék által", azt jelenti-e, hogy a történeti kutatás javithatatlanul "konjunkturális", "szubjektív", "az ideiglenes igényeket szolgálja" avagy ebben a tényben csak az adott kor társadalmi gyakorlata és a történettudomány elképzelései kölcsönhatásának specifikuma tükröződik.

Ismeretes, hogy nemcsak a világról alkotott történeti felfogás változik fokozatosan, hanem valamennyi tudomány, így a fizika, a kozmogónia (az égitestek keletkezésével foglalkozó tudomány), a biológia, stb. szintén fokozatosan felülvizsgálja nem csupán az említett kép részleteit, hanem a képet is, a maga teljes egészében. Azonban senkinek sem jut eszébe, hogy az ilyen "forradalmi átalakítást", és felülvizsgálást úgy tekintse, mint e tudományok szubjektív voltának az igazolását, mint annak az igazolását, hogy ezek a tudomá-

nyok nem képesek objektív ismereteket nyújtani a tárgyról. Akkor hát ebben az esetben a hasonló jellegű felülvizsgálásokat a történettudományban miért értelmezik az említett módon?

Ebben - meggyőződésünk szerint - két körülmény a hibás. Először, egy objektív körülmény: a társadalmi fejlődés összehasonlíthatatlanul gyorsabban megy végbe, mint a természeti elemek fejlődése, következésképpen az adott területen folytatott gyakorlat viszonylag hamarabb, sokkal hamarabb nyújt érveket az objektum tudományos ábrázolásának a felülvizsgálásához, mint a természettudományban. Eppen ezért a történeti megismerésben a történeti perspektíva szerepét úgy kell tekintenünk, mint az ismeretek objektív jellegét erősítő tényezőt. A második körülmény szubjektív: az akarva-akaratlan a kizsákmányoló osztályok nézeteit tükröző történetírás elkerülhetetlenül magán hordja az ideiglenes, konjunkturális jellegű "érdek" "értékek" nehezékeit. [84] Ilyen esetekben a történeti problematikát töményen antihistorikus érdekekben használják fel. A marxista historiográfia, amely nyíltan elismeri a maga pártosságát, lényegéből adódóan hivatott arra, hogy igazán tudományosan, objektíven ábrázolja a népek történeti tapasztalatait. Ilyen jelleggel a szempontok felülvizsgálása csak ösztudományos érdekű lehet.

Következésképpen, ha viszonylag gyorsan változik is a mi történeti meglátásunk, ha a mult állandóan mind újabb és újabb arcát tárja elénk, ez csupán azt jelenti, hogy a mi történeti tapasztalatunk átfogóbb és elmélyültebb lett. Amennyiben a történeti források által nyújtott esemény-tények száma viszonylag korlátozott, viszont a határterületi tények, összefüggések száma végtelen, úgy éppen az új, korábban ismeretlen összefüggések, láncolatok és átmenetek feltárásában fog legfőképpen megmutatkozni a történeti ismeretek terén a haladás.

M. A. Barg

cikke az "История СССР"
c. folyóirat 1976. 6. számában (46-71.l.)

Jegyzetek

[1] "Философская энциклопедия", Т. 2. стр. 368., "A történelem, - tudomány, amely ezt a folyamatot tanulmányozza, (azaz a társadalmi fejlődés folyamatát, B.) a maga konkrétságában és sokrétűségében."

[2] В.И. Ленин, ПСС, Т. 42. 242. стр., "A történelem nem a jelenségek, folyamatok és tények absztrakt

lényegét tanulmányozza, hanem azok konkrét kibontakozását, a maguk kölcsönhatásában és alakváltozásában".

[3] В. Носолапов, Факти та їх роль в історичнім дослідженні. "Укр. істро, журнал", 1963. No. 2., Н.М. Дорошенко, Проблема факта в историческом познании. Л. 1968., С. Сычев, Исторический факт и его идеологическое значение. "Труды МИИТ", ч. II. вып. 282. М. 1968., Г.М. Иванов, К вопросу о понятии "факт" в исторической науке. "Вопросы истории", 1969. No. 2., В.С. Библер, Исторический факт как фрагмент действительности. Сб. "Источниковедение". М. 1969., А.Я. Гуревич, Что такое исторический факт? Там же: А.И. Уваров, Исторический факт как элемент теории. "УЗ Калининского пед. инс-а", Т. 91. 1971., В.И. Салов, Исторический факт и современная буржуазная историография. "Новая и новейшая история", 1973. No. 6.

[4] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 20. стр. 513 и следю

[5] Így pl. a XIX. század utolsó harmadában legjelentősebb orosz közép-kor-kutatója, P. G. Vinogradov a XVII-XVIII. századi erudisták munkáit úgy értékelte, mint "hatalmas adat-gyűjteményeket", mint olyan dokumentált közléseket, amelyeket jóformán egyáltalán nem dolgoztak fel. (Ld. "Исследования по социальной истории Англии", СПб. 1887. стр. 2./

[6] Ш. Шеньобос и Ш. Ланглау, Введение в изучение истории. СПб. 1899. стр. 88.

[7] Innen ered Ranke ismert megfogalmazása: csak egyetlen feltétellel láthatjuk olyannak a múltat, amilyen az a valóságban volt, ha minél közelebből és minél pontosabban követjük a tényeket. (Ld. Sämtliche Werke, Bd. 33-34. Lpz. 1879. S. VII.) Majdnem szószerinti ismétlésnek tűnik F. de Culange credoja: Tanulmányozni kizárólagosan és közvetlenül a szövegeket, a maguk legapróbb részleteiben, csak annak higyjünk, amit azok mutatnak és határozott módon távolítsuk el a múltból a jelenkori eszméket." (Ld. Фюстель де Нуланж, История общественного строя древней Франции, Т. 3. СПб. 1907. стр. XII./

Érdekes és meglepő módon azonban sem egyiküknek, sem másikuknak nem sikerült meglátnia azt, ami a történelemben "valóban történt". Ranke jelentős szerepet tulajdonított a nacionalista tendenciáknak és a providenciaálmizmusnak (gondviselésnek, Szerk.), míg F. de Culange sokkal inkább, mint kortársai közül bárki is, egy eleve elfogadott koncepciót követett művei megalkotásakor, mely koncepció érdekében - finoman mondva - kevés tiszteletet tanusított a történeti tények iránt. (Ld. П.Г. Виноградов, Фюстель де Нуланж, "Русская мысль", кн. I. 1890.

[8] М.А. Ниссель, Судьба старой дилеммы. М. 1974. стр. 72.

[9] М.А. Ниссель, Судьба старой дилеммы. М. 1974.
стр. 72.

[10] Г.Т. Бокль, История цивилизации в Англии. Т. I.
СПб. 1862. стр. 62., Ср. Д. Милль, Система логики. М. 1914.
стр. 54.

[11] Meg kell különböztetnünk egyrészt a társadalmi evolúciós folyamat pozitivistá értelmzésének szubjektív-idealista alapjait, másrészt a pozitivistá történetírás konkrét-történeti kutatásait. Szemben a providentialis historizmus eseményelbeszélő alkotásaival, a megismerésre irányuló optimizmustól áthatva és a strukturális jellegű folyamatokra irányítva figyelmét, ez átfogó történeti képeket hozott létre, amelyek jó alapul szolgáltak aztán messzemenő következtetések és tanulságok levonására. Elegendő, ha megemlítjük Lamprecht, Brücher, P. G. Vinogradov, M. M. Kovalevskij, D. M. Petrusovszkij, és mások munkáit. Magától értetődik természetesen, hogy a XIX. századvégi pozitivistá történetírás átfogó bírálata - nem célja a jelen tanulmánynak. Jelen esetben megelégszünk annyival, hogy utalunk arra: ez a történetírás figyelmen kívül hagyta a történeti tény specifikumát, és ezzel együtt a történeti tapasztalat szerepét a történeti megismerésben.

[12] В.С. Степнин, Современный позитивизм и частные науки. Минск, 1963.

[13] W. Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften. I. Bd. Lpz., 1883., G. Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Bpz., 1892.

[14] W. Dilthey, Id. mű, S. 81., М.А. Ниссель, Указ. соч. 75-76.

[15] W. Dilthey, Id. mű, S. 9, 25, stb.

[16] U. ott, S. 41.

[17] Azt a meggyőződést, hogy a természeti jelenségekhez hasonlóan a történeti tények is ismétlődnek és így lehetőséget nyújtanak arra, hogy felismerjük a törvényszerűséget a "soronkövetkezőségükben", többen osztották. ...

[18] М.А. Ниссель, Указ. соч. 76-77. стр.

[19] W. Windelband, Geschichte und Naturwissenschaft. 3. Aufl, Strassburg, 1904., Г. Ринкерт, Границы естественно-научного образования понятий. СПб. 1904.

[20] Г. Ринкерт, Философия истории. СПб. 1908. 55.
стр.

[21] A neokantiánusok véleménye szerint a történeti tények kultur-történeti értéke egyediségükben, nem-ismétlődő voltukban rejlik. Ebből adódott a feladat: a történelem, mint individualizáló tudomány (idiográfia) metodológiájának a kidolgozása. (Ld. Г. Ринкерт, *Философия истории*. стр. 27-28.

22 Г. Ринкерт, *Границы естественно-научного образования понятий*. стр. 121.

[23] E. Carr, *What is History?* New York, 1962.
p. 18.

[24] A prezentizmus - a polgári történetfilozófia szubjektív-idealista irányzata. Tagadja a történeti ismeretek objektív jellegét. A történettudományt úgy tekinti, mint amely a jelenkori elképzeléseket, érdekeket, ellentmondásokat vetíti vissza a múltba, stb.

[25] Becker előadása három évtizeddel később jelent meg. "What are Historical Facts?", "The Western Political Quarterly", III. No. 3. 1955.

[26] L. Febvre, *Combats pour l'Histoire*. P. 1953.
p. 8.

[27] Karl Heussi, *Die Krisis des Historismus*. Tüb. 1932. S. 56.

[28] Th. Litt, *Wege und Irrwege des geschichtlichen Denkens*. München, 1948. S. 12.

[29] B. Croce, *Theoria e Storia della Storiographia*. Bari, 1927. p. 4.

[30] E. Callot, *Ambiguités et Antinomies e l'histoire*. P. 1962. p. 50.

[31] R. Aron, *Indotruktion á la philosophie de l'histoire*. P. 1948. p. 38-39.

[32] A. I. Marrou, *De la Connaissance Historique*. P. 1954. p. 7.

[33] "A jelen tényei vagy a múlt eseményei - írja az u.n. kritikai történetfilozófia képviselője, E. Callott - nem a phaenomenok mögött rejtőző noumenonok (Kant filozófiájában az önmagában való, megismerhetetlen, Szerk.) világáról tudósítanak, hanem csupán a közvetlen tapasztalatok jelentik..." E. Callott, *Id. mű*, p. 50.

[34] E. Callot, *Id. mű*, p. 50.

[35] В.И. Ленин, *ПСС*, Т. 18. стр. 139.

[36] U.ott

[37] Т.М. Исламов, Указ. соч. стр. 78.

[38] В.И. Ленин, ПСС, Т. 1. стр. 136-137.
A kiindulási pont nem az "észme" és a "kiválasztás", hanem az objektív jelenség.

[39] В.И. Ленин, ПСС, Т. 4. стр. 101, 124, 159.

[40] Hegel észrevehetően megkülönböztette egymástól a történelem objektív oldalát (folyamatát) és annak szubjektív oldalát (tudományt), midőn megkülönböztette a "Historia rerum gestarum"-ot a "res gestae"-tól. Ld. Гергедь, Соч. Т. 8. М. 1935. стр. 58.

Egy sor tényező együttthatása folytán a történeti visszatekintés változik és gazdagszik: 1/ gazdagodik a forrás-bázis, 2/ szélesedik a történeti kutatások szférája, 3/ ismétlődnek a történeti szituációk, 4/ új történeti törvényszerűségek kerülnek megállapításra, 5/ a történeti korszakok váltják egymást, 6/ a tudományos és a műszaki forradalom lehetővé teszi, hogy új információkat nyerjünk a korábban tanulmányozott adatokból avagy azokból a momentumokból, amelyek a hagyományos kutatási módszerek mellett figyelmen kívül maradtak, stb.

[41] В.И. Ленин, ПСС, Т.1. стр. 137.

[42] E. Rotchacker, Logik und Systematik der Geisteswissenschaften. München, 1952. S. 73.

[43] К. Marx, Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Berlin, 1953. S. 375ff.

[44] A polgári irodalomban, amely a történeti igénnyel kapcsolatos probléma ontológiai és ismeretelméleti oldalát összevonja, mind a mai napig nem válaszolták meg azt a kérdést, hogy az ilyenfajta bonyolult tényeket lehetséges-e "egyedi eseményeknek" tekinteni. Mint ismeretes, a neokantiánusok határozottan tagadták az ilyen események "realitását" és úgy tekintették azokat, mint a tudat szervező szerepének, konceptuális tevékenységének a produktumát, stb. A reális valóságban a háborúk csatákból, felvonulásokból, és elvonulásokból állnak, a forradalmak pedig a legkülönbözőbb események tömegéből, stb. /Т. Ринкерт, Границы... стр. 321./
Ugyanakkor a neopozitívizmus teljességgel elvonatkoztatja magát a "tények" történeti strukturájának a problémájától, amelyben az egyetlen, ami elemzendő - az "a nyelvi tény", "a tény heurisztikus jelentése", a közlések logikai strukturája, stb. Így vagy amúgy, valamennyi tény - nem más, mint "racionális" gondolati koncepció. (Ld. Schütz A., Der Sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt. Wien, 1960. S. 11 ff.)

[45] В.И. Ленин, ПСС, Т.1. стр. 167.

[46] U. ott. Ez, természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a materialista történet-kritika "lebecsüli a

tudati tényeket", hanem azt jelenti, hogy "az objektív jelenségekkel való" összevetésben azok mint másodlagosak, mint "rendszeren-felülállók" jelentkeznek. Ehhez járul még, hogy az antagonista osztálytársadalmakban az emberek majdnem sohasem tudták előre látni szociális tevékenységük végső következményeit és éppen ezért nem is tudták elképzelni maguknak azoknak a társadalmi viszonyoknak az összességét, amelyekben éltek. (Id. В.И. Ленин, ПСС, Т.1. стр. 136./

[47] Н.Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма. М. 1947. стр. 423.

[48] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 25. ч. II. стр. 380.

[49] В.И. Ленин, ПСС. Т. 29. стр. 89-90.

[50] Н.Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 25. ч. II. стр. 380.

[51] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 25. ч. II. стр. 382.

[52] стр. 394.

[53] стр. 383.

[54] Т. 3. стр. 38.

[55] В.И. Ленин, ПСС, Т. 1. стр. 411.

[56] В.И. Ленин, ПСС, Т.30. стр. 350.

[57] Amennyiben írásos forrásokról van szó, úgy azok a valóság "közvetítésének" kétféle formáját testesítik meg: mint ismeretes, az írásbeliség egy meghatározott réteg monopoliума. Ezt a réteget áthatotta: 1/ az adott etnosz tudata, az adott etnosz historizmusának a mértéke, az etnosz kritériума azzal kapcsolatban, hogy valami "méltó" vagy "nem méltó" a társadalmi emlékezés számára - "az elsődleges kiválasztás"; 2/ áthatotta továbbá a csoport-tudat (funkcionális vagy osztályjellegű), amely az emlékezésre "méltó" másodlagos kiválasztást végezte, összhangban a csoport (osztály)-"érdek"-kel. Egyébként a "dokumentált tény" egész problematikáját nem óhajtjuk tárgyalni az adott tanulmányban. A tudománynak ez a fontos problémája speciális tanulmányozást igényel.

[58] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 23. стр. 6.

"A gazdasági formációk elemzésénél nem alkalmazhatjuk sem a mikroszkopot, sem a kémiai reakciót kiváltó anyagokat. Mind ezt, mind amazt az absztrakció ereje kell helyettesítse".

[59] Ld. pl. С. Франк, Очерки методологии Общественных наук. М. 1922. стр. 101. и след.,
A. Danto, Analytical philosophy of history. Cambr. 1965. p. 109.

Itt az irások forrásokról van szó. Ami az anyagi kultúra emlékeit illeti, azok, mint ismeretes, messze túllépnek az adott kronológiai határokon.

[60] Б. Недров, Классификация наук. Т. 1-2. М. 1961-1965.

[61] 51-52. стр.

[62] В.И. Ленин, ПСС, Т. 18. стр. 343. и след.

[63] стр. 130.

[64] стр. 124.

[65] K. Bock, The Acceptance of Histories. Berkeley-Los Angeles, 1956, p. 86. ff.

[66] В.И. Ленин, ПСС, Т. 18. стр. 134.

[67] стр. 135.

[68] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма. М. 1955. стр. 423.

[69] В.И. Ленин, ПСС, Т. 29. стр. 19 и след.

[70] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 3. стр. 1.

[71] В.И. Ленин, ПСС, Т. 18. стр. 145.

[72] Т. 1. стр. 455.

[73] Т. 1. стр. 455.

[74] Г.В. Плеханов, Избранные философские произведения. Т. 1. М. 1956. стр. 671.

[75] В.И. Ленин, ПСС, Т. 38. стр. 159.

[76] стр. 161.

[77] стр. 154.

[78] Т. 29. стр. 202.

[79] Т. 30. стр. 350.

[80] Ср. Л.Н. Наган, О специфике применения критерия практики в исторической науке. "Практика - критерий истины". М. 1960. стр. 241 и след.

[81] В.И. Ленин, ПСС, Т. 4. стр. 36.

[82] Т. 18. стр. 137.

[83] Az ilyen jellegű "kísérletekről" Lenin a következőket írta: "... szélsőségesen érdekes kis példája annak, hogy milyen eltorzultan képzelik el valójában a megfigyelendő tényeket a helytelen elmélet fényében". ПСС, Т. 3. стр. 209.

[84] Összekevernii a nyilvánvalóan szubjektivistá s nyilvánvalóan a "konjunktura" által diktált történelem-átírási kísérleteket a történettudomány fejlődési folyamatával - talán csak akkor lehet, ha "kivülről" szemléljük azt.

STRUKTURALIZMUS,
STRUKTURÁLIS-MENNYISÉGI MÓDSZEREK
A JELENKORI TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Az SzKP XXV. kongresszusa, midőn igen magasra értékelte a tudomány szerepét a szovjet társadalom fejlődésében, felhívta a szovjet tudósokat, tegyék átfogóbbá és elmélyültebbé - mind gyakorlati, mind tudományos tekintetben - a legaktuálisabb irányzatok és problémák kutatását. Fontos feladatok várnak a társadalomtudományokra, így a történettudományra is.

A feladatok sikeres megoldásához elengedhetetlen a történettudomány eszmei-elméleti, tudományos-módszertani színvonalának az emelése, a történeti kutatás módszerének a tökéletesítése, a polgári és revizionista szociológia és történetírás fokozott bírálata.

Az elméleti és a módszertani kérdések mindig fontos helyet foglaltak el a tudományban, azon belül a történettudományban. A tudományos fejlődés jelen szakaszában, azonban, különösen megnőtt az érdeklődés a tudományos megismerés elmélete és módszertana iránt. Ez egy sor ténnyel magyarázható. Először: a tudományos-technikai forradalom viszonyai között, a tudományok differenciálódásával, új megismerési területek keletkezésével és kiválásával párhuzamosan megfigyelhető az integráció intenzív folyamata, az egyes tudományok összefonódása és egybeolvadása, a felhalmozott ismeretek összegezésére törekvő szintézis megnövekedett szerepe. Másodsor: új elvek és módszerek, új tudományágak keletkeznek és terjednek el mind szélesebb körben s mindannyiuknak ösztudományos jelentősége és alkalmazási lehetősége van. Elegendő itt utalnunk a kibernetika megnövekedett szerepére, az információ-elméletre, a rendszeranalízisre, a kutatás mennyiségi módszereire. [1] Mindezek a jelenségek hatást gyakorolnak a történettudomány fejlődésére is. Végezetül: a mélyenszántó eszmei-módszertani válság korát élő jelenkori polgári történetírásban kiválóan érzékelhetők azok a tendenciák, amelyek arról tanuskodnak, hogy a tudósok legjobbjai kiutat keresnek a válságból. Az utkeresés mindenekelőtt a történeti megismerés metodológiájának, a történeti kutatás módszereinek a tökéletesítése terén folyik.

Az elmondottak összességükben a figyelem középpontjába helyezik a történettudomány módszertani problémáit. A

megnövekedett érdeklődésről tanuskodik az a számos publikáció, [3] vita és eszmecsere, amely mind a Szovjetunióban, mind annak határain túl fellelhető. A módszertani problémák jelentős helyet foglaltak el az 1975 augusztusában San Franciscóban megtartott XIV. nemzetközi történetiszakongresszus munkájában is. [2]

A történettudomány módszertani problémáinak széles köréből a jelen tanulmányban csupán a strukturalizmussal s a kutatás strukturális-mennyiségi módszerével kapcsolatos kérdéseket kívánjuk érinteni. Az alábbi körülmények indokolják azt, hogy éppen ezeket a kérdéseket választottuk ki az elemzés számára:

Először: a jelenkori polgári történetírásban a rendkívül széles körben elterjedt strukturalizmus a történeti megismerés terén olyan módszertan igényével lép fel, amely állítólag alkalmas arra, hogy a polgári történetírást kivezesse a válságból s valóságos tudománnyá változtassa. A strukturalisták véleménye szerint az eszköz, amely lehetővé teszi az adott feladat megoldását, a kutatás természettudományos és mindenekelőtt strukturális-mennyiségi módszere.

Ezzel kapcsolatban a szovjet történészeknek világos elképzelésekkel kell rendelkezniük arról, hogy mit is jelent a történeti megismerés strukturalista módszere, mi a helye a polgári történetírás módszertanában, valójában mennyiben járul hozzá a polgári történetírás eszmei-módszertani válságának a leküzdéséhez s miként viszonylik a történeti megismerés marxista metodológiájához. Napjainkban minderről véleményt alkothatunk egyrészt azoknak a kiindulási elveknek az alapján, amelyek a strukturalizmus bázisát képezik, másrészt a meglévő történetírói gyakorlatból is, mindenekelőtt azokból az eredményekből, amelyekre a polgári tudósok a strukturális-mennyiségi módszerek segítségével jutottak a történeti kutatások során.

Másodszor: mint ismeretes, a strukturális-mennyiségi kutatási módszereket széles körben alkalmazzák a marxista történészek is. Sőt, éppen a tudományos megismerés marxista metodológiája volt az, amelyik elsőként jelölte ki a strukturális és mennyiségi kutatási módszerek helyét és szerepét a társadalmi élet kutatásában, megnyitva így előtte a széleskörű alkalmazás lehetőségét. Következésképpen, annak összehasonlítása, hogy a polgári és a marxista történészek milyen elvek szerint alkalmazzák a strukturális-mennyiségi módszereket, nem csupán a polgári történetírás helyes megközelítési módjának a kidolgozása szempontjából fontos, hanem azért is, mert nagy jelentősége van a strukturális- és mennyiségi módszerek felhasználásán alapuló marxista történeti kutatások gyakorlata számára is.

Mindezt figyelembe véve a jelen tanulmány szerzői azt tüzték ki maguk elé célul, hogy az adott kérdésben összegezzék a szovjet kutatók megfigyeléseit és következtetéseit.

Magától értetődik, hogy az ilyen széles problémakört érintő összegezés semmi esetre sem tarthat igényt teljességre, hanem csupán első lépésnek tekinthető. A tanulmány két részből áll: az első rész a történeti megismerés strukturalista metodológiáját vizsgálja, bemutatja annak alapvető tartalmát, tisztázza helyét a polgári történeti metodológiában, továbbá ismereti viszonyát a marxizmushoz. A második rész azokra a különbségekre hívja fel a figyelmet, amelyek a strukturális-mennyiségi módszerek alkalmazása során a polgári és a szovjet történetírók kutatásaiban megfigyelhetők.

Mint ismeretes, a strukturalizmus metodológiáját francia tudósok dolgozták ki és ők is vitatták azt a legaktívabban. Ugyanakkor a strukturális-mennyiségi módszereken alapuló gyakorlat az USA-ban folytatott történeti kutatásokban vált a legelterjedtebbé. Ezzel magyarázható a szerzők nagy érdeklődése az adott kérdésre vonatkozó francia és amerikai irodalom iránt.

I.

Mielőtt rátérnénk a vizsgálandó probléma lényegére, utalnunk kell a történeti megismerés elméletének és metodológiájának néhány olyan általános kérdésére, amelyekről az alábbiakban szó lesz. Ismeretes, hogy minden tudományos megismerés alapja egy bizonyos elmélet és metodológia. A történeti megismerés elmélete azoknak az eszméknek és megállapításoknak az összessége, amelyek nyomán a maguk teljes egészében feltárulnak a társadalmi fejlődés törvényszerűségei és vonásai. Az elmélet - az ismeretek koncentrációja. Az elmélet összegezi a társadalmi, azon belül a tudományos gyakorlat alapvető eredményeit. [3] A marxizmus ismeret- (és általában társadalom-ismereti) elmélete a történelmi materializmus. A polgári történeti ismeret-elmélet az idealizmus és a vulgár-materializmus.

Módszer alatt a társadalmi élet jelenségeinek a megismerését szolgáló általános elveknek, utaknak, módzatoknak és fogásoknak az összességét értjük. A módszert általában azonosítják a metodológiával, holott a kettő nem egészen ugyanaz. A metodológia - nem csupán módszer, hanem a módszerről szóló tanítás, vagyis annak a módszernek az elmélete, amelynek feladata az ismeretek egyik vagy másik terén alkalmazott módszerek általánosítása és megalapozása. A meghatározott módszert megalapozó megállapítások összessége alkotja a módszer konkrét metodológiáját.

A megismerés módszere két, egymással szoros kapcsolatban álló elemből, a szubjektív és az objektív elemből tevődik össze. P. V. Kopnyin meghatározása szerint "a módszer azoknak az objektív törvényszerűségeknek a megismerését hordja magában, amelyek alapján létrejönne a megismeréshez és a gyakorlati cselekvéshez szükséges fogások, ill. fogás-rendszerek. A megismert törvényszerűségek alkotják a módszer objektív oldalát, a törvényszerűségek alapján létrejövő kutatási és

jelenség-átalakító fogások pedig a szubjektív oldalt. [4] A módszer objektív része a megfelelő ismeret-elméletre támaszkodik, s éppen ezért szoros kapcsolatban áll az ismeret-elmélettel. Kettőjük között egységnek kell lennie. Az elmélet és a módszer egysége következetesen ölt testet a marxizmusban, ahol a történelmi materializmus elméletének teljes mértékben megfelel a dialektikus módszer.

Az elmélet és a módszer egysége - dialektikus. A módszer kidolgozásához az elmélet szolgál alapul. A módszer célja új ismeretek szerzése, ami pedig az elmélet gazdagodását szolgálja.

A tudományos - s így a történelmi megismerés módszereinek az összessége rendkívül sokrétű és sokszintű. Ezek a következők: általános filozófiai, általános tudományos, speciálisan tudományos és rész-, vagy konkrét tudományos módszerek. Valamennyi módszer-kategória egymással kapcsolatban áll, hiszen az objektív valóságban létezik általános, különös és egyedi kölcsönkapcsolat.

A tudományos megismerés filozófiai módszerének alapvető különbsége a megismerés egyéb szintjével szemben "nem az, hogy mindenhol alkalmazzák" (vagyis az univerzális jelleg, Szerző), hanem az, hogy célja megkísérelni feltárni annak a mozgásnak a törvényét, amelyet az emberi gondolkodás végez az igazság felé vezető uton". [5] A filozófiai módszer célja - a maga egészében feltárni a tudományos megismerés folyamatát, meghatározni fejlődési tendenciáit, elősegíteni új módszerekkel való gazdagodását.

Általános-tudományosak azok a módszerek, amelyeket számos tudományban alkalmaznak. Az ilyen módszerek közé tartozik pl. a formális-logikai, az induktív, a deduktív, a rendszerező, a kibernetikai, stb. Ezek a filozófiai módszertől annyiban különböznek, hogy nem a maga teljes egészében fogják át a megismerés folyamatát, hanem csupán annak egyes aspektusaira, tendenciáira terjednek ki.

A speciális-tudományos módszerekhez tartoznak azok, amelyeket az egyes tudományok terén alkalmaznak. Pl. a történelmi-összehasonlító módszert jóllehet egy sor tudomány alkalmazza, az mégis, elsősorban a történettudomány sajátja.

A rész-, vagy konkrét-tudományos módszerek az egyik vagy a másik tudomány terén kutató konkrét jelenségek és folyamatok tanulmányozására szolgálnak.

Van olyan vélemény, amely szerint a szűk körben alkalmazott módszerek (az adott esetben a speciális- és a konkrét tudományos) csupán metódikák. [4] Ezzel aligha lehet egyetérteni. A módszer és a metódika közötti különbség nem az alkalmazás diapasonjában rejlik.

A módszer meghatározza a megismerés azon elveit és utjait, módozatait és fogásait, amelyek gyakorlati realizálása lehetetlen meghatározott szabályok és procedurák nélkül. Az ilyen kutatási szabályoknak és proceduráknak a kidolgozása a metodika. Minden módszer meghatározott metodikára épül, de a kettő nem azonos, hanem a metodika a módszernek csupán egyik komponense.

Végezetül, mindennemű kutatás elvégzéséhez szükségese a megfelelő eszközök és felszerelések, természetesen tágan értelmezve azokat, azaz nem csupán mint anyagi eszközöket. Ezek összessége alkotja a tudományos kutatás technikáját.

Ilyen módon a tudományos megismerés módszere - bármely szintjén vizsgáljuk is, - három komponensből tevődik össze:

konkrét metodológiából, azaz annak a módszernek az elméletéből, amelynek alapján meghatározásra kerülnek a vizsgálandó objektum megismerésének az elvei és utjai, a módozatai és fogásai;

a metodikából, amely meghatározza a megismeréshez szükséges módozatok és fogások realizálásának a szabályait és proceduráit;

a technikából, amely a kutatáshoz szükséges eszközök és felszerelések összességéből áll.

A megismerés módszerét alkotó valamennyi komponens szoros kapcsolatban áll egymással. Ez a kölcsönkapcsolat dialektikus, mert fentről lefelé s letről felfelé is hat. Éppen ezért a megismerési módszerek fejlesztésére és tökéletesítésére befolyást gyakorol valamennyi komponens. Pl. új kutatási technika alkalmazása megköveteli a megismerés konkrét metodológiájának az elmélyítését, a metodika tökéletesítését. A tudományos megismerési módszer általános hatásosságát az határozza meg, hogy 1/ az alapját képező elmélet milyen mértékben és milyen mélyenszántóan tárja fel a tanulmányozandó objektum alapvető lényegét és törvényszerűségeit, 2/ hogy a módszert alkotó komponensek milyen harmonikusan illeszkednek egymáshoz és milyen mértékben adekvát jellegűek.

Ez az a néhány előzetes szempont, amelyre figyelemmel kell lennünk akkor, amikor értékkeljük a strukturalizmus és a strukturális-mennyiségi módszerek lényegét, továbbá meghatározzuk helyüket a jelenkori történettudományban.

- . -

A jelenkori polgári történettudományban a történeti megismerés metodológiája terén a legelterjedtebb a szubjektívista irányzat. A történeti megismerés objektumait itt az

egyes események jelentik és mindenekelőtt azok individuális és meg-nem-ismétlődő, egyedi aspektusai és vonásai. Éppen ezért ez az irányzat az esemény-történetírás nevet kapta.

A szubjektivista történetírás megismerési metodológiájának a lényege ismeretes. Ezért csupán emlékeztetni szeretnénk az alapelveire azért, hogy a továbbiak során világosabban tűnjenek elő azok a vonások, amelyek tőle a történeti megismerés strukturalista metodológiáját megkülönböztetik.

A szubjektivista történetírás képviselői - abszolutizálva egyrészt az individuálisat és az egyszerűt (a nem-ismétlődőt), másrészt a társadalmi életben a változás és a mozgás momentumát - a történeti fejlődésben tagadják a belső összefüggés és az objektív törvényszerűség jelenlétét. Ha a történész - a szubjektivisták szerint - alkalmazza is a törvényszerűség fogalmát, az nem több, mint tisztán gondolati kategória. Ugy vélik, hogy a történeti kutatás gyakorlatában a történész csupán bemutathatja, hogy "valami miként volt", megállapíthatja az események követési rendjét, továbbá feltárhatja az eseményekben résztvevő személyek cselekvéseinek motívumait és közvetlen okait. Ugyanakkor a motivációk és az okok forrásait, rendszerint, individuális-pszichológiai, vagy a társadalmi életen kívülálló tényezőkben (pl. a természeti-, geográfiai, biológiai, pszichikai, stb.) keresik, vagyis a magyarázat és az interpretáció szubjektív-idealista vagy vulgáris, materialista bázison nyugszik.

Ilyen módon a szubjektum, az individualitás s a szubjektum cselekedeteinek egyszerű (nem-ismétlődő) volta és változékonysága, - ime a szubjektivisták véleménye szerint a történeti megismerés legfőbb tartalma és objektumának sajátossága.

Másrészt, a történeti megismerés folyamatában döntő szerepet juttatnak a megismerést végző szubjektumnak. Az ismeret-elmélet és módszere teljes egészében a szubjektumnak van alárendelve és híjján van bármilyen objektív tartalomnak. A társadalmi megismerés jelenkori polgári metodológiájában a megismerést végző személy szerepének abszolutizálása az egzisztencializmusban érte el a tetőfokát. Az egzisztencialisták - többek között egyik legkiemelkedőbb és legjelesebb képviselőjük, Paul Sartre, - a tudományos megismerés filozófiájában abból indulnak ki, hogy a tudományos ismeretek alapja nem az objektív világ, hanem a megismerést végző szubjektum szellemi alkotása. Az ember - az egzisztencialisták véleménye szerint - lényeg (belső tartalom) nélkül lép a világba. A világ - az élmények lavinája s az ember maga alakítja ki a világ lényegét; az őt körülvevő világ képe - a megismerést végző szubjektum értelmének a terméke.

A szubjektumnak, mint az ismeretek forrásának és létrehozójának a transzcendentális, eredeti felfogóképessége alkotja saját abszolút szerepének alapját. [7]

A történeti megismerés polgári metodológiájában a szubjektív irányzatra jellemző vonások a legkifejezettebben a prezentizmusban jelentkeztek, amely széles körben elterjedt a jelenkori polgári történetírásban. A prezentizmus a múltat azonosítja a jellel, s a jelent úgy vizsgálja, mint a múlt megismerésének egyetlen bázisát. Amennyiben a múlt eseményei individuális jellegűek, nem-ismétlődőek, a forrásokban való tükröződésük pedig teljes mértékben szubjektív, annyiban a múltat, mint objektív dolgot, megismerni lehetetlen s a történész csupán a jelen alapján alkothat magának arról ítéletet. A prezentizmus egyik megalapítója, Carl Becker amerikai történetíró még 1926-ban így írt: "A tények egész szövedéke és kölcsönkapcsolata - a történész alkotása. Ezeknek a tényeknek semmi közük sincs a történelemhez. Azok - a valóság. A történetírón kívül nincs történelem." [8]

A prezentizmus a múlt tudományos megismerését a történész által a múltból alkotott szubjektív elképzeléssel helyettesíti. S a történetíró vagy megpróbálja átélni a múlt eseményeit, vagy racionalista módon rekonstruálja azokat. Mind az egyiket, mind a másikat saját tapasztalatai alapján teszi, a történetíró tapasztalata pedig - a jelen. Ilyen módon a történelem, mint tudomány megszűnik. Helyét a történész által a múltból alkotott elképzeléskaleidoszkop foglalja el. Annyi féle történelem van, ahány történetíró. Ezekben az elképzelésekben nincs és nem is lehet helye a tudományra jellemző bármiféle folyamatosságnak és mozgásnak. A régi elképzeléseket egyszerűen elvetik s helyüket újak foglalják el, amennyiben az egyes történetíró személyes tapasztalata - individuális.

Természetes, hogy ilyen megközelítésben a történeti kutatások csupán leíró jellegűek lehetnek. Gyakorlatilag a nullával egyenlő így a történeti kutatásban az elmélet és a metodológia meghatározó szerepe. A történeti kutatás módszerei kizárólagosan olyan szubjektív kategóriákká változnak, amelyeknek - az általános tudományfejlődéssel párhuzamos - tökéletesítése, a tökéletesítés szükségessége kizárt dolog lesz, a történeti ismeret igaz voltának a megállapítási lehetősége pedig megszűnik.

A történeti megismerés szubjektív-relativista metodológiája már régen mély válságba sodorta a polgári történet-tudományt, a jelenkori prezentizmus pedig teljességgel zsákutcát jelent a számára. Ilyen megközelítésben a történelem gyakorlatilag elveszíti a társadalmi haladásban betöltött tudományos-megismerő és nevelő funkcióit.

Az említett vonások és tendenciák dominálása a legújabbkori polgári történetírásban elégedetlenséget kellett, hogy keltsen a haladó polgári tudósok körében, arra késztette őket, hogy kiutat keressenek abból a zsákutcából, amelybe a polgári történetírás került. A kiutakeresés szükségessége anélkül is inkább nyilvánvalóvá vált, mivel a polgári történetírás válsága a marxista történetírás sikeres fejlődése idején

zajlik, akkor, amikor a második világháborút követően a marxista történetírás pozíciói a világ történetírásában megerősödtek és megszokasodtak, a polgári történetírásra gyakorolt hatása pedig erősödött. Mindez előfeltétele volt annak, hogy a polgári történetírók a strukturalizmus felé forduljanak.

- . -

A strukturalizmus, mint a tudományos megismerés metodológiája, nem egységes valami, hanem az irányzatok egész sorát foglalja magában. Ezeket az irányzatokat az kapcsolja egybe, hogy közülük valamennyi a struktúra vizsgálatát tekintti a megismerési folyamat központi momentumának, vagyis maga a strukturalizmus - gyűjtőfogalom.

A strukturalizmus a XX. század elején a nyelvtudományban született. Megalapítója svájci tudós volt, aki felvette a nyelvi rendszer eszméjét, amelynek kidolgozása nagy sikereket eredményezett a nyelvtudományban. A strukturalizmus a nyelvtudományból kezdett áttérjedni más tudományágakba (az irodalomtörténetbe, a pszichológiába, stb.), a XX. század közepétől pedig megkezdte behatolását a történettudományba. Amint arról már szó volt, a tudományos megismerés strukturalista metodológiáján a legaktívabban a francia tudósok dolgoztak. E munkában kiemelkedő szerepet játszott az ismert francia etnográfus, C. Lévi-Strauss, aki sokat tett a strukturalizmusnak a történettudományban való elterjesztése érdekében is. [9] Nem véletlen az a tény, hogy a francia tudósok tettek legtöbbet a strukturalista metodológia kidolgozása érdekében. A tudományos megismerés polgári metodológiájában a strukturalizmus mint a francia egzisztencializmus által a végsőig fokozott szubjektív ideológia antitézise jelentkezett. A haladó polgári tudósok a történettudomány terén nem fogadták el azt a szubjektivistá álláspontot, amely a történeti megismerés szféráját az individuális és a nem-ismétlődő tanulmányozására szűkíti, abszolutizálja a megismerést végző szubjektum szerepét, tagadja objektív ismeretek létét, szembeállítja a természettudományt és a társadalomtudományt s kizárja a pontos módszerek alkalmazásának a lehetőségét a történeti kutatásban.

A kiutkeresést abból a zsákutcából, amelybe a történeti megismerés szubjektív-relativista metodológiája a történettudományt sodorta, az adott metodológia alapvető nézeteinek a bírálataival, s a történeti megismerés új elveinek a kidolgozásával kellett kezdeni. Az, hogy milyen irányban folyt ez a kritika, milyen elveket vetett fel s milyen úton-módon próbálták realizálni azokat - meglehetősen világosan nyomkövethető Lévi-Strauss-nak az 50-60-s években megjelent művei sorozatában, s mindenekelőtt "Strukturális antropológia" c. munkájában (1958). [10] A könyv megjelenése után hatalmas irodalom látott napvilágot a strukturalizmusról és a történeti megismerésre vonatkozó metodológiájáról. C. Lévi-Strauss alapeszméi azonban "klasszikusak" maradtak, s éppen ezért a

jelen cikk szerzői - a történeti megismerés strukturalista metodológiájának a lényegét taglalva - lényegében véve az ő munkájára támaszkodnak.

A történeti megismerés új metodológiájának a keresése során a szubjektív-relativista megközelítés ellenzői abból a törekvésből indultak ki, hogy a legnagyobb mértékben el kell távolítani a szubjektív mozzanatot mind a társadalomtudományi megismerés objektumából, mind magából a megismerési folyamatból. "A tudat - írta C. Lévi-Strauss - úgy jelentkezik, mint az emberről szóló tudományok burkolt ellensége, mind a megfigyelendő objektum iránt immanens, s a spontaneitást valló aspektusában, mind a tudóst jellemző reflexió (a tudat tudatosulása) aspektusában". [11] A strukturalisták arra törekedtek, hogy a hagyományos polgári filozófia tévedéseit és előítéleteit legyőzzék s a társadalmi élet tanulmányozását "a metafizikus kézművességből és a szentimentális-politikai fecsegésből tudománnyá" változtassák. [12]

Ilyen módon vetve fel a kérdést, a strukturalisták-nak mindenekelőtt a társadalmi élet azon jelenségeire kellett rámutatniuk, amelyek - meggyőződésük szerint - mentesek voltak a szubjektív momentumtól és amelyekre azok résztvevői nem gyakoroltak tudatos befolyást. A társadalmi élet ilyen jelenségének avagy kifejeződésének tartják a struktúrákat. Ilyen módon a történeti megismerés objektumában a szubjektum domináló helyét elfoglalta a struktúra.

A strukturalistáknak, természetesen, látniuk kellett, hogy nem minden egyes társadalmi struktúra mentes a szubjektív ráhatástól. Eppen ezért, - azt az elvet vallva, hogy a megismerés objektumából el kell távolítani ezt a momentumot, - létrehozták az u.n. öntudatlan (tudat nélküli) struktúrák kategóriáját, s ezeknek a tanulmányozását tették meg a történész fő feladatává. A kutató, - mutatott rá C. Lévi-Strauss, - főképp a társadalmi élet öntudatlan elemeinek az elemzését" végzi, [13] s a társadalmi élet tanulmányozása során mindenekelőtt az "öntudatlan struktúrák teljes összességét" kell felderítenie. [14] Az ilyen struktúrák tanulmányozása révén a történetíró számára lehetővé válik, hogy megértse és megmagyarázza a történeti fejlődés sok más egyéb aspektusát és jelenségét is, mivel az emberek öntudatlan cselekvése "akár az ókorban, akár napjainkban" mindig ugyanazokat a formákat ölti, s "egy típus struktúrái megismétlődhetnek a tér és az idő legkülönbözőbb szintjein". [15] Eppen ezért elegendő, - hangsúlyozza C. Lévi-Strauss, - ha minden egyes intézmény és minden egyes szokás alapján feltárjuk az öntudatlan struktúrát, mivel így megkapjuk más intézmények és más szokások megalapozott interpretálásának az elveit". [16]

A strukturalisták véleménye szerint a társadalmi életben az öntudatlan struktúrák összessége meglehetősen átfogó. Ilyen struktúrák jellemzik a házassági, rokonai és családi kapcsolatokat, a mítoszok és mondák, a szokások és hagyomá-

nyok rendszerét, a különböző típusú társadalmi intézményeket, stb.

A gazdasági fejlődés, - vélte C. Lévi-Strauss, - szintén "jelentős mértékben az öntudatlan műveletek története". [17] Véleménye szerint a történeti jelenségek minden jelentősebb összessége mögött meghatározott öntudatlan struktúra rejlik. Másrészt, mindezek a strukturák ilyen vagy amolyan módon összefüggnek a leginkább globális, u.n. öntudatlan mentális strukturákkal. Ezek azok a strukturák, amelyek kifejezik az emberek elképzeléseit a térről és az időről.

Amint látjuk, az "öntudatlan" elve központi helyet foglal el C. Lévi-Strauss elképzeléseiben a történeti s általában a társadalmi megismerés objektumáról. Végso soron ez az elv határozza meg a struktúra lényegének, alapvető tulajdonságainak strukturalista értelmezését, amely szerint a tudatos, szubjektív ráhatástól mentes társadalmi struktúra - harmonikus és belső ellentmondásuktól mentes; elemei és sajátosságai kölcsönösen kiegyensúlyozottak és egymással összefüggőek. A struktúra semmi olyat nem tartalmaz magában, ami valamennyire is lényeges mértékben transzformálhatná azt s még kevésbé tartalmaz olyat, ami szétrombolhatná. A struktúra minőségi megváltozását vagy pusztulását csak a rajta kívül álló (külső) tényezők és hatások okozhatják. A strukturalisták számára az öntudatlan történeti strukturák nem csak úgy jelentkeznek, mint az emberek sokrétű, s bonyolult, ellentmondásos viszonyok közt zajló, társadalmi gyakorlatának aktív hatásától mentes, független valamik, hanem mint olyanok, amelyek holmi őseredetiek, eredendőek az emberek tevékenység és társadalmi viszonyaik terén.

Ilyen módon oldják meg a strukturalisták a történeti megismerés kérdését, valamint azon utét, amelyen haladnak azért, hogy e megismerésből eltávolítsák a szubjektív tényezőt.

Amint arra már utaltunk, a strukturalisták másik feladatukat abban látják, hogy a maximálisan lehetséges módon kikapcsolják a szubjektív momentumot a társadalmi élet megismerési folyamatából. A feladat megoldását abban látják, hogy a társadalomtudományokban, s így a történettudományban meghonosítják a természettudományok, az egzakt tudományok módszereit. A szubjektivizmust bírálva így irt Lévi-Strauss: "Mi nem tehetjük azt, hogy az egzakt és a természettel foglalkozó tudományokat az egyik oldalon helyezzük el, míg a szociális- és humán jellegűeket a másik oldalon... Szellemét tekintve csak az egzakt- és a természettudományok megközelítése a tudományos és erre törekszenek a humán tudományok is, amikor az embert úgy tanulmányozzák, mint ennek a világnak a részét". [18] Hangsúlyozta, hogy "a struktúra-kutatás jelentőségét éppen az a remény határozza meg, hogy az adott tekintetben fejlettebb tudományok megfelelő modellekkel és módszerekkel láthatják el a társadalomtudósokat". [19]

A strukturalisták nézete szerint az a fő módszer, amelyik lehetővé teszi, hogy a társadalmi élet kutatása tudományos szintre emelkedhessék s amely mindenekeelőtt lehetővé teszi a struktúra-tanulmányozással járó feladat megoldását, az a modellalkotás. "A struktúra-kutatások feladata - mondotta Lévi-Strauss, - modellek segítségével tanulmányozni a szociális jelenségeket". [20]

A modell fogalma éppen olyan központi helyet foglal el a strukturalistáknál, mint a struktúra fogalma. A struktúra-kutatás fő feladata - olyan modell megalkotása, amely jellemző a strukturára s így a modell hozzásegít az objektum strukturájának a megismeréséhez. A struktúra és annak lényege csak a modell megalkotása és tanulmányozása nyomán válik világossá és ismertté. Másképp szólva: a struktúra nemcsak gyakorlatilag független minden realitástól s a társadalmi élettől, hanem a megismerése is csak úgy történhet, hogy a kutató absztrakt módon elemzi a modellt. A modell, amely eredetileg konkrét adatokra épült, elszakad azoktól s önállóan funkcionál, azaz a megismerés forrásává válhat anélkül, hogy a realitást igénybe kellene venni. Lévi-Strauss ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy alaptalan lenne a konkrét tények alapján elkészített modellt "kevésbé hasznosnak vélni analog modell megkonstruálásához a civilizáció történetének a keretein belül, mint azt a modellt, melynek alapját olyan adatok képezik, amelyeket közvetlenül erről a területről merítettek". [21] Ilyen módon pl. az ókori vagy a középkori adatok alapján megkonstruált modell állítólag nem kevésbé hatásos eszköze az új- és legújabbkori analog jelenségek strukturájának a kutatásánál, mint a megfelelő konkrét adatok elemzése.

A legújabb metodikai és technikai eszközökkel felszerelt modell-készítés a strukturalisták számára a történeti megismerés alapvető módszere. A megismerés legfőbb elve és útja - a szinkron-elemzés. A kutatás ezen útját azzal magyarázzák, hogy a történeti fejlődés - mint folyamat, - állítólag megismerhetetlen. Lévi-Strauss megállapította, hogy szociális viszonyok lényegét lehetetlen megérteni azon a közeget kívül, amelyben ezek a viszonyok léteznek. Az adott közeget (környezetet) felférő legfontosabb tényezők: a tér és az idő. Azonban "a különböző társadalmak - strukturájuktól függően - a legkülönbözőbb módon értelmezték ezeket a változásokat". [22] A különböző társadalmak természete minőségileg eltérő jellegű. Eltérő elképzeléseik vannak az időről, a térről, a mértékről, az események különböző gyakoriságban történnek. "A kritériumok végtelen választéka lehetővé teszi, hogy végtelen mennyiségű, s egymástól eltérő adatsort konstruáljunk". [23] Végeredményben ezek a civilizációk összevetethetetlenek. Eppen ezért - meggyőződése szerint - a társadalmi élet, mint folyamat, diakrónikusan nem ismerhető meg, hanem csak szinkronban, mint az egyidejűleg létező rendszerek összessége.

Igaz, Lévi-Strauss elismeri, hogy a társadalmi élet egy sor aspektusa "diakrónikus strukturával rendelkezik",

azonban ezek tanulmányozását lényegesen bonyolultabbnak tartja, mint a szinkron-strukturákét. [24] Ilyen módon Lévi-Strauss, bár elvben nem tagadja a társadalmi fejlődési folyamat tanulmányozásának a lehetőségét, vitathatatlanul előnyben részesíti a reálisan lehetségesnek és hatásosnak tartott szinkron-elemzést, mivel "a szinkron-jelenségek olyan viszonylagos homogenitással rendelkeznek, ami megkönnyíti e jelenségek kutatását, szemben a diakrónikus jellegű jelenségekével". [25] Számos strukturalista elvben úgy véli, hogy a társadalmi élet jelenségeit csak szinkronban lehetséges tanulmányozni.

Íme a történeti megismerés strukturalista metodológiája, ha csupán annak alapvető lényegét kívánjuk összegezni.

Új irányzat megjelenése a történeti megismerés polgári metodológiájában, meghozzá olyané, amelyik fellépett a polgári történeti gondolkodás uralkodó eszméi ellen, természetesen élénk vitákat és eszmecsereket váltott ki. E viták kezdetben a legaktívabban Franciaországban folytak [26], majd széles körben elterjedté váltak.

A strukturalizmusról folytatott viták középpontjában olyan kérdések álltak, mint a strukturalizmus lényege, helye a történeti megismerés jelenkori metodológiájában, a strukturalizmus viszonya egyrészt a történeti megismerés polgári metodológiájának uralkodó, szubjektív-relativista irányzataihoz, másrészt a marxizmushoz. [27]

Ami pedig a történeti megismerés strukturalista metodológiája és a szubjektív-relativista metodológia kölcsönviszonyát illeti, egy sor fontos momentum tekintetében kiderül a strukturalizmus kétségtelen fölénye. A strukturalizmus azzal, hogy a történeti kutatás legfőbb objektumának a társadalmi strukturákat teszi meg, megnyitja az utat a társadalmi élet tömegjelenségeinek, azaz a tömegre vonatkozó történeti forrásoknak és adatoknak a tanulmányozása előtt. Ennek nyomán az eseménytörténet, az individuális és a nem-ismétlődő tanulmányozása megszűnik a polgári történetírás egyetlen feladata lenni.

A strukturalizmus - ezeknek a strukturáknak az objektív jellegét hirdetve - lehetségesnek tartja, hogy a történész bizonyos törvényszerűségeket és belső összefüggéseket fedezzen fel a társadalmi jelenségek körében, továbbá, hogy teljességükben vizsgálja azokat. Az a törekvés pedig, hogy a megismerés folyamatából kiküszöböljék a szubjektív momentumot, lehetővé teszi igaz és objektív ismeretek szerzését a multról. Másképpen szólva: a strukturalizmus bizonyos mértékig helyreállítja a történelmet, mint tudományt.

Végezetül az, hogy a strukturalisták elismerik valamennyi tudományág egységét s céljuk az, hogy a történettudo-

mányba átvigyék az egzakt-, és a természettudományok módszereit, a történetírók "fegyvertárának" a tökéletesítését eredményezi (ez a fegyvertár az eseménytörténetíróknál csak a leírásra korlátozódik), kibővítve így a társadalmi élet jelenségeinek a megismerési lehetőségét.

Következésképpen a strukturalizmus, mint a történeti megismerés metodológiája, feltétlenül lépést jelent előre a szubjektív-relativista metodológiához képest.

Érthető, hogy a strukturalizmus szembenállása a szubjektívizmussal és a relativizmussal, ezen irányzatok képviselőinek a válaszreakcióit váltja ki: széles körben bírálják a strukturalizmust, mindenekelőtt arra irányítva a kutatók figyelmét, hogy a strukturalistáknál a struktúra felfalja az embert és annak individualitását.

A szubjektivistáknak nem felel meg az, hogy a strukturalisták kivonják a történetíró fő figyelmének köréből a társadalmi élet individuális és egyedi jelenségeit, azaz az eseménytörténetet. Így E. Sestan a XIV. Nemzetközi Történészkongresszuson elfogadhatatlannak tartotta "a struktúra-történet szószólóinak azt az igényét, hogy a struktúra-történetet úgy tekintsék és úgy fogadtassák el velük, mint az egyedül "valódi" történelmet, amely méltó arra, hogy tanulmányozzák és kutassák, elvetvén az eseménytörténetet". [28]

Kétségbevonják a természettudományos módszerek bármiféle széleskörű alkalmazásának és a modell-alkotásnak a lehetőségét a történeti kutatások terén, mondván, hogy az erre alkalmas források állítólag korlátozottak, továbbá nehéz, illetve lehetetlen a társadalmi élet számos jelenségének a felmérése, stb. [29]

Ha arról a bírálatról szólunk, amellyel a szubjektivisták illetik a strukturalizmust, ki kell emelnünk, hogy e kritika híjján van a konstruktív szellemnek. Ugyiszintén tudnunk kell, hogy e bírálatot a polgári szociológia és történetírás konzervatív erői gyakorolják.

Ilyen módon - a történeti megismerés szubjektívista metodológiájával való összevetésben - a strukturalizmus úgy jelentkezik, mint a polgári történeti gondolkodás új, s bizonyos mértékig haladó irányzata.

Más a strukturalizmus és a marxizmus viszonya. Ebben a vonatkozásban a strukturalizmus úgy jelentkezik, mint a polgári tudomány egyik irányzata, amely a tudományos-, s így a történeti megismerés metodológiáját tekintve elmarad a marxizmus mögött.

Maga a strukturalizmus keletkezése - azaz a társadalmi megismerés szubjektívista metodológiájának korlátozottságán és tarthatatlanságán tullépni óhajtó kísérlet - a marxizmus iránti ellenszenv jegyében történt. Ennek nem mond el-

lent az a tény, hogy a történeti megismerés strukturalista metodológiájának a kialakulása és fejlődése nem mehetett végbe a marxizmus befolyása nélkül. Lévi-Strauss például nyíltan elismerte, hogy a struktúra fogalmát "Marxtól és Engelstől kölcsönözte". [30] Mellesleg őt, mint polgári tudóst, egyébként is a marxizmus iránti vonzódás jellemezte, jóllehet, meglehetősen leegyszerűsítve és vulgárisan értelmezte azt. Hasonló álláspontot foglal el sok más strukturalista is. Egészében véve azonban a strukturalizmus nem csupán objektive, hanem szubjektive is szembenáll a marxizmussal s számos strukturalista harcol is ellene. Így pl. Lévi-Strauss tanítványa, Lucien Sébag speciális monográfiát szentelt a marxizmus megcáfolásának, bizonyítandó, hogy azt a strukturalizmussal kell felcserélni ("Marxizmus és strukturalizmus"). [31]

Egészében véve a strukturalizmus eszmei-osztálybeállítottságát - némi túlzással - Paul Sartre szavaival úgy jellemezhetnénk, mint "az utolsó akadályt, amelyet a burzsoázia Marx-szal szemben támaszt." [32]

A történeti megismerés strukturalista metodológiájának korlátolt és tarthatatlan volta a marxizmussal való összevetésben elsősorban e metodológia mechanikus és dialektikátlan jellegében mutatkozik, továbbá abban, hogy e metodológia elméleti alapja - az idealizmus.

Először: a strukturalizmus - a társadalmi élet jelenségeit a struktúra-kutatásra szűkítve - e jelenségek bonyolult összefüggéséből csupán egyetlen komponenst emel ki, figyelmen kívül hagyva egyben a történettudomány objektumának azt a sajátosságát, hogy a társadalmi életben a legfontosabb szerepet az emberek tudatos, aktív és célirányos tevékenysége játssza. A történeti valóság, mint ismeretes, "nem egyéb, mint a saját céljait követő ember tevékenysége". [33]

Másodszor: a strukturákat osztályoktól mentes, sőt nem-szociális kategóriáknak tekintve, amelyek az emberek társadalmi tevékenysége tekintetében transzcendentális és őseredeti (eredendő), meghatározott funkció nélküli, s a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan változó jelenségek, a strukturalizmus a strukturákat úgy állítja elénk, mint holmi egyszer s mindenkorra adottakat, amelyek harmonikusak, s mentesek mind az ellentmondásoktól, mind a belső mozgató erőktől.

Végeredményben a társadalmi élet a belső törvényszerűségekkel és összefüggésekkel bíró folyamatból egymástól független strukturák halmazává válik.

Harmadszor: A strukturalisták - midőn abszolútizálják a társadalmi élet jelenségeinek a szinkronelv alapján történő tanulmányozását, - gyakorlatilag megfosztják a történettudományt attól a lehetőségétől, hogy megoldhassa egyik legfontosabb feladatát: bemutassa a történeti fejlődés felfelé irányuló progresszív útját. Ez a fejlődés a társadalmi-gaz-

dasági formációk váltásának természettudományos folyamatából az őseredeti (eredendő) és változatlan strukturák történetében tett kirándulásá válik.

Negyedszer: a társadalmi élet jelenségeinek a megismeréséhez egyedül alkalmas módszernek csupán a formális-logikai fogásokat és az ezeken alapuló modell-alkotást tartva, továbbá a lényegi-minőségi analízisre a szükségesnél kevesebb figyelmet fordítva, a strukturalizmus a megismerés folyamatát nem csupán sematizálja és formalizálja, hanem magában hordja annak a lehetőségét is, hogy nem értékeli kellőképpen és figyelmen kívül hagyja az elmélet vezető szerepét ebben a folyamatban, azaz alapul szolgálhat ama régi indítványokhoz, amelyek célja a tudomány megfosztása az ideológiától, a pártos-osztályjellegű megközelítés kiküszöbölése.

Végezetül, ötödször: a strukturalizmus nem képes arra, hogy legyőzze a történelem, mint tudomány szubjektív-relativista felszámolását. A történeti tény a strukturalisták szemében is absztrakció, kiválasztását pedig a történetíró határozza meg. Éppen ezért, - amint Lévi-Strauss is mondtotta, - a történelem "sohasem egyszerű történet, hanem olyan történet, amelynek célja van". [34]

Ime a strukturalizmus fő vonásai, ha a társadalmi megismerés marxista metodológiájának a szemszögéből kívánjuk megközelíteni. Most fordítsuk figyelmünket azokra a leglényesebb momentumokra, amelyek az érintett problémák tekintetében a leginkább jellemzőek a társadalmi megismerés marxista metodológiájára.

Mindenekelőtt ki kell emelnünk a történeti megismerés objektumának marxista megközelítését, s ennek a szubjektív-strukturalista megközelítéstől való elvi különbözőségét. Míg a strukturalizmus és a szubjektivizmus a társadalmi élet jelenségei közül erre helyezi a fő hangsúlyt, addig a marxizmus figyelembe veszi e jelenségek teljes, bonyolult összességét. A marxizmus továbbá megköveteli, hogy e jelenségeket a/ történetileg, b/ egymással való kapcsolatukban, c/ s a konkrét történeti gyakorlattal összefüggésben vizsgálják.

Az ilyen jellegű megközelítés előnyei vitathatatlanok. Valóban, az objektív valóságban az események, a struktúra és a fejlődés szoros kölcsönkapcsolatban állnak egymással. Minden egyes történeti esemény egyrészt magában hordja a specifikus és a nem-ismétlődő elemeit, másrészt ugyanakkor az általános és az ismétlődő elemeit is, amelyek szoros kapcsolatban állnak a struktúrával és a fejlődéssel. Továbbá, minden egyes társadalmi struktúrának megvannak a maga funkciói s minden egyes társadalmi struktúra magában hordja a mozgás és a fejlődés elemeit. Végezetül: a mozgási és fejlődési folyamatnak is megvan a maga struktúrája. Éppen ezért a történeti kutatás tárgyát csupán a teljesség igényével lehet megközele-

teni. E megközelítés révén válik lehetségessé az egyedinek és az általánosnak az egységben és kölcsönkapcsolataikban való szemlélete, ahelyett, hogy az egyedit és az általánost, az ismétlődőt és a nem-ismétlődőt, a véletlent és a törvényszerűt, a statikust és a dinamikust egymással szembeállítanánk.

A strukturalista felfogástól elvben különbözik a társadalmi strukturák megismerésének marxai értelmezése. A strukturák a különböző mértékben bonyolult, meghatározott társadalmi rendszerek sajátjai, amelyek jellemzik a rendszerek felépítését, valamint a rendszert alkotó elemek és sajátosságok kölcsönkapcsolatait és együttthatását. [36] Ez azt jelenti, hogy a strukturák nem eredendő, őseredeti és transzcendentális, hanem konkrét-történeti, szociális-osztály-jellegű jelenségek. A strukturák jellegét meghatározó tényezők változnak s ez a strukturák változását eredményezi. A társadalmi életben nem létezik olyan struktúra, amelyik változatlanul vonult volna végig különböző korszakokon és civilizációkon. Továbbá, a változást előidéző erők nem kívülről érintik ezeket a strukturákat, hanem magukban a strukturákban rejlenek. Végezetül: a társadalmi strukturák hatalmas összességén belül megfigyelhető mind maguknak a strukturáknak, mind az azokat alkotó elemeknek a meghatározott hierarchiája és kölcsönös alá-mellérendeltsége. Ezen alá-mellérendeltségi viszony alapját a felépítménynek a bázistól való függése alkotja. Az események, a strukturák és a fejlődés szoros kölcsönkapcsolata megköveteli, hogy a társadalmi élet jelenségeinek tanulmányozása során mind a szinkron, mind a diaszinkron megközelítést is alkalmazzuk, mivel e kettő szembeállítását indokolatlan, viszont a kettő közül az egyik abszolutizálása - téves.

Végezetül szóljunk a modell-alkotásról, mint a struktúra-kutatás alapvető módszeréről. A marxizmus nem csupán a történeti megismerésre vonatkozó különböző metodológiai irányzatoknál korábban kezdte tanulmányozni a társadalmi strukturákat (elegendő utalni a kapitalista termelési mód elemzésére Marx és Lenin műveiben), hanem elsőként dolgozta ki a társadalmi élet jelenségeinek a megismerését szolgáló modell-alkotási módszert. A marxizmus mulhatatlan értékű hozzájárulása az adott módszer kidolgozásához (olyan hozzájárulása méghozzá, amelyet csupán a tudományos fejlődés jelen fokán tudunk igazán értékelni) - a modell-alkotás két szakaszának a különválasztása. Az első közülük a társadalmi élet kutatandó jelenségeinek a belső természetét elemző, az adott elemzésen alapuló lényegi-minőségi modell megalkotása. A második - a formális-mennyiségi (avagy tágabban a formális-logikai) modell megalkotása, amelynek célja az, hogy a matematikai feldolgozásra váró mennyiségi értékek rendjében kifejezze a lényegi-minőségi modellt. A modell-alkotásban döntő szerepet játszik annak lényegi-minőségi szakasza, amelyet pedig a strukturalisták igen gyakran figyelmen kívül hagynak, holott csakis annak alapján építhető fel a formális-mennyiségi modell és csakis annak alapján nyerheti el helyes interpretálását.

A történészek széles körben alkalmazzák számos - Marx és különösen Lenin által kidolgozott - lényegi-minőségi modellt, gyakran nem is sejtve, hogy modelltől van szó. Az ilyen modellek sorába tartoznak pl. a monopolkapitalizmus, az osztályok, a forradalmi helyzetek, a feudális és a kapitalista termelési mód jegyei, a földesuri gazdaság robot-, ill. kapitalista rendszerű üzemeltetésének a jegyei, stb. Az említett lényegi-minőségi modellek közül számos napjainkban a szovjet történészek számára alapul szolgál a formális-mennyiségi modellek kidolgozásához.

Ilyen módon a strukturalizmus és a marxizmus történeti-megismerési metodológiája minőéileg különbözik egymástól. A strukturalisták a maguk legjellemzőbb alkotásaikban a marxizmus materialista dialektikájával a történeti megismerés mechanikus, objektív-idealista metodológiáját állítják szembe.

A tudományos megismerés strukturalista metodológiájának a forrásai Kant transzcendentális filozófiájában rejlenek, méghozzá abban az aspektusában, amely a megismerési módszer fontos szerepét hangsúlyozza. [37] Lényegét tekintve, azonban, ez a metodológia a jelenkori pozitívizmusnak a társadalmi élet jelenségeinek a szférájára alkalmazott válfaja. A strukturalizmust, mint a tudományos megismerés metodológiáját a neopositívizmusnak ahhoz a válfajához sorolhatjuk, amelyik a logikai pozitívizmus elnevezést kapta. Mint ismeretes, a pozitívizmus a pozitív, pontos, empirikus tudományos ismeretekre fordítja a fő figyelmet, a természet-, és a társadalomtudományok egységére az adott vonatkozásban. A pozitívizmus ilyen minőségében mindenekelőtt a tudományos megismerés módszere, azaz a módszerről szóló tanítás, nem pedig egységes filozófiai doktrína, amely a metodológiát meghatározott megismerés-elmélettel párosítaná. A pozitívizmus rendkívül heterogén ismeretelméletre támaszkodik, kezdve a szubjektív idealizmustól egészen a vulgár-materializmusig. A strukturalizmus szintén a módszerre helyezi a fő figyelmet, amint azt Lévi-Strauss kifejtette. Így pl. visszautasítva a strukturalizmus szűk voltára vonatkozó szemrehányásokat, rámutatott arra, hogy "a strukturalizmus - nem filozófiai doktrína, hanem módszer". [38] A strukturalizmus metodológiája sem támaszkodik valami egységes ismeretelméletre, s éppen ezért úgy kell tekintenünk, mint a neopositívizmus egyfajta megjelenési formáját. Mindezek következtében a strukturalizmus csak egészen mérsékelt módon viszi előbbre a történeti megismerés polgári metodológiáját és nem képes legyőzni a polgári történetírás eszmei-metodológiai válságát.

A marxizmus és a strukturalizmus között fennálló gyökeres különbségek következtében hibás minden olyan kísérlet, amely a kettő kombinációját, összepárosítását tűzné ki célul. [39] S éppen így helytelen a történeti megismerés strukturalista metodológiájának egyik vagy másik megállapítását kritikátlanul elfogadni és bevonni a marxista metodológia fegyvertárába. [40]

Ime - a strukturalizmus történeti megismerés-metodológiájának a lényege, ha az általános elvek és alaptételek szemszögéből vizsgáljuk. Ez a metodológia képezi a strukturalizmus, mint történeti-megismerési módszer alapját. Ezen túlmenően a strukturalizmus is, mint minden egyes módszer, meghatározott metodikát és kutatási technikát foglal magában. Általában ez mennyiségi, s általában a formális-logikai elemzést szolgáló metodika és technika. El kell azonban ismerni, hogy a strukturalisták ezen a téren is jelentős eredményeket értek el és előbbre vitték a történeti kutatások metodikáját és technikáját. Azonban, mint a továbbiak során látni fogjuk, a strukturalista metodológia korlátai miatt ez a metodika és technika nem jár mindig a megfelelő hatásossággal.

Miután tisztáztuk a strukturalizmus lényegét és helyét a történeti megismerés metodológiájában, megnézzük, mit is jelent a jelenkori polgári strukturalista történetírás s milyen irányban halad a strukturális-mennyiségi módszerek alkalmazása.

II.

A jelenkori strukturalista történetírás nem egységes. Az adott irányzat képviselői - jóllehet osztják a történeti megismerés strukturalista metodológiájának az alapelveit (ami tulajdonképpen alapot teremt ahhoz, hogy ilyen irányzat létezzen a történetírásban), - különböző elméletekre támaszkodnak a társadalmi élet jelenségeinek a magyarázatánál. Az elméletek diapasonja meglehetősen széles: a szociális-gazdasági tényezők által a történeti fejlődésben játszott szerep meghatározó jellegének az elismerésétől kezdve egészen addig, hogy a társadalmi élet jelenségeit csupán az abban résztvevő egyedek pszichológiájával magyarázzák, vagyis a materialista megközelítéstől kezdve (ami, természetesen, nem a marxista értelemben vett materializmus, hanem naivan realista vagy vulgáris) eljut a szubjektív-idealista, irracionalista megközelítésig. Egyidejűleg az utóbbi időben egyre szélesebb körben terjed a történeti fejlődésben az egyik vagy másik tényező által játszott szerep pluralista megítélése, amikor is a konkrét történeti szituációtól és a vizsgálandó jelenségek jellegétől függően bármelyik tényező meghatározó befolyását lehetségesnek tartják.

Érthető, hogy mindenekelőtt a történetírók társadalmi-politikai pozíciója határozza meg azokat a különbségeket, amelyek a strukturalisták körében a történeti ismeretelmélet kérdésében tapasztalhatók. A strukturalista történetírás leginkább haladó képviselőihez a demokratikus beállítottságú történetírók tartoznak, akik a társadalmi-gazdasági tényezők vezető szerepét elismerik.

Különösen figyelemre méltó ez az irányzat a jelenkori francia és svéd történetírásban. Képviselői sorában olyan

ismert tudósokat találunk, mint E. Le Roy-Ladurie és F. Furet Franciaországban, C. André Svédországban, akik sokat tettek azért, hogy a történettudomány felhasználja az új kutatási módszereket. [41] Ennek az irányzatnak a képviselője C. Lévi-Strauss is. A történeti fejlődésben elmaradott népek szellemi életét vizsgálva Lévi-Strauss nagy jelentőséget tulajdonít a szociális-gazdasági tényezők szerepének a történeti folyamatban s demokratikus, a faji előítéletektől mentes pozícióból közelíti meg ezeknek a népeknek a történetét.

A strukturalista historiográfia adott irányzatának a képviselői - jellemző módon - igen nagy figyelmet fordítanak a társadalmi élet tömeg-jelenségeinek - így a szociális-gazdasági és szociális-politikai jelenségeinek - a vizsgálatára. A marxizmus befolyása náluk érződik a legerőteljesebben, s éppenséggel a strukturalista történetírás általunk vizsgált irányzatahoz fűződnek elsősorban a jelenkori polgári történettudomány meghatározott sikerei. Ezek nem csupán a történeti kutatás új módszereinek a kidolgozásában és új, tömeges tény-adatok felhalmozásában jelentkeznek, hanem a történeti fejlődés egy sor jelenségének az elemzésében s az elemzések alapján nyert konkrét megfigyelésekben és végkövetkeztetéseken. Az adott irányzat történésszei törekszenek a leginkább arra, hogy eltávolodjanak a polgári történetírás hagyományos elveitől és képviselőitől s kiutat találjanak abból a válságból, amelyben ez a történetírás van.

Ellentétes pozíciót foglalnak el a strukturalista történetírásnak azok a képviselői, akik abból indulnak ki, hogy a történeti fejlődés menetére az egyes személyek pszichikai struktúrája gyakorolja a meghatározó befolyást. Amint arra V. I. Szalov helyesen utal, a jelenkori polgári történetírásban a pszichoanalízis elterjedését "jelentős mértékben elősegítette az, hogy a történészek nem fordítottak elegendő figyelmet a szociális pszichológia problémáira, minek következtében meghatározott vacuum (légüres tér) jött létre, amelyet aztán megtöltött a pszichoanalízis". [42] Ennek az irányzatnak a képviselői tökéletesen meghatározott társadalmi-politikai és eszmei pozíciókból indulnak ki s végső soron reakciós következtetésekre jutnak.

Ennek az irányzatnak a lényegét világosan kifejtette a *Journal of Modern History* speciális számának szerkesztője. A számot az adott problémának szentelték. "A pszicho-historia kihívást jelent a történeti diszciplína számára. A pszichológia és különösen a pszichoanalízis széleskörű fejlődése az elmúlt 75 esztendő során arra kényszerített bennünket, hogy felülvizsgáljuk az emberi cselekvés motivációinak az alapvető kérdéseit. Többé nem beszélhetünk meggyőződéssel az ésszerűségről az individuális, az institutionális és a kollektív magatartásban". [43] A történeti jelenségeknek az egyes személyiségek öntudatlan pszichikai struktúrájával való magyarázata mindenekelőtt csak azt a célt szolgálhatja, hogy a történeti folyamatban elkendőzzék az anyagi-, és szociális-osztály-tényezők döntő szerepét.

Jóllehet a pszichoanalízis nem örvend túlzott elismerésnek a polgári történetírók körében, azt mégis egy sor fontos történeti jelenség vizsgálatánál igénybe veszik. Egyik ilyen eset a fasizmus története. A jelenkori polgári "Hitler-irodalom" jelentős mértékben a pszichoanalízisen alapszik. A Führer irracionálisúsára és pszichikai anomáliájára hivatkozva elkendőzik a német fasizmus lényegének, szociális-gazdasági, szociális-politikai természetének a kérdését. [44]

Nyilvánvaló a tudományos tarthatatlansága azoknak a megállapításoknak, amelyek a történettudományban meghatározó szerepét szánják a strukturalista és bárminemű más pszichoanalízisnek. Hasonlóképpen nyilvánvaló a pszichoanalízis antimarxista beállítottsága is. Ez azonban nem jelenti, hogy a történettudományban nincs hely a pszichológiai tényező számára. A marxista történészek figyelmesen tanulmányozzák a szociális, nemzeti, professzionális (a foglalkozással összefüggő) és az individuális pszichológia szerepét a történeti fejlődésben. V. I. Lenin utalt arra, hogy ha tömegekkel van dolgunk, ill. a tömegek történetének a tanulmányozásával, "tudni kell megérteni a tömeget alkotó minden egyes réteg, foglalkozás, stb. pszichológiájának a sajátosságait, sajátos vonásait". [45] A marxista történészek - midőn elismerik a pszichológiai tényező fontos szerepét a társadalmi fejlődésben és midőn elismerik, hogy a legújabb kutatási módszerek alapján kell vizsgálni azokat, akkor - abból indulnak ki, hogy ezeknek a tényeknek természetes szociális-gazdasági és osztály-politikai meghatározottságuk van. [46]

Igy fest a polgári strukturalista történetírás két szélsőséges áramlata, amelyek a történetírás felfogását annak a történeti-ismeretelméletnek a szemszögéből ábrázolják, amelynek alapján a strukturalista elvek és a strukturális-mennyiségi módszerek alkalmazásra kerülnek. A strukturalista történetírásban avagy amint azt általában emlegetik a külföldi irodalomban, "az új történelemben" a következő problémá-témairányzatokat lehetjük fel: "új" gazdaság-történet, "új" politika-történet, "új" demográfiai- és szociális történet.

Valamennyi irányzat a legszélesebb körben az Amerikai Egyesült Államokban érvényesül. Ezt egyrészt az amerikai történeti kutatások általános felfelé fordulásával, másrészt a polgári történettudományban az elmúlt évtizedekben jelentkező bizonyos tendenciákkal magyarázhatjuk. 1962-ben az Amerikai Történelmi Társulat speciális bizottságot szervezett annak tanulmányozására, hogy milyen lehetőségei vannak a mennyiségi módszerek és a computer-technika alkalmazásának a történeti kutatásokban. Ugyanebben az évben létrehozták a levéltári adatok gyűjtésével és gépi feldolgozásával foglalkozó centrumot - a "Politikai kutatások egyetemközi konzorciumát" a michigani egyetem mellett. 1974 elejére már több mint 11 millió perforált kártyát őriztek ebben a sajátos gépi archívumban, amelyek kódolt információkat tartalmaznak a

különböző népszámlálásokról, a kongresszusi választásokról, stb. A történészek széles körben felhasználják ezeket az anyagokat. 1969-1974 között a begyűjtött adatok száma meghaladta a 36 millió perforált kártyát. [47]

Ismeretes, hogy 800 amerikai egyetemen és főiskolán folytatnak történeti kutatásokat mennyiségi és gépi módszerek segítségével. Különösen néhány egyetemen folynak igen széleskörű és elmélyült kutatások ilyen jelleggel: Michigan, Harvard, Chicago, Princeton, Stanford, Pittsburg, Iova, stb. Ugyszintén széles körben folyik az új kutatási módszerekhez értő történészek kiképzése is. Egy sor történész-folyóirat részben vagy egészben a cliometrikus cikkek publikálására állt át (mindenekelőtt a Journal of Economic History; egy sor új speciális, cliometrikus folyóirat jelent meg) a legfontosabb ezek sorában az "Új módszerek a történeti kutatásokban" (Historical Methods Newsletter). [48]

A metodológia terén a strukturalizmus, a kutatási módszerekben pedig a tömeg-adatok mennyiségi elemzése és a modell-alkotás képezi az alapját a jelenkori amerikai polgári történetírásban széles körben elterjedt "új", vagy "tudományos" történeti irányzatnak. Hangsúlyoznunk kell, hogy a legújabbkori történetírásban a "tudomány" (science), a "tudományos" (scientific) kifejezések általában a természettudományokkal és a pontos mennyiségi módszerekkel való azonosságot fejezik ki.

Az alábbiakban megismerkedünk a strukturalisták néhány legjellemzőbb kutatásával, azért, hogy szemléletes képet nyerjünk a strukturalista történetírás alapvető vonásairól. Az "új gazdaságtörténet" atyjaként az Amerikai Egyesült Államokban az 50-s évek második felében A. Conrad és J. Meyer tűntek fel. [49] Az elmúlt tizenöt esztendő során az amerikai gazdaságtörténet elemzésében széles körben elterjedtek a strukturalis-mennyiségi módszerek; igen sok publikáció és kutatási eredmény látott napvilágot. [50]

Az "új" gazdaságtörténet alapelveit R. Fogel művei tükrözik a legjobban. "Az új gazdaságtörténet metodológiai sajátossága - fejti ki R. Fogel - a mérési aspektusban rejlik s abban, hogy elismeri a mérés és az elmélet közötti szoros, belső kapcsolatot". [51] R. Fogel utal arra, hogy "az új gazdaságtörténet fundamentális metodológiai vonása - az a próbálkozása, hogy megalapozott hipotetikus-deduktív modellek formájában nyújtson magyarázatot a mult gazdasági fejlődéséről". Ebben rejlik a "gazdaságtörténetnek tudományos módszerek alapján történő megkonstruálása". [52] Ezeknek a modelleknek "kontrafaktikus", imitált, azaz irreális és nemlétező szituációkat kell jellemezniök és a történésznek - a mesterseges szituációknak a valósággal történő összevetése során - kell meglátnia (állítólag), hogy "igy" vagy "nem igy" ment végbe a fejlődés. Az ilyen jellegű gazdaságtörténeti modell-alkotás példáját maga R. Fogel szolgáltatja azzal a munkájával, amelyben a vasutak szerepét vizsgálja az Amerikai Egye-

sült Államok gazdasági fejlődésében a XIX. század második felében. [53] A szerző mesterséges, "kontrafaktikus" szituációt elemez: milyen lett volna az USA gazdasági fejlődése az adott időpontban, ha nem lettek volna vasutak. Bonyolult számítások utján kívánja kideríteni, hogy mennyi volt az a "társadalmi megtakarítás", amelyet a vasutak eredményeztek. R. Fogel számításai az ilyen jellegű "megtakarítás" jelentéktelenségéről vallottak. Éppen ezért arra a következtetésre jutott, hogy a vasutak nem gyakoroltak valamennyire is jelentős befolyást a gazdasági fejlődésre. Az általános végkövetkeztetés az, hogy a társadalmi fejlődés vizsgálata során a történészeknek nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani a műszaki fejlesztésnek és felfedezéseknek.

R. Fogel e következtetésének a tarthatatlansága nyilvánvaló. Amint bírálói jogosan megjegyezték, R. Fogel a számítások imitált modelljének a megalkotásakor sok tényezőt nem vett figyelembe. Ez nem is történhetett másképp, hisz a sokrétű történeti valóság realitásának a behelyettesítése egy mesterséges szituációval - még a legtökéletesebb elemzési eljárás mellett is - olyan fontos tények figyelmen kívül hagyását és eltorzítását kell, hogy eredményezze, amelyek a valóságban megvoltak. F. Redlich polgári gazdaságtörténész jogosan jegyezte meg, hogy az ilyen modell-alkotás során a történészeknek nem a történelemmel, hanem csupán egy "quasi-történelemmel" (látszólagossal) van dolga. [54]

Nem csak R. Fogel, hanem sok más polgári történész is helyesli a reális, történeti valóságtól elszakított s a társadalmi fejlődés valamiféle realizálatlan lehetőségeivel és potenciáival kapcsolatban nem álló kontrafaktikus, imitációs (avagy ahogyan még nevezik: simulációs) modellek megalkotását. Az ilyesfajta modell-alkotás forrása az a felfogás, amely lehetségesnek tartja a modell elszakítását a valóságtól s amely felfogás - amint arról már szó volt, - a strukturalizmus sajátja, s amely - a maga végső formájában - oda vezet, hogy a történeti valóságot a történetíró fantáziája váltja fel.

Az imitált modell-alkotás - minden divatossága ellenére - nem terjedt el széles körben a polgári történeti kutatásokban. A strukturalista történetírás figyelmének fő tárgya továbbra is a történeti fejlődés reális menetének a tanulmányozása. A szociális-gazdaság-történet terén végzett ilyen jellegű kutatómunka gyenge és erős oldalait jól tükrözi R. Fogel és S. Engerman nagy port felvert könyve: "Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery", (Az amerikai néger rabszolgaság problémái). [55]

Az amerikai történeti problémák sorában a rabság története a legintenzívebben kutatottak közé tartozik. [56] Az Amerikai Egyesült Államok történetírásában a legkülönbözőbb pozíciókból kiindulva végzik a vonatkozó kutatásokat. R. Fogel és S. Engerman vitathatatlan érdeme a könyv témáján túl annak demokratikus és faji előítéletektől mentes beállít-

tottsága. A szerzők azt tüzték maguk elé célul, hogy "nem csak a feketéknek, hanem a fehéreknek is bemutassák a történelemnek eddig előlük eltitkolt részét: a feketék által a nehéz körülmények között elért eredmények krónikáját", [57] hozzájárulásukat az USA történeti fejlődéséhez.

A szerzők hatalmas munkát végeztek annak érdekében, hogy feltárják a különböző forrásokat, feldolgozzák és elemezzék a Dél ültetvényes gazdaságait, valamint a rabok helyzetét és életét jellemző adatokat, kezdve kizsákmányolásuk intenzitásával és végezve családi körülményeikkel, művelődésükkel és orvosi ellátottságukkal.

A munkát a computer-technika és a mennyiségi elemzés számos, különböző, legmodernebb módszerének a széleskörű alkalmazásával készítették. Az elvek, a metodika és a technika, valamint a megfelelő számítások végeredményeinek a kifejtése megtöltötte a munka egész második kötetét. El kell ismernünk az új módszerek alkalmazásának magas szakmai színvonalát. A mennyiségi elemzésnek R. Fogel és S. Engerman által kidolgozott metodikája és technikája - különösen pedig az ismeretlen adatok kiszámításának és extrapolálásának a módja - sikeresen alkalmazható egy egész sor szociális-gazdasági feladat megoldásánál. Más szóval: a mű metodikai-technikai oldala nem-csekély önálló tudományos értékkel bír.

Ugy véljük, hogy egy sor fontos számítás végeredménye - annak ellenére, hogy nem minden adat volt megbízható, - aligha változik meg radikálisan az elkövetkező újraszámítások és finomítások után. Így - többek között - aligha cáfolható az egyik legfőbb számítás, amely azt bizonyítja, hogy a Dél rabszolga-tartó ültetvényeknek a jövedelmezősége lényegesen meghaladta az Észak kapitalista farmjainak a jövedelmezőségét (35 %-kal). [58] A kutatásba bevont adatok gazdagodásával a konkrét mutatószám - valószínűleg - pontosabb lesz, de más nem történik.

Mindezek ellenére azonban, R. Fogel és S. Engerman alapvető következtetései hibásak. Megállapításaik lényege a következő: először - amennyiben a rabszolgaságot a gazdasági felvirágzás idején számolták fel, alapját nem szociális-gazdasági, hanem morális-etikai tényezők alkották. Másodszor - megállapítják, hogy a polgárháboru nem javította meg a rabok helyzetét és nem gyorsította meg az ország iparosítását. Végül - s ez a legfontosabb, - azt állítják, hogy a rabszolga-tartó rendszer a maga gazdasági lényegét tekintve nem különbözött a kapitalistától, hanem csupán középkori formája volt, a rabok pedig hasonlítottak a polgárháboru előestéjének gyári munkásaira. [59]

Mi vezette a szerzőket az ilyen következtetésekre és mik e tévedések okai? Mindenekelőtt el kell vetnünk egyes amerikai történészeknek azt a próbálkozását, hogy a mennyiségi elemzés metodikájában és technikájában keressék ezeket a hibákat, ill. forráskutatási tévedésekkel magyarázzák azokat,

hiszen éppen a forráskutatásban, az adatok kritikai összevetésében és ellenőrzésében, feldolgozásuk és elemzésük metodikájában és technikájában rejlik R. Fogel és S. Engerman munkájának erős oldala. Éppen ebben a vonatkozásban nyújtanak pozitív újat a szociális-gazdaságtörténet tanulmányozása terén.

A munka gyengéinek a gyökere másutt van - annak a konkrét metodológiának a hibás voltában, amelynek alapján felállították és megoldották magát a problémát. Az adott metodológia elméleti alapját a polgári politikai gazdaságtan eszméi alkották, általános metodológiai elvei pedig a strukturalizmusban gyökereznek. Ez vezetett oda, hogy egyrészt nem kevés erőfeszítést fordítottak az anélkül is kézenfekvő megállapítások kiszámítására és bizonyítására, másrészt nem végeztek el olyan számításokat, amelyek nélkül pedig nem lehet boldogulni. Éppen ezért a szerzők következtetései nem a konkrét adatok elemzéséből következnek, hanem a helytelen elméleti és metodológiai kiindulási tételekből.

Mivel R. Fogel és S. Engerman munkája klasszikus megtestesülése azoknak a hibáknak, amelyek a legjobb szándékkal tervezett s a legújabb módszerekben nyugvó, de eklektikus elméleti megközelítésen és a strukturalizmus metodológiáján alapuló kutatásban előfordulhatnak, az alábbiakban részletesen kitérünk a munka néhány momentumára.

Mindenekelőtt szólnunk kell a számításokról. Először: a szerzők igen nagy figyelmet fordítanak annak a nyilvánvaló ténynek a bizonyítására, hogy az ültetvényesek számára a rabszolgamunka hatásosabb volt, mint a szabad munkások munkája. Ha a rabszolgamunka nem lett volna olyannyira kifizetődő az ültetvényeseknek (még a rabok beszerzésére és eltartására fordított kiadások mellett is) és nem hozott volna még így is nagyobb hasznot számukra, mint a szabad munkások kizsákmányolása, akkor az ültetvényeken alkalmazott rabszolgák intézménye nem is jött volna létre. A számításoknak itt nem az a rendeltetése, hogy bizonyítsák a rabszolgamunka rentabilis voltát az ültetvényesek számára, hanem az, hogy bemutassák, milyen mértékben volt kifizetődőbb a szabad ember munkájánál. A szerzők által végzett sok-sok számításból a legérdekesebbek azok, amelyek bemutatják, hogy az ültetvényeseknek a rabszolgamunka fele annyiba került, mint a szabad munkások munkája. [60] Ebben rejlik az egész ültetvényes rabszolgaság kialakulásának a titka, valamint azé is, hogy miért maradt fenn olyan sokáig és miért az ültetvényesek ellenére számolták azt fel.

Másodszor: a rabszolgamunka és a szabad ember által végzett munka termelékenységének az összevetése során lényegében véve felcserélik a tézist. A termelékenységről annak a profitnak az alapján alkotnak ítéletet, amelyet Délen a rabszolgatartó ültetvények, Északon pedig a kapitalista farmok hoztak, holott a rabszolgamunka és a szabad ember által

végzett munka viszonylagos társadalmi rentabilitásáról nem lehet ítéletet alkotni, ha figyelmen kívül hagyjuk a munka termelékenységét, azaz az egy termékegységre jutó munkaráfordítást. Figyelembe kell venni a rabok ill. a szabad munkások által végzett munkának nem csak a mennyiségét, hanem az intenzitását is.

Hasonlóképpen hibát követnek el annak a számításnak a során is, melynek célja bemutatni, hogy a rabszolga jövedelme több volt, mint az a jövedelem, amelyet szabad munkásként vagy kis farmerként élvezett volna. A jövedelmet itt sem a lélekszámmal kell osztani, hanem a munkaráfordítás egységével. Csakis így nyerhetünk megalapozott viszonylagos adatokat a rabszolgák és a szabad munkások helyzetére vonatkozóan.

Harmadszor: a szerzők helyesen igen nagy figyelmet fordítottak a rabszolga-kizsákmányolás normájának a kimutatására. Helytelenek azonban azok a tételek, amelyekből a kérdés megoldása során kiindultak. Elvetették Marxnak azt az ismert tételét, amely szerint a kizsákmányolás fokát, azaz normáját az értéktöbblet és a munkabér közti viszony határozza meg. Tették ezt azért, mivel ez a megállapítás - állítólag - nem teszi lehetővé, hogy figyelembe vehessék a rab életének különböző szakaszaiban a kizsákmányolási norma változásait. Megalkották így saját formulájukat. Itt R. Fogel és S. Engerman mindenekelőtt figyelmen kívül hagyják azt a tökéletesen nyilvánvaló ténytet, hogy akár a rabszolga, akár a jobbágy vagy a szabad munkás kizsákmányolási normáját csupán egyetlen módon lehet meghatározni - mégpedig úgy, hogy összevetjük a rabszolgatartó, a földesur vagy a kapitalista által kisajátított munka-, ill. termékarányt azzal, amelyet a termelő kap. Csupán ha összevetjük azt, amitől megfosztották a termelőt azzal, amit kapott, állapíthatjuk meg a kizsákmányolás rátáját. A szerzők által végzett számítások valamiképpen inkább az ültetvényesek profit-rátáját fejezik ki, semmint a kizsákmányolás rátáját. Itt is - minden alap nélkül - a számításokba bevonják a rabszolgák beszerzésével kapcsolatos költségeket, holott annak, hogy milyen módon és milyen költségek révén vált az ültetvényes a rabszolga munkaerejének a tulajdonosává (avagy a földesur a jobbágy-paraszt, vagy a kapitalista a gyár munkaerejének a tulajdonosává) semmi köze sincs az adott munkaerő kizsákmányolásán alapuló termelési folyamathoz. Az értéktöbblet rátát csak a termelési folyamat költségeinek a figyelembe vételével szabad kiszámítani. Az említett tévedések következtében a szerzőknél elenyészően csekélynek mutatkozik a rabszolgák kizsákmányolási normája: mindössze 12 %. Ha a szerzők komolyan megvizsgálják ezt a mutatót, - még akkor is, ha nem veszik figyelembe azt, amit fentebb mondtunk, - kénytelenek elgondolkozni azon, hogy az ilyen alacsony kizsákmányolási norma mellett (amikor is a profit-rátának még alacsonyabbnak kellett lennie) az ültetvényes hogyan érte el azt, hogy a Dél mezőgazdasága 35 %-kal volt hatékonyabb, mint az Északé, holott ennek az "effektivitásnak", azaz pontosabban jövedelmezőségnek az alapját végső fokon a

terméktöbbletnek az a viszonylagos mértéke alkotta, amelyet az ültetvényesek kaptak. Avagy miként egyeztessük össze a 12 %-os profitrátával azt, hogy - a szerzők számításai szerint a rabszolgamunkából fakadó 30 milliányi profitból magukra a rabokra mindössze 6 millió jutott. [61] Itt nem stimmel valami.

Ami pedig a szerzőknek azt a megállapítását illeti, hogy Marx meghatározása bizonyos korlátok közé szorított, ez egyszerűen félreértés. Marx formulája alapján nem csak egy napra vonatkozóan számíthatjuk ki a kizsákmányolás normáját, - amint a szerzők javasolják, - hanem bármely időtartamra és akárhány kizsákmányoltra vonatkozóan.

Ilyen módon amíg nem készülnek el a rabszolgák és a szabad munkások viszonylagos munka-termelékenységére és jövedelmére vonatkozó - fentebb említett - számítások, továbbá amíg nem határozzák meg ezen utóbbiak reális kizsákmányolási normáját, addig a szerzőknek az a végkövetkeztetése, hogy a Dél mezőgazdasága gazdasági tekintetben hatékonyabb volt, mint az Északé, hogy a rabszolgaság elnyomó lényegéről szóló elképzelések tarthatatlanok s hogy a rabszolgaság felszámolását morális-etikai tényezők eredményezték - teljességgel megalapozatlan. Ezek a következtetések csak formálisan következnek a konkrét adatok elemzéséből, valójában pedig a hibás elméleti kiindulási tételek következményei.

Elfogadhatatlan az a következtetés is, hogy a rabszolgamunkára alapozott ültetvényes rendszer - lényegét tekintve - azonos a kapitalizmussal. A tévedés alapja itt az, hogy a termelés ültetvényes-, ill. kapitalista rendszerének az elemzését a strukturalista megközelítés szellemében végzik, azaz belsőleg harmonikus, egyszer s mindenkorra adott és változatlan strukturáknak tekintik azokat, méghozzá szinkron-jellegű összevetésük alapján (a XIX. század derekán). Ebből adódik, hogy a hangsúlyt ezek áru-, pénz- és vállalkozói jellegének az összevetésére helyezik, figyelmen kívül hagyva a rájuk jellemző osztályellentéteket, a termelési viszonyokban, a fejlődés tendenciáiban és lehetőségeiben rejlő gyökeres különbségeket, stb. A szerzők figyelmen kívül hagyták azt a körülményt, hogy még az ültetvényes számára is "a rabszolgamunka a csak primitív munkát igénylő s természetesen módon termékeny talaju hatalmas térségeken" vált be, s hogy "a nem annyira a talaj termékenységétől, hanem inkább a befektetett tőkétől, a munkát végző személy iskolázottságától és kezdeményezőkézségétől függő intenzív kulturák ellentmondanak magának a rabszolgaság létezésének". [62] A szerzők a munkában fel sem vetik a rabszolgamunka és a termelési-technikai, valamint kulturális haladási lehetőség kölcsönviszonyának a kérdését, a rabszolgaság fékező szerepét a haladás útján. Röviden szólva: azoknak az eltévelyedéseknek, elszámításoknak, és hibáknak a világos esetével állunk szemben, ami a konkrét-történeti kutatások terén alkalmazott strukturalista metodológia, a történeti megismerés idealista és vulgáris-materialista elméletének a következménye.

Másrészt R. Fogel és S. Engerman munkája arról tanuskodik, hogy a konkrét adatok legtökéletesebb feldolgozási és elemzési módszerei sem távolíthatják el és még csak nem is enyhíthetik az elmélet és a metodológia korlátait és gyengéit.

Ilyen módon a maguk elé nemes tudományos feladatot tűző szerzők (t.i. bemutatni a négerék hozzájárulását az USA történeti fejlődéséhez) olyan végkövetkeztetésekre jutottak, amelyek meglehetősen távol állnak a probléma valóban tudományos megoldásától. A négerék valóban jelentős mértékben hozzájárultak az említett fejlődéshez, azonban eredményeik nem abban álltak, hogy valamelyikük felvitte a felvigyázóságig, s nem abban, hogy valamiféle ismeretlen erő révén az ültetvényeseket atyai gondoskodásra készítették, hogy évenként egynél kevesebb korbácsütést osszanak ki, hanem abban, hogy a négerék munkája hatalmas anyagi értékeket hozott létre s kegyetlen kizsákmányolásuk nyomán ment végbe az eredeti tőkefelhalmozás és az ipar nagy megugrása a Rekonstrukciót követően.

A konfliktus-mentesség strukturalista eszméje megakadályozta a szerzőket abban, hogy megértsék a polgári haladás ellentmondásosságát, amit - meggyőződésünk szerint - a legvilágosabban éppen a kapitalista Amerika demonstrált. Az igazsághoz hiven elismerve, hogy a polgárháborút követően a négerék anyagi helyzete javult, és rámutatva arra, hogy a négerektől elfordultak tegnapi szövetségeseik, a szerzők az adott tézis koncepcionális tartalmát abban látják, hogy cáfolni kell a polgárháború fontos szerepét az USA szociális-gazdasági fejlődésében.

Ilyen módon R. Fogel és S. Engerman monográfiája mindenekelőtt a-strukturalista történetírás egyik válfaját képező "új" gazdaságtörténet elméleti-metodológiai hiányosságait és gyengéit demonstrálta. Maga R. Fogel a "Történelemben alkalmazható mennyiségi módszerek végességéről" [63] kezdett már beszélni, ami - meggyőződésünk szerint - a másik véglet, ami pedig nem a cillometria gyengéivel magyarázható, hanem azoknak a lehetőségeknek a korlátaival, amelyek határt szabnak a mennyiségi módszerek sikeres alkalmazásának - a polgári gazdasági elméletek és a strukturalista metodológia alapján történő - gazdaságtörténeti kutatásokban. Ezt kezdik megérteni a legelőrelébb polgári tudósok is. Így pl. D. North a "Beyond the New Economic History" (Az új gazdaságtörténeten túl) c. cikkében, az "új" gazdaságtörténet korlátairól szólva, lényegében véve a strukturalista-mennyiségi történetírás tarthatatlanságát fejti ki. [64]

A strukturalista-mennyiségi módszerek mélyen behatoltak az USA politika-történet kutatásába is. Ezt jelentős mértékben elősegítette a politikai prognózisok iránti igény, továbbá a behaviourista (a tudat jelenségeit tagadó s az emberi viselkedést a fiziológia szemszögéből vizsgáló elmélet, Szerk.) pszichológia és szociológia erősödő befolyása a polgári történetírásra. Az USA-ban az "új" politika-történet be-

folyásos irányzattá vált, amely legjelentősebb sikereit "a nép által a választások során tanúsított magatartás" elemzésével érte el. [65] Kibontakozásában nagy szerepe volt L. Bensonnak. Még 1957-ben nagy tanulmányt publikált, amelyben élesen bírálta "az amerikai politika-történetírásban hosszú ideje uralkodó impresszionista módszert". [66] "Az impresszionista módszer - írta L. Benson - különösen ki van téve annak a veszélynek, hogy szándékosan eltorzítja az eseményeket és egyoldaluvá válik, mivel a leggyakrabban és jóval nagyobb mértékben azok a források maradnak meg és kerülnek felhasználásra a tudósok által, amelyek az elithez tartozó csoportok nézeteit tükrözik". [67] Ehelyett a szerző a "szisztéma-adatok" felhasználását javasolja, amelyek több reménnyel biztató eredményeket nyújtanak.

Az elkövetkező években az amerikai politika-történet-kutatók, miután semmi olyan szenzációsat nem publikáltak, mint R. Fogel és S. Engerman könyve volt a gazdaságtörténetről, bizonyos előrelépést tettek a politikai mikrostrukturák és mikroszituációk tanulmányozása terén, mennyiségi modelleket alkalmazva a néptömegek által a választások idején tanúsított magatartás elemzéséhez.

Az "uj" politika-történet fontos helyet szán a pártok történetének. Az amerikai politikai pártok történetének első, kezdeti korszakáról szóló, terjedelmes művében J. Main érinti a metodus és a metodológia kérdését, majd strukturalista szellemben mindent a computer számára összeállítandó program technikájával magyaráz. [68]

Az "uj" politika-történet képviselői által készített munkák fontos vonása az a törekvés, hogy elemezzék olyan csoport-strukturák "politikai magatartását", amelyeket gyakran csupán önkényesen megválogatott kritériumok alapján alakítottak ki, a politikai folyamatban résztvevők osztály-hovatartozásának a figyelembe vétele nélkül, s amelyeket csupán egyetlen - jöllehet fontos - politikai szemszögből vizsgálják - bármiféle választás vagy szavazás esetén. Az elemzésre kijelölt struktúra légüres térbe kerül, mivel a jelenség "pontosságára" és "tisztaságára" törekvő hajszában, az "impresszionizmus" száműzését óhajtván, az "uj-politika-történeszek" elkallódnak a másodrendű részletekben, nem ragadják meg a politikai folyamat lényegét, jöllehet törekszenek arra, hogy alkalmazzák a szisztéma-megközelítést és a mennyiségi módszereket. P. Kleppner a "Beyond the New Political History" c. cikkében fájjalja, hogy az adott irányzat történetirői túlzott mértékben foglalkoznak "az egyediben (unikálisban) gyökerező részletekkel és bizonytalanul érzik magukat az elmélet és a történeti interpretáció kérdéseiben".

Demokratikus motivumok, az elitizmustól való eltávolodás, a néptömegek tevékenységének a bemutatására irányuló törekvés - ime az "uj" szociális történet legfontosabb vonásai. [70] Az USA történetében a tömegek által játszott szerep iránti figyelem fokozódása megmozgatta az egész ameri-

kai történetírást. Az "uj" szociális történet hozzásegít ahhoz, hogy teljesebben lássuk az amerikai nemzet kialakulási folyamatát, mivel az adott irányzathoz tartozó történészek műveikben figyelmesen elemzik a bevándorlás problémáit, a bevándorlók alkalmazkodását az urbanizáció viszonyaihoz, s úgyszintén foglalkoznak valamennyi lehetséges faji-etnikai struktúra funkcionálásával az USA-ban.

Az "uj" szociális történet nagy figyelmet szentel a családnak, mint a társadalom egyik fontos sejtjének. Ezt a történeti demográfiai irányzatot olyan kiemelkedő kutatók képviselik, mint J. Demos, Ph. Greven és sok más szerző. [71] Az irányzat széles körben elterjedt a külföldi történetírásban, amiről ítéletet alkothatunk pl. abból a gyűjteményes kötetből, amelyet a cambridgei egyetem mellett működő s a népesedés és a szociális struktúrák történetét tanulmányozó csoport vezetője, P. Laslett tett közzé, [72] s amelyben Anglia, Franciaország, Szerbia, Japán s a gyarmati Amerika család-struktúráját vizsgálja a XVII. századtól kezdve a XX. század elejéig. A műben az összehasonlító-történeti és a mennyiségi elemzés szervesen összefonódik.

A műben figyelmet érdemel a szerzőknek az a törekvése, hogy konkrét-történeti módon demonstrálják a strukturalista metodológia egyik alaptételét, - az öntudatlan struktúra, azaz épenséggel a család-struktúra eredendőségét, belső stabilitását és változatlanóságát. A tervezett kutatások legfőbb feladata mindenekelőtt annak ellenőrzése volt, hogy a férjből, feleségből és gyermekekből álló, s napjainkra oly jellemző család kialakulása mennyiben függ össze az iparosítás kezdetével. Az alapvető végkövetkeztetés az, hogy a kicsiny, sejtyszerű család mindig és mindenkor a család egyetlen vagy uralkodó formája volt. "Nincs semmi nyoma annak, - írja Ph. Laslett, - hogy a tradicionális paraszti világ nagy, kibővített, együtt élő család-csoportja adta volna át a helyét a jelenkori ipari társadalom piciny, sejtyszerű házastársi-gazdasági egységének". [73] Ph. Laslett feltételezi, hogy Angliában sohasem léteztek nagycsaládok. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a tanulmányozott országok közül egyedül Japánban létezett nagycsalád, azonban ott is - belső sejtek formájában - kiscsaládokra bomlott. Egészében véve - hangzik a végkövetkeztetés, - a család-sejt volt az uralkodó az egyéb országokban és volt az egyetlen az angol-szász országokban. [74]

A szerzők - úgy tűnik, - készek lennének elismerni a család-struktúra és a történeti valóság más aspektusai közötti kapcsolatokat. Így pl. Ph. Laslett így ír: "Még Kelet-Európában is a gazdálkodási csoportnak (Ph. Laslett kizárólag gazdasági egységnek tekinti a családot, B.) önmagában véve nincs kulturális értéke. Sokkal inkább a mezőgazdasági gyakorlat, a földfelosztási és újrafelosztási szokások kiegészítő körülménye..." Egészében véve azonban nem ismeri el azt, hogy a család struktúrája és evolúciója az szociális-gazdasági rendnek, e rend változásainak a függvénye. [75]

Előttünk áll tehát az ismételt példája annak, hogy a strukturalista metodológiához való ragaszkodás miként vezet nyilvánvalóan hibás következtetésekre. Egyidejűleg azonban pozitív tényezőként kell elismerni azt, hogy a széles körben elterjedt család-struktúra-kutatás révén a tömeg-jellegű történeti deokumentációnak a történetirók által korábban nem használt egész sorát vonták be a tudomány körébe (pl. a lakosság-összeírások elsődleges forrásait, a születésre, a halálzásra, a házasságkötésre, a belső vándorlásra vonatkozó adatokat, stb.), továbbá feldolgozásuk és elemzésük során alkalmazták a mennyiségi- és gépi módszereket. Fontos szerepet játszik ebben a Ph. Laslett által vezetett kutató-csoport.

Egészében véve a strukturalista irányzathoz tartozó történészek mind a nagyobb struktúra-objektumok (város, fajietnikai csoportok, szervezett mozgalmak, tömeg, stb.), mind a kicsiny család-sejtek megközelítésekor objektíve korlátok közé szorítottak, - saját metodológiai lehetőségeik korlátai következtében. Midőn jelentős mértékben hozzájárulnak a néptömegek történetéről szóló ismeretek bővítéséhez, nincsenek abban a helyzetben, hogy behatoljanak a polgári társadalom szociális strukturájának a lényegébe. Ebben akadályozza őket az a strukturalista metodológia, amelyik elszegényesíti még azoknak a tudósoknak a kutatói tevékenységét is, akiket pedig radikális-demokratikus motívumok irányítanak.

Igy fest a strukturalista történetírás helyzete, fejlődésének alapvető aspektusait tekintve. Midőn értékelni kívánjuk jelen helyzetét, figyelemmel kell lennünk egy sor momentumra. Mindenekelőtt azokra az alapvető vonásokra, amelyek éppenséggel strukturalistaként jellemzik ezt a történetírást:

Először: Bármely probléma kutatása során a figyelmet a megfelelő strukturák tanulmányozására fordítja. E strukturákat a történeti megismerés fentebb említett strukturalista metodológiájának a szellemében tárgyalja, azaz olyanokként, mint amelyek függetlenek, zártak és ellentmondás-mentesek. Ebből következik a történeti feltételek és változások figyelmen kívül hagyása, az az antihistorizmus, melynek szemszögéből végzik ezeknek a strukturáknak az elemzését.

Másodszor: A történeti kutatás folyamán a fő hangsúlyt azokra a strukturális-mennyiségi módszerekre helyezik, amelyek alapján felállítják a tanulmányozandó strukturák modelljét. A lényegi-mennyiségi elemzés problémáját nem értékelik eléggé avagy teljes mértékben mellőzik. Ennek következtében az elméleti és a metodológiai kérdéseket igen gyakran az új kutatási módszerekkel kapcsolatos módszertani, sőt technikai momentumok helyettesítik.

Harmadszor: A modell-alkotás, a mennyiségi elemzés, stb. útján történő struktúra-elemzés alapul szolgál ahhoz, hogy az elvégzett kutatásokat - a hagyományossal össze-

vetve - ujaknak nevezzék, olyanoknak, amelyek - állítólag - új történettudományt hoznak létre (a "matematikai"-történelmet, avagy az "új" gazdaság-, politika-, szociális-, s egyéb történetet). Ugy vélik, hogy ilyen módon győzhető le a hagyományos polgári történetírás válsága, a történelem pedig a természettudományokkal azonos, egzakt tudománnyá válik.

Másképp szólva: a jelenkori polgári szerzők konkrét-történeti kutatásaiban ilyen vagy amolyan mértékben megmutatkozik a történeti megismerés strukturalista metodológiájának a széles körben alkalmazott gyakorlati realizálása.

Nyilvánvaló továbbá, hogy a strukturalista történetírás bizonyos új vonásokkal és tendenciákkal ruházta fel a polgári történetírást, megtörve így a szubjektív-relativista, prezentista, leíró jellegű, eseménytörténetírás hosszantartó uralmát.

Bővült a történeti kutatások tematikája. Itt különösen fontos a tömeg-jellegű szociális-gazdasági, szociális-politikai és történeti-demográfiai jelenségek tanulmányozása. Elemzésük tömeg-történeti források és adatok felhasználását tette szükségessé, ami a tömegre vonatkozó történeti források problémájának a felvetését eredményezte. [76]

Új, magasabb szintre léptek a történeti kutatás konkrét módszerei; a kutatás metodikája és technikája. A gépi történeti információk anyag hatalmas tömegét gyűjtötték egybe. Széles körben alkalmazzák a konkrét-történeti adatok feldolgozásának mennyiségi és gépi módszereit. Kidolgozzák a történeti jelenségek mérésének, valamint a hiányzó mutatók kiszámításának a metodikáját és technikáját. Sokat tettek a különböző jegyek (jelek) és vonások közti kölcsönkapcsolat kiderítési módszerei, s ugyszintén a modell-alkotás terén. A társadalmi élet egy sor jelenségével kapcsolatban formális-logikai és mennyiségi modelleket készítettek.

Mindez pozitív jellegű hozzájárulás a történettudomány fejlesztéséhez. Ha azonban a polgári történettudomány fejlődésének általános perspektívából indulunk ki, akkor e hozzájárulás - a maga konkrét jelentősége ellenére - igen mérsékelt.

Először: A strukturalista történetírás nem érte és nem érhetne el fő célját, a polgári történettudomány válságának a legyőzését, melybe a szubjektív-idealista eseménytörténetírás sodorta őt, s ugyszintén nem érte s nem érhetne el "új" egzakt történettudomány létrehozását sem. Az a válság, amely hosszú idő óta áthatja a polgári történetírást, az mindenekelőtt eszmei-metodológiai válság, amelyet nem lehet legyőzni sem a történeti megismerés szubjektivista metodológiájának a részleges felülvizsgálásával, sem a történeti kutatás módszereinek a tökéletesítésével, amire pedig a strukturalisták a fő hangsúlyt helyezik. A válságból kivezető út csakis a

történeti megismerés polgári elméletének és metodológiájának a dialektikus-materializmus szemszögéből történő radikális felülvizsgálásában rejlik.

Másodsor: A történeti kutatások során a legujabb módszerek széleskörű alkalmazása a polgári történetíróknál igen gyakran nem hozza meg a várt hatást. Továbbá - amint láthattuk is, - gyakran téves eredményekre vezetnek ezek a kutatások. Ennek oka egyáltalán nem magukban a legujabb kutatási módszerekben rejlik, hanem abban, hogy azokat korlátok közé szorított avagy teljesen hibás elmélet és metodológia alapján használják.

Harmadsor: Szertefoszlottak a strukturalisták kezdeti szivárványos reményei a történettudomány gyors matematizálását, a formalizált megközelítést, a mennyiségi módszerek és a számítógépek mindenhatóságát illetően. A történeti kutatás különböző területein az új módszerek alkalmazási tapasztalata nyilvánvalóvá teszi azt a tényt, hogy semmiféle konkrét kutatási módszer nem lehet globális és mindenható, s hogy a mennyiségi módszernek is, mint minden más módszernek, a hatásos tevékenységi zónája véges.

Ilyen módon a történeti megismerés strukturalista metodológiájának a korlátozott voltából elkerülhetetlenül következett a strukturalista történetírás beszűkülése.

Fontos még az a kérdés is, hogy e történetírás képviselői maguk milyen mértékben ismerik fel a történetírásuk korlátait, ugyanis ez jelentős mértékben meghatározza evolúciójukat is. E tekintetben a helyzet jelenleg a következő: azok közül, akik a történettudományt a strukturalis-mennyiségi módszerek alapjaira kívánják átállítani, egyre többen kezdik megérteni, hogy ezek a módszerek nem mindenhatóak és nem univerzálisak. Így pl. F. Furet rámutat arra, hogy "vanak a történeti valóságnak olyan fejezetei, amelyeket ez (vagyis a mennyiségi történelem, B.) természeténél fogva nem képes kutatni, amelyeket még meg sem közelíthet, akár a szituációs okok következtében (olyanok, mint a tény- adatok pótolhatatlan elvesztése), akár olyan fundamentális okok miatt, mint a kutatandó jelenség abszolút minőségi természete.

A mennyiségi és a gépi módszerek sok híve beismeri, hogy alkalmazásuk eredményessége azoknak az elméleti és metodológiai alapelveknek a helyességétől függ, amelyekből a történetíró kiindul. Erre hívta fel a figyelmet a XIII. Nemzetközi Történetész Kongresszuson Moszkvában J. Schneider francia történetész, valamint a két svéd tudós, C. Andre és S. Lundquist [78] Nagy figyelmet szenteltek az elmélet és a metodológia szerepének a mennyiségi módszerek alkalmazása esetében az 1973-ban Svédországban megtartott, s "A történelem és a computer" témával foglalkozó nemzetközi konferencián. A wisconsini egyetem professzora, J. R. Hollingsworth "a történeti analízishez szükséges elmélet-alkotás néhány problémája" című előadásában hangsúlyozta, hogy "a mennyiségi elemzés a

felhasznált koncepcióktól függ és nem foghatunk hozzá egyszerűen az adekvát méréshez, ha előzetesen nem dolgoztuk ki az általunk megmérésre szánt anyag meghatározásánál alkalmazandó pontos mértéket" [79]. A szerző - pluralista szemlében jellemezve a történeti megismerés jelenlegi elméleteit és metodológiáját, - az alábbi végkövetkezetésre jutott. "Nem tételezhetjük fel, hogy a szociális tudományok a közeljövőben nagy sikert érnek el az elmélet-konstruálás színvonalának a megközelítése terén". [80]

J. R. Hollingsworth megfontolásai tipikusak az olyan polgári történészek körében, akik megértik az elmélet és a metodológia fontos szerepét a történeti megismerésben, elégedetlenek ezek jelenlegi állapotával, de nem mennek tovább annál, hogy az elmélet és a metodológia fontosságára felhívják a figyelmet, bírálják a meglévő elméleteket és új elméletek keresésére ösztönöznek. Következésképpen nem képesek legyőzni a strukturalizmus, mint történeti-ismereti metodológia - korlátait és gyengéit. Enélkül pedig nem lehetnek hatásosak az új, strukturális-mennyiségi és gépi kutatási módszerek sem. Mindenesetre azért pozitív jelenségnek tekinthető az elmélet és a metodológia fontos szerepének a felfogása, továbbá a - mégoly szerény - próbálkozás is ilyen irányban.

Csak új elméleti és metodológiai megközelítések keresése eredményezhet valamiféle előrehaladást. A strukturalista történészek utkeresését viszont nehezítik mind a társadalmi-politikai, mind az ismeretelméleti tényezők. Ezen utóbbiak lényegét jól demonstrálta az említett svédországi konferencián a helsinki egyetem professzora, E. Allardt, aki J. R. Hollingsworth előadásához kapcsolódó hozzászólásában úgy jellemezte annak álláspontját, mint pozitivistát, megmutatva egyben korlátait is. Érdekesekek voltak kritikai megjegyzései is a polgári történészek más elméleti-metodológiai megközelítéseivel kapcsolatban is. Nem kerülte meg a marxizmust sem. Így pl. kijelentette, hogy "a történeti materializmus a magyarázatnak fontos, de nehéz formája". A szerző a nehézséget abban látja, hogy "itt a konkrét történeti leírásokban a causalis (oki) és a motivációs elem is mindig jelen van". [81] Másképpen mondván, E. Allardt nem érti, a történeti fejlődésben miképp kapcsolódhat össze a termelési mód meghatározó szerepének az elismerése azzal, hogy az ember maga csinálja a történelmet, azaz miként lehet egyidejűleg figyelembe venni mind az objektív, mind a szubjektív tényezők szerepét. Előttünk áll tehát annak az igen nagy tudású és utkereső történésznek a kálváriája, annak minden kínjával együtt, aki nem sajátította el a dialektikát. Ha a formális logika szemszögéből vizsgálják a marxizmust, akkor az nehezzé és értelmetlenné válik még az olyan tudósok számára is, akik pedig igyekeznek eligazodni benne.

Ilyen módon a polgári történetírók új módszer és új metodológia keresésére irányuló törekvéseiről szólva, s pozitívként értékelve azokat, nem szabad azt gondolnunk, hogy ez

az utkeresés egyenes úton a marxizmushoz vezet, nem beszélve arról, hogy ma még igen szűk azoknak a strukturalista történetiróknak a köre, akik elismerik az elmélet és a metodológia fontos szerepét és éppen ezért az utkereséssel foglalkoznak. Tulnyomó többségük az empirizmus talaján áll és az elméleti és metodológiai problémák számukra a formális-logika, valamint a mennyiségi-gépi elemzés metodikai és technikai problémáiban merülnek ki. Eppen ezért a polgári történetírás eszmei-metodológiai válságának a legyőzésére irányuló belső potenciák még igen korlátozottak.

A strukturalista-mennyiségi módszerek - és ami a legfontosabb köztük, - a modell-alkotás teljesértékű alkalmazása csak a történeti megismerés marxista elméletének és metodológiájának az alapján lehetséges. Fentebb már kifejtettük a társadalmi struktúrák elemzésének marxista megközelítését jellemző alapelveket. Most röviden arról szeretnénk szólni, hogy a strukturalista-mennyiségi módszereknek (elsősorban a hazai történet kutatása terén) a szovjet történetészek által történt alkalmazása milyen eredményekkel járt. Egyidejűleg érintünk néhány metodológiai kérdést is. [82]

Mivel a történeti kutatások során a mennyiségi módszerek alkalmazásának központi problémája a modell-alkotás, mindenekelőtt azokról a modell-típusokról szólunk, amelyek az ilyen kutatások során felhasználásra kerülhetnek. A történeti modellek sokféleségét három típusba sorolhatjuk: tény-modellek, kontrafaktikus alternatív modellek és kontrafaktikus imitált modellek. A tény-modellek esetében a mennyiségi értékeknek, a kölcsönviszonyoknak és kölcsönkapcsolatoknak a matematikai apparátus ilyen vagy amolyan eszközeivel kifejezett rendszerei tükrözik a társadalmi életben valóságosan létező jelenségek és folyamatok lényegét. Nyilvánvaló, hogy a történetészek az ilyen jellegű modellek megalkotására kell törekednie.

A kontrafaktikus-alternatív modellek - olyan modellek, amelyek olyan jelenségek és folyamatok hipotetikus állapotát jellemzik, amelyek számára a történeti valóságban voltak bizonyos lehetőségek, azonban ezek a lehetőségek ilyen vagy amolyan okok következtében nem realizálódtak. A történetészeknek jogukban áll az ilyen modellek megalkotása is, azonban a modell-alkotás során a ténylegesen megvolt lehetőségekre kell támaszkodniuk, s a realizált alternatíva megmagyarázására kell orientálódnik. Az ilyen modell ragyogó példáját találhatjuk V. I. Leninnek a XX. sz. eleji Oroszország agrártörténetére vonatkozó munkájában, amikor az agrárfejlődés reális menetével szembehelyezte azt - a valóságban gyökeredző - alternatívát, hogy milyen lett volna a fejlődés a földesuri földbirtokok felszámolása esetén. [83]

A kontrafaktikus-imitált modellek mesterséges, reálistan nem létezett és ehhez soha lehetőséggel nem bíró történeti szituációkat rajzolnak. Ezeket a történeti kutatás során - minden jel szerint - csak mint kivételeket lehet al-

kalmazni. Az ilyen modellek által nyert adatok interpretálása igen nagy óvatosságot igényel.

A modell-alkotás terén a szovjet történészek a reális folyamatokat és jelenségeket tükröző modellek alkotásának az utján járnak.

A modell-alkotásban a legfontosabb szerepe a két szakasz meghatározásának van: a lényegi-minőségi-, és a formális-mennyiségi szakaszénak. A szovjet történészek abból indulnak ki, hogy mindenekelőtt a lényegi-minőségi elemzés határozza meg azt, hogy a modell milyen mélyenszántóan és mennyire teljesen tükrözi a tanulmányozandó jelenséget, vagyis az, hogy az általános és a konkrét elméleti és metodológiai megközelítés milyen mértékben teszi lehetővé a vizsgálandó objektum lényegének a modellben való adekvát tükröződését. Figyelembe kell venni azt is, hogy hiába ismeri valaki jól az elméletet és a metodológiát, az még nem vezet automatikusan a lényegi-minőségi modell helyes megalkotásához, nem vezet a tanulmányozandó jelenség elemzéséhez. Sok erőfeszítésbe kerül, míg megismerjük a kutatás objektumát, tisztázzuk helyét és szerepét a megfelelő korszak történeti fejlődésének az egész ménetében, stb. Ezt azért kell hangsúlyozni, mivel nem egy gyakorlatlan történésznek az az illúziója, hogy az új kutatási módszerek alkalmazása megkönnyítheti és csökkentheti a tanulmányozandó jelenségek és folyamatok előzetes tanulmányozásával kapcsolatos erőfeszítéseket. A gyakorlat az ellenkezőjéről tanuskodik. A legújabb módszerek sikeres alkalmazásához több erőfeszítést kell tenni a megismerés terén, mint a megszokott megközelítési mód esetén és ez teljesen törvényzerű.

A formális-mennyiségi modell-alkotás stádiumában a legfontosabb a lényegi-minőségi modellnek teljesen megfelelő mennyiségi elemzési módszerek kiválasztása és kidolgozása. Ez esetben a történésznek teljesen világosan el kell képzelnie e módszerek logikai lényegét. Enélkül nem lehet eldönteni azt a kérdést, hogy mennyire helyesen rekonstruálják a jelenségek lényegét és nem lehet interpretálni a kapott eredményeket sem. Sok egyenlő feltétel közül ki kell választani a leginkább reményt nyújtó és legegyszerűbb módszereket. Alapjában véve a szovjet történészek már ismert mennyiségi elemzési módszereket alkalmaznak, azonban új módszereken is dolgoznak.

A modell-alkotás és általában a mennyiségi módszerek alkalmazása esetében fontos jelentősége van a felhasználásra kerülő adatok reprezentatív jellegének. Ezeknek reprezentálnok kell mind a tartalmat (a megfelelő mutatók megfelelő összeválogatása révén) és a nagyságrendet - tömeges jellegű adatok alkalmazása esetén megfelelő számú kiválasztott adat utján. A kutatás során megnövekszik a forrás-ismerti szempontok jelentősége is (az adatok hitelessége, pontossága, teljessége, egytipusú volta, összevethetősége, stb.).

A metodológiai, metodikai és technikai kérdések egész sora kapcsolódik a történeti jelenségek és folyamatok megmérésének a problémájához. Ez a kérdés speciális vizsgáldást igényel.

A mennyiségi módszerek alkalmazása alapján a szovjet történészek által végzett konkrét kutatások közül megemlítjük három probléma kidolgozását. Az első közülük a szovjet munkásosztály szociális strukturáját vizsgálja a hatalomra jutását követő első periódusban. [84] Ez a munkát mindenképp előtt azért érdekes, mivel sikerült megoldani a hatalmas mennyiségű dokumentációs adat válogatásos feldolgozását. Ilyen adat-tömeget jelentett pl. az 1918. évi szakszervezeti összeírás forrásanyaga, amely több mint egymillió blankettát, s minden egyes blankettán több mint 60 adatot tartalmazott. A kísérleti kiválasztás elemzése nyomán meghatározták azokat a kiválasztási arányokat, amelyek biztosították valamennyi alapvető mutató tekintetében az adatok reprezentatív jellegét. A kísérlet során meghatározták ezeknek a mutatóknak a körét is. Ezt követően a tipikusan mechanikus kiválasztás után elvégezték a szükséges válogatásokat és végrehajtották feldolgozásukat és elemzésüket. Végeredményben az összes anyag mindössze 1 %-ának a tanulmányozásával sikerült feltárni a munkásosztály strukturáját az összeírás által érintett egész területen. Az elvégzett munka jelentősége a történeti kutatásokban a mennyiségi módszerek alkalmazását illetően az, hogy bebizonyította a nagytömegű történeti adatok kiválasztásos feldolgozásának és elemzésének a lehetőségét és kidolgozta az ilyen feldolgozás metodikáját és technikáját.

A második ilyen munkát a kapitalizmus idején vizsgálta az oroszországi földesuri gazdálkodás szociális-gazdasági rendjét. [85] Mivel a források nem tartalmaztak olyan szisztematikus adatokat, amelyek lehetővé tették volna a földesuri gazdaság szociális típusának a közvetlen meghatározását (kapitalista vagy robotoltató), a feladat az volt, hogy megtaláljuk a rendelkezésre álló adatoknak az olyan feldolgozási módszereit, amelyek lehetővé teszik ennek a típusnak a meghatározását. Az elemzés alapjául a Nemesi Föld-Banknál őrzött, s a földesuri birtokok leírásában foglalt adatok szolgáltak. Ezek több tucat adatot (mutatót) tartalmaznak a földesuri birtokokra vonatkozóan. A földesuri birtok kapitalista vagy robotoltató jellegéről szóló lenini meghatározások alapján - ami lényegében véve ezek lényegi-minőségi modelljének felel meg - végrehajtottuk a majdan elemzésre kerülő adatok kiválasztását. Az eredmény a földesuri gazdaság két típusát tükröző korrelációs modellek megalkotása volt, amely modellek pontosan feltárták a köztük fennálló különbségeket. Így bebizonyítást nyert az, hogy reális lehetősége van annak, hogy feltárjuk a társadalmi élet fontos aspektusait és vonásait akkor is, ha hiányoznak az azokra jellemző közvetlen mutatók.

A harmadik munkát az össz-oroszországi agrárúri és kapitalista piacának a kialakulási folyamatát vizsgálta. [86]

A történeti kutatás módszere szempontjából a feladat olyan utak és módok megtalálásában rejlett, amelyek "láthatóvá" és a konkrét-történeti kutatás számára hozzáférhetőkké tehetik a szociális-gazdasági fejlődés mélyben zajló és rejtett törvényszerűségeit. Konkréten az érték-törvény jelentkezését kellett feltárni és megfigyelni hatását az egységes össz-oroszországi agrárpiac kialakulására. A különböző mennyiségi (mindenekelőtt a korrelációs) árelemzési módszerek az alapvető mezőgazdasági termékek, az föld, az igás állat és a munkaerő esetében lehetővé tették azt, hogy teljesen "nyilvánvalóan" felfedezzük az érték-törvény érvényesülését és végigkövessük az adott alapon az egységes össz-oroszországi agrárpiac kialakulását.

Magától értetődik, hogy az említett munkálatok távolról sem merítik ki azoknak a történeti problémáknak a körét, amelyeket a mennyiségi módszerek alkalmazása révén a szovjet történészeknek sikerült megoldaniuk. Csupán némi elképzelést nyújtanak az ilyen jellegű kutatások széles diapasonjáról, s azt is csupán a szociális-gazdaság-történet vonatkozásában. Igaz viszont, hogy a mennyiségi módszerek ezen a téren terjedtek el a leginkább, bár alkalmazzák azokat a történeti-démográfiai, történeti-szociológiai, művelődés-történeti és más jelenségek tanulmányozásánál is, valamint narratív források textológiai és stilisztikai elemzésénél.

A mennyiségi módszerek alkalmazásának valamennyi területén a szovjet történészek a lényegi-minőségi megközelítés meghatározó szerepéből indulnak ki és éppen ezért a legfőbb figyelmet a mennyiségi elemzés elméleti és metodológiai problémáira fordítják. A történeti kutatások során a mennyiségi módszerek alkalmazásának a marxista megközelítése ebben különbözik a strukturalisták megközelítésétől. Erthető, ha ez semmi esetre sem jelenti azt, hogy először: a mennyiségi módszerek alkalmazásánál a szovjet történészeknek nincsenek meg a maguk nehézségei és áldozatai, másodsor: hogy a szovjet történészeket nem érdekli az, hogy a strukturalista történetírás miként alkalmazza a gyakorlatban ezeket a módszereket. S ha ennek a gyakorlatnak csupán negatív eredményei lennének, akkor is volna értelme a tanulmányozásának, akkor is érdekes lenne. Egyébként, amint arról már szóltunk, a történeti kutatásokban a mennyiségi módszerek alkalmazása pozitív eredményeket hozott a strukturalistáknál és e módszer alkalmazásának vannak erős oldalai. Éppen ezért amikor a szovjet történészek feltárják a strukturalizmus metodológiai gyengeségeit, valamint az azokból eredő téves számításokat és hibákat a mennyiségi módszerek alkalmazása során, egyidejűleg gondosan kell, hogy tanulmányozzák, kritikailag átgondolják és szükség esetén alkalmazzák mindazt a pozitívumot, amit e módszerek alkalmazása a polgári történetírásnak nyújtott.

Itt mindenekelőtt a különböző, tömeges jellegű adatok formalizálása, kódolása és a gépi-történeti-információs adattömeg létrehozása terén szerzett tapasztalat érdemel fi-

gyelmet, de a megfelelő információs kereső rendszerek kidolgozása is, a jelzett információ felhasználásához.

Érdeklődésre tarthat számot ugyyszintén azoknak az eljárásoknak az összessége, amelyek segítségével kiszámítják a hiányzó adatokat, kiderítik a különböző mutatók kölcsönkapcsolatait, az ilyen vagy amolyan matematikai módszerek segítségével elkészítik a mennyiségi modelleket (regressziós és faktor-elemzés, lineáris programozás, stb.) Figyelemre méltók továbbá az elektronikus számítógépek számára összeállított algoritmusok és blokk-sémák.

Végezetül figyelembe kell venni azoknak a probléma-felvetéseknek és probléma-vizsgálatoknak az eredményeit is, amelyek még nincsenek eléggé kidolgozva a szovjet történetírásban. Ezek - a történeti demográfia, s mindenekelőtt a család-struktúra kérdései, a szociális pszichológia, az urbanizáció és a szociális fejlődés s ezen belül a szociális mobilitás, stb.

A polgári történetírás által a metodika és a technika terén elért eredményeket sikerrel alkalmazhatjuk és gazdagíthatjuk a történeti megismerés marxista elméletének és metodológiájának az alapján.

Ime - ezek azok az alapvető kérdések, amelyeket a történettudományi kutatásoknál alkalmazott strukturalista metodológiával és strukturális-mennyiségi módszerekkel kapcsolatosan célszerűnek tűnt érinteni az adott cikkben.

I. D. Kovalcsenko, ak. lev. tag,

N. V. Szivacsov (История СССР,
1976. 5. 60-92.)

Jegyzetek

[1] Б.В. Бирюнов, Кибернетика и методология науки. М. 1974., И.В. Блауберг, Б.Г. Юдин, Принятие целостности и его роль в научном познании. М. 1972., Э.Сэ Марнарян, Вопросы системного исследования общества. М. 1972., А.Д. Урсул, Проблема информации в современной науке. Философские очерки. М. 1975.

[2] Е.М. Жунов, О.Д. Соколов, История и общество. Итоги XIV. Международного конгресса исторических наук. "Коммунист", 1976. No. 2., А.М. Сахаров, С.С. Хромов, XIV. Международный конгресс исторических наук. "Вопросы Истории", 1976. No. 3., С.Л. Тихвинский, В.А. Ташнов, Проблемы новой и новейшей истории на XIV. Международном конгрессе исторических наук. "Новая и новейшая история", 1976. No. 1.

[3] П.В. Нопнин, Гносеологические и логические основы науки. М. 1974.

[4] П.В. Нопнин, 508-509.

[5] П.В. Нопнин, 517.

[6] П.В. Нопнин, 520.

[7] Э.Ю. Соловьев, Экзистенциализм и научное познание. М. 1967., "Философия марксизма и экзистенциализма". М. 1971., Т.М. Ярошевский, Личность и общество. М. 1973., Т.А. Сахарова, От философии существования к структурализму. М. 1974.

[8] C. L. Becker, What are Historical Facts? "The Western Political Quarterly", vol. VIII. No. 3. 1955.

[9] A marxista kutatók közül a tudományos megismerés strukturálista metodológiájával elsősorban a filozófusok foglalkoztak.

"Основные направления структурализма". И. 1964., Л. Сев, Современная французская философия. М. 1968., Е.М. Мелитинский, Клод Леви-Стросс и структурная типология миров. "Вопросы философии", 1970. No. 7., Е.М. Мелитинский, Только этнология? "Вопросы литературы", 1971 No. 4., А.А. Медникова, Критический анализ идей и методов Н. Леви-Стросса. "Вопросы философии", 1971. No. 11., М.Н. Грецкий, Французский структурализм. М. 1971. Т.М. Ярошевский, указ. соч., Л.Н. Филипов, Структурализм. "Буржуазная философия XX века", М. 1974., Т.А. Сахарова, указ. соч., Ш. Парен, Структурализм и история. "Структурализм, за, и, против.", М. 1975.

A strukturálisták problémájával foglalkozik a francia kommunista folyóiratának a "La Pensée"-nek a speciális száma is, 1967. No. 135.

[10] C. Lévi-Strauss, Antropologie structurale. Paris, 1958.

[11] М. Жаллей-Нрамп, "Понятие ментальной структуры в трудах Н. Леви-Стросса" ("La Pensée", 1967. No. 135. 55.)

- [12] Т.М.Ярошевский: Указ. соч. стр. 258
- [13] C. Lévi-Strauss, Id. mű, 31.
- [14] Id. mű
- [15] Id. mű, 319.
- [16] Id. mű, 28.
- [17] Id. mű, 31.
- [18] Т.А. Сахарова, 240.
- [19] C. Lévi-Strauss, Id. mű, 304.
- [20] Id. mű, 317.
- [21] Id. mű, 319.
- [22] Id. mű, 318.
- [23] Id. mű, 6.
- [24] Id. mű, 28.
- [25] Id. mű, 319.
- [26] Id. erről "La Pensée", 1967. No. 135., valamint "L'Are", 1965. No. 26., "Les temps modernes", 1966. No. 246. k., "Démocratie nouvelle", 1967. No. 4., stb.
- [27] "Вопросы философии", 1968. No. 6.
Beszámoló a francia tudósok körében a strukturalizmusról folytatott vitáról. A strukturalizmus és a dialektikus materializmus kölcsön-viszonyáról folytatott konferenciáról szóló beszámolót ld. "Философские науки", 1970. No. 1.
- [28] P. Brezzi, E. Sestan, L'Historiographie comme science historique, San Francisco, 1975. 9.
- [29] U.ott
- [30] C. Lévi-Strauss, Id. mű, 364.
- [31] L. Sébag, Marxisme et structuralisme. Paris, 1964.
- [32] Т.А. Сахарова, 263.
- [33] Н. Маркс, Ф. Энгельс, Слч. Т. 2. 102.
- [34] Ш. Парен, 364.
- [35] В.И. Ленин, ППС, Т. 49. 329.

- [36] И.В. Блауберг, Б.Г. Юдин, Э. Маркарян, Указ. соч.
- [37] Л.Н. Филипов, 141.
- [38] Т.А. Сахарова, 247.
- [39] Tett ilyen kísérleteket pl. M. Godelier francia történész, aki megkísérelte, hogy a strukturalizmusba belevigye a diachoniát, a marxista dialektikába pedig a strukturalista problematikát. E kísérletek tarthatatlanságát a francia marxisták bizonyították be. Ld. L. Séve, Méthode structurale et méthode dialectique. "La Pensée", 1967. No. 135.
- [40] Erre a szovjet irodalomban többször felhívtuk a figyelmet. Ld. А. И. Данилов, К вопросу о методологии исторической науки. "Коммунист", 1969. No. 5., О.Л. Ванштейн, Теоретические дисциплины истории. "Критика новейшей буржуазной историографии". Л. 1967., В.А. Дьяков, Методология истории в прошлом и настоящем. М. 1974. лг. XI.
- [41] Le Roy-Ladurie és Furet irányításával érdekes kutatások folynak a XVIII-XIX. századi franciaországi társadalmi-gazdasági-, és kultur-történetre vonatkozóan. A kutatásoknál mennyiségi módszereket, valamint elektronikus számítógépeket alkalmaznak. Ld. erre vonatkozóan pl. a francia tudósok előadásait a mennyiségi módszerek és az elektronikus számítógépek alkalmazásáról a történeti kutatások során az 1973. évi svédországi Nemzetközi konferencián ("Historical Methods Newsletter", 1974. vol. 7. No. 3. 145-174.) Svédországban С. Andre vezetésével gépi információs adatgyűjtemény készül a XIX-XX. századi svéd népmozgalmakról. (Ld. С. Andre és S. Lundquist, A történeti információ-gyűjtemények felhasználása. Kísérlet a svéd népmozgalmak tanulmányozására.) /"XIII. Международный конгресс исторических наук". М. 1970./
- [42] В.И. Салов, Вторжение психоанализа в буржуазную историографию. "Новая и новейшая история", 1972. No. 4. 92.
- [43] "Journal of Modern History", 1975. June, 201.
- [44] W. C. Langer, The Mind of Adolf Hitler. N. Y. 1972.
- [45] В.И. Ленин, ПСС, 41. 192.
- [46] А.Л. Гуревич, Историки для изучения социальной психологии. "Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы." М. 19690 "История и психология". М. 1971.

[47] R. Swierenga, Computers and American History. "Journal of American History", 1974. March, A cikk az egyik legalaposabb áttekintést nyújtja az amerikai történetírás strukturalista-kvantitatív jellegű kutatásairól.

[48] "Journal of Economic History", "Historical Methods Newsletter".

[29] J. Meyer, A. Conrad, Economic Theory. Statistical Inference and Economic History. "Journal of Economic History", 1957. December, U. ott, The Economics of Slavery in the Ante-Bellum South. "Journal of Political Economy", 1958. April.

[50] D. North, Growth and Welfare in American Past. A New Economic History. Englewood Cliffs, 1966. "The Reinterpretation of American Economic History", eds. R. Fogel and S. Engerman, N. Y. 1971., H. Woodman, Economic History and Economic Theory. The New Economic History in America. "Journal of Interdisciplinary History", 1972. Autumn., D. North, and R. Thomas, The Rise of the Western World. A New Economic History. Cambridge, 1973.

[51] R. Fogel, The New Economic History. "Economic History Review", 1966. No. 3. 651.

[52] U. ott, 656.

[53] R. W. Fogel, Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History. Baltimore, 1964. A cikk részlet elemzését ld. И.М. Промахина, "Количественные методы исследования в трудах представителей ,новой экономической истории",. М. 1975.

[54] F. Redlich, "New" and Traditional Approaches to Economic History and Their Interdependence. "Journal of Economic History", 1955. December, 486-487.

[55] R. Fogel and S. Engerman, Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery. vols 1-2. Boston-Toronto, 1974.

[56] D. Davis, Slavery and the Post-World War II. Historians. "Daedalus", 1974. Spring.

[57] R. Fogel and S. Engerman, Id. mű, vol. I. 264.

[58] Id. mű, vol. II. 192.

[59] Id. mű, 129, 202.

[60] Id. mű, 238.

[61] Id. mű, 245.

- [62] Н. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 15. 344.
- [63] R. Fogel, *The Limits of Quantitative Methods*. "American Historical Review", 1975, April.
- [64] D. North, *Beyond the New Economic History*. "Journal of Economic History", 1974. March.
- [65] "Journal of American History", 1974. March. 1053.
- [66] L. Benson, *Research Problems in American Political Historiography*. "Common Frontiers in the Social Sciences", Glencoe, Illinois, 1957. 115.
- [67] U. ott, 145.
- [68] J. Main, *Political Parties Before the Constitutions*. Chapel Hill, 1973. 40-43.
- [69] L. Benson, A. Bogue, J. R. Hollingsworth, Y. Pressby and J- Silbey, eds. *American Political Behavior. Essays and Readings*. N. Y. 1973.
- [70] P. Kleppner, "Beyond the New Political History": A Review Essay. "Historical Methods Newsletter", 1972. December, 24., Ed. S. Hays, *New Possibilities for American Political History: The Social Analysis of Political Life*. "Sociology and History: Methods". N. Y. 1968., S. Warner, *The Private City: Philadelphia in Three Periods of Social Mobility in Omaha 1880-1920*. N. Y., 1972., R. Swierenga, *Towards the "New Rural History"*, : A Review Essay. "Historical Methods Newsletter", 1973. June; S. Thernstrom, *The Other Bostonians: Poverty and Progress in the American Metropolis. 1880-1970*. Cambridge, 1973. stb.
- [71] J. Demos, *Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony*. N. Y. 1970., Ph. Greven, *Four Generations: Population, Land and Family History and Demographic Transition*. "Journal of Social History", 1975. No. 1. A család történetével kapcsolatos problémákkal foglalkoznak a "Journal of Interdisciplinary History" 1971. Autumn, 1975. Spring számai.
- [72] P. Laslett, ed. "Household and Family in Past Time. London, 1974.
- [73] U. ott, 126.
- [74] U. ott, X.
- [75] U. ott, XI. 4.
- [76] Н.Б. Селунская, Проблема изучения массовых источников в современной американской буржуазной историографии. "История СССР", 1975. No. 4.

[77] F. Furet, 154.

[78] Ж. Шнейдер, Машина и история. XIII. Международный конгресс исторической наук. М. 1970. 10., Н.Г. Андре и С. Линдквист, 9.

[79] J. R. Hollingsworth, Some Problems in Theory Construction for Historical Analysis. "Historical Methods Newsletter", 1974. June, 227. "Historical Methods Newsletter", 1974. June, 247-248.

[80] A mennyiségi módszerek alkalmazása terén a szovjet történészek által elért eredmények elemzését, valamint az említett módszerekkel kapcsolatos metodológiai és metodikai problémákra vonatkozóan számos munka jelent meg. Ld. И.Д. Новальченко, О применении математических методов в исторических исследованиях. "Историческое исследование", Методологические и методические проблемы 4. М. 1969., Ю.Л. Бессметрный, Некоторые вопросы применения математических методов в исследованиях советских историков. "Математические методы в исторических исследованиях", М. 1972., Ю.Ю. Нахк, И.Д. Новальченко, Методологические проблемы применения количественных методов в исторических исследованиях. "История СССР", 1974. No. 5., Н.В. Хвостова, Методологические проблемы применения математических методов в исторических исследованиях. "Вопросы Истории", 1975. No. 11. stb.

[83] В.И. Ленин, ПСС, т. 16. 204-206., т. 17. 125.

[84] В.З. Дробижев, А.Н. Соколов, В.А. Устинков, Рабочий класс Советской России в первый год пролетарской диктатуры. /Опыт структурного анализа по материалам профессиональной переписи 1918 г./ М. 1975.

[85] Н.Б. Селунская, Моделирование социальной структуры помещичьего хозяйства России конца XIX - начала XX в. "Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории". М. 1975.

[86] И.Д. Новальченко, Л.В. Милов, Всероссийский аграрный рынок XVIII - начала XX в. /Опыт количественного анализа./ М. 1974.

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM A LEGUJABB SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A szovjet történettudomány hagyományos, központi témája - az Októberi Forradalom. Az elmúlt évtized legujabb eredményeinek áttekintésekor igazodni kívánunk ahhoz az értelmezéshez, amely a szovjet történetírásban érvényesül, azaz a vizsgálódásunk körébe bevontuk a forradalom történelmi előfeltételeinek témakörét, az 1917-es forradalmi év kutatásában született eredményeket, a szovjet hatalom végleges győzelméért folytatott osztályküzdelmek, a polgárháborús időszak historiográfiáját. A téma szovjet történeti irodalma gazdag. Ezért elengedhetetlen bizonyos válogatás. Szemlénk során eltekintünk az oroszországi szocialista forradalom külső feltételeinek, nemzetközi politikai vonatkozásainak érintésétől. Nem kívánunk foglalkozni - mégha vitatható is ez a szűkítés - a nemzetiségi politika kérdéskörével. Meg sem kíséreljük az egyes szovjet köztársaságok eredményeinek a bemutatását.

Ha általában akarjuk jellemezni a szovjet történettudomány által megtett évtizedes utat - s ez az Októberi forradalom vizsgálatára is érvényes - akkor a megelőző időszak fő tendenciáit kell emlékezetünkbe idéznünk. Mindenek előtt az 1950-es évtized második felétől kibontakozó oldódási folyamatot, amelynek során a szovjet történetírás megszabadult a dogmatikus, sematikus felfogás béklyóitól. Újabb lendületet adott ennek a folyamatnak az SzKP Központi Bizottságának a társadalomtudományok fejlesztésére vonatkozó, 1967-es határozata. Ami a kutatómunka dinamizmusát illeti, a félszázados jubileum külön fejezetet jelentett a szovjet historiográfia fejlődésében. Az általunk áttekintett időszak kezdetén ez a "külön fejezet" éreztette hatását. A mi szempontunkból is igen figyelemre méltó kutatási eredmények születtek a Lenin centenárium alkalmából. Bemutatásuktól azonban most eltekintünk.

Természetesen - mint látni fogjuk - a szovjet történettudományon belül vannak polémiák, az általunk vizsgált kérdéskört illetően is. Ezek a viták konstruktívak, egészséges kutatói szellemet tükröznek, elősegítik az októberi forradalom történetének, nemzetközi és nemzeti jelentőségének egyre teljesebb, adekvát feltárását. Komoly tudományos eredményekre támaszkodó érvek konfrontációja során bontakozik ki egyre árnyaltabb, sokoldalubb, meggyőzőbb kép az

1917-es év történelmi előfeltéteiről. Régi, politikai megfontolásoktól sem mentes viták derenghetnek fel a szovjet történetírás fejlődését figyelemmel kísérők emlékezetében, amikor a több szektorról esik szó. Tulajdonképpen az oroszországi szocialista forradalom egyetemességével és sajátosúságával függ össze ez a magyarul nehezen kifejezhető kategória. "A kapitalista Oroszország történetének kérdései. A többbukláság (több szektor) problematikája." (Szverdlovsk, 1972.) [1] című tanulmánykötet szerzői - M. Ju. Geytjer, K. N. Tarnovszkij, V. V. Adamov és mások - az orosz gazdaságban a több szektor jelenlétét, s ennek alapján a társadalmi-politikai viszonyok különösségét hangsúlyozták. Sajátosnak értékelték a kapitalizálódás oroszországi folyamatát. A monopolkapitalista szakasz kialakulásában el túlozták az állam gazdasági szerepét, valamint a külföldi tőke jelentőségét. Az orosz imperializmusnak ez a sajátossága - szerintük - párosult a gazdasági szerkezetben, a politikai strukturában jelenlévő feudális jellegű maradványokkal. Mindezek együtt adták a XX. sz. eleji orosz gazdasági-társadalmi viszonyok jellegzetességét, amelyre - Tarnovszkijék szerint - a lenini két társadalmi forradalom koncepciója épült. A kötet szerzői úgy vélik, hogy a korszak Oroszországában ténylegesen meglévő gazdasági folyamat - az "ipari" kapitalizmus fejlődése, miközben egyre meghatározóbb szerepe lesz a monopol tőkének, bár a feudális maradványok is jellegadó elemként funkcionálnak. Tarnovszkij azzal érvel, hogy az orosz monopol tőke - az októbrista tőke - nemcsak rombolta a kapitalizmus előtti (patriarchális, feudális) és a korakapitalista ukládót (szektort), hanem konzerválta is. A vele összefonódó latifundiumokon ugyan tőkés jellegű árutermelés folyt, de fennmaradt a paraszti ledolgozási rendszer. Tehát érlelődtek a szocialista forradalom feltételei, bár nem vesztette el aktualitását a polgári demokratikus forradalom sem. Érvelése során Tarnovszkij A. M. Anfimov könyvére is hivatkozott. [2] A szovjet agrártörténészek doyenje 14 ezer nagybirtok adatait elemezte monográfiájában. Ezek a magánnagybirtokok területének 78 százalékát ölelték fel. Anfimov következtetése szerint feudális-rendi vonások jellemezték ezeket a birtokokat, gazdálkodásuk korszerűtlen volt. Parasztbérlők művelték, a ledolgozási rendszer biztosította számukra a munkaerő döntő hányadát.

A kötet élénk visszhangra talált. A szovjet párt-történeti folyóirat hasábjain K. G. Levikin - a moszkvai egyetem docense - és szerzőtársai határolták el magukat a "többbukláság" koncepciótól. [3] A legtekintélyesebb szovjet történész folyóiratban I. V. Kuznyecov vitatkozott Tarnovszkijékkal. [4] Véleménye szerint helytelen a különböző termelési-mód-elemek együttélését, s ennek alapján egy sajátos gazdasági, társadalmi rend, a "többbukláság" meglétét hangsúlyozni, mivel - véli - a szocialista forradalom előfeltételei szempontjából döntő kapitalista, monopolkapitalista jelleg kidomborítása a marxista történetírás feladata. Joggal igényli a fogalmak pontos tartalmi meghatározását, a különböző ukládok kölcsönhatás-mechanizmusának kidolgozását, de alaptalanul félti a marxizmus formáció-elméletét.

A szocialista forradalom közvetlen társadalmi feltételeinek kutatása eredményezte "Az orosz proletáriátus. Arculata, harca, vezető szerepe" (Moszkva, 1970) című tanulmánykötetet, amely szintén élénk visszhangot váltott ki. [5] Szerzői történetpszociológiai módszerek segítségével kívántak pszichikus képet rajzolni a cári birodalom munkásságáról, mint osztálynak a formálódásáról és az önkényuralom ellen küzdő mozgalomban betöltött szerepéről. Megkísérlik nyomon követni, milyen hatással volt a kormányzat ill. a burzsoázia "népművelő" tevékenysége a munkástömegek kulturális és szellemi arculatára. E fogalom értelmezése, kritériumai kérdésében eltérő vélemények alakultak ki. Végülis a tudatosság, a politikai nézetek, pszichológia, erkölcs, kulturáltság, a szervezethez, az életmód váltak az arculat paramétereivé L. M. Ivanov, K. N. Tarnovszkij és M. Sz. Volin álláspontjának megfelelően.

A kötet tanulmányai alapján megállapíthatjuk: századunk első évtizedében az orosz proletáriátus nagy része tudott írni-olvasni, de kulturálisan elmaradott volt. Igaz, törekedett az ismeretek megszerzésére. Mentalitásának legfontosabb sajátossága helyzetével való elégedetlenség, a forradalmiság. Az orosz munkásosztályon belül el kell különíteni egy öntudatos réteget, amely szervezeti kapcsolatban állt a szociáldemokráciával. Tulajdonképpen ők ragadták magukkal az osztály tömegeit, amelyeknek csak homályos képzetük volt a szocializmusról és az érte folytatandó harcról. De fogékonyak voltak a forradalmi propaganda iránt, ami összefüggött az oroszországi kapitalizmus, monopolkapitalizmus durva, korakapitalisztikus kizsákmányolási sajátosságaival, amint ez Ju. J. Kirjanov, V. V. Adamov és K. N. Tarnovszkij álláspontjából kitűnt. Megoszlott a szovjet kutatók véleménye arról, mikor vált az orosz proletáriátus "önmagában való" osztályból "önmagáért való" osztállyá. Az osztálycélok tudatosulása, vagy a párt megalakulása-e a kritérium? Egyesek az 1890-es évtized derekát jelölték meg az "önmagáért valóvá" válás idejének. Voltak, akik Lenint interpretálva 1902-re, a rosztovi tüntetések idejére tették ezt a fordulópontot. Végülis M. Sz. Volin és V. F. Siskin álláspontja kerekedett felül, miszerint az 1905-1907-es forradalomban érett "önmagáért való" osztállyá az orosz proletáriátus. A megelőző évtized az érlelődés folyamatát jelentette. A proletáriátus forradalmi erkölcsének vizsgálata során V. F. Siskin a munkások szociális helyzetét, a mentalitásukra ható, a paraszti multban gyökerező erkölcsi elemeket, az uralkodó osztályok morális kisugárzását, a forradalmi harc tapasztalatait és a lenini bolsevikok tevékenységét elemezte. L. M. Ivanov, és Ju. I. Kirjanov véleménye szerint a kérdés kutatásakor a forradalmi népiesség (narodnyikizmus), a demokratikus értelmiség és az európai munkásmozgalom hatását is figyelembe kell venni. A paraszti örökséget többen is pozitívan értékelték. Véleményük szerint a századforduló Oroszországában az átlagos paraszt kiállta az önzehasonlítást az átlagos munkással a családhoz, a munkához való viszony, az életmód tekintetében és a kollektívizmus is fontos ismérve volt.

A szóban forgó tanulmánykötetről - az ellentmondásos fogadtatás miatt is - vitát rendeztek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében. Ennek során főként Ju. I. Kirjanovot bírálták, aki lebecsülte az 1950-es évek közepét megelőző időszak vonatkozó kutatási eredményeit, nem súlyának megfelelően kezelte az üzemtörténeti vizsgálódást. Tanulmánya szociológiai központu, s ezzel - bírálói szerint - depolitizált képet nyújt az orosz proletáriátusról. [6] Elemzőbb kritika látott napvilágot a szovjet párt-történeti folyóiratban. [7] Szerzői szerint a vitatott kötet tanulmányai nem emelik ki megfelelően az orosz proletáriátus és harci tapasztalatainak jelentőségét. A polgári értékelésekkel vélik egybecsengeni mindazt, amit a proletáriátus számára, szervezetségéről, műveltségi fokáról kifejtettek. Hiányolják a forradalmiság, a koncentrálttság, az internacionalista vonások, a párt, a szovjetek (tanácsok) megfelelő értékelését.

Az Októberi Forradalom historiográfiáján belül - s így az előfeltételek kutatásában is - külön fejezetet jelent I. I. Minc munkássága. Az általunk vizsgált időszakban három kötetes nagymonográfiát jelentetett meg a témáról. A szovjet történettudomány félévszázados eredményeit szintetizálta. [8] A csaknem ezer oldalas első kötet óva int az első világháború forradalmi válságot teremtő hatásának túlértékelésétől. Minc akadémikus elhatárolja magát attól az állásponttól, amely eltulozta Oroszország függőségét a külföldi tőkéktől. Nem osztja azok véleményét sem, akik az orosz fejlődés sajátosságára, különösségére alapozzák az 1917-es forradalmak történelmi előfeltételeiről kialakított álláspontjukat.

Minc művének második kötete az 1917-es forradalmi évet öleli fel. [9] A közelmúlt alapos és színvonalas résztanulmányaira építve sok új ismeretet nyújt a könyv a szovjetekről, mint valóságos hatalmi tényezőkről, a februártól júliusig terjedő időszakra vonatkozóan. Új megvilágításba helyezi a szerző a Demokratikus tanácskozás és az Előparlament kérdésében folytatott bolsevik taktikát, amely ellentmondásossága miatt megzavarta a balra tolódó tömegeket. Nagy teret kap a műben a polgári történetírással való polémia. Különösen a Trockij szerepének túlértékelésére irányuló törekvések cáfolatára fordít nagy gondot. Újabb kutatási eredmények alapján vizsgálja a Szmolnijban tartott, október 25-i központi bizottsági ülést, ahol állást foglaltak a kormány elnevezése, összetétele és vezetése kérdésében.

A február és október közötti szakasz számos kérdésében viták folytak a szovjet történészek között. Ezekben központi szerepet kapott "Az önkényuralom megdöntése" c. tanulmánygyűjtemény. [10] P. V. Volobujev cikke kapcsán az ösztönösség és tudatosság viszonya, aránya váltotta ki a polémiaát. A szerző az 1917-es februári eseményekben a tömegek ösztönös megmozdulását látja. Vitapartnerei - D. M. Kukin, Je. D. Cserszenszkij és mások - a bolsevik sejtek tevékenységét, mint a tudatosság elemét értékelik a februári forradalom

mozgató rugójaként, s a viborgi eseményekre hivatkoznak. [11] Ellenvetéseket váltott ki I. P. Lejberov álláspontja, aki szerint a polgári demokratikus feladatok megoldásában pozitívan értékelhető szerepet játszottak a kerületköziek, a baloldali eszerek és az internacionalista mensevikek. A cárizmus politikai rendszere és a burzsoázia közötti ellentétek értékelését illetően is megoszlottak a vélemények. Egyesek túlhangsúlyozták a cárizmus és a liberális ellenzék szembenállását. Mások ezt úgy itélték meg, mint amiből a burzsoázia forradalmiságára lehet következtetni. Volobujev kifejtette, hogy a Progresszív Blokkba tömörült erők félték a forradalomtól, s a válságba jutott cárizmussal való szembefordulásuk ellenére a monarchia fenntartását akarták. Nem egyezett Volobujev és Csermenszkij véleménye abban a kérdésben sem, hogy az agrárkérdés vagy a háború és béke kérdése-e a februári forradalom mozgató tényezője. Volobujev szerint a békevágy jelentette a legfontosabb tömegmozgósító erőt, de természetesen az agrárforradalom aktualitása is megmaradt.

Az Októberi Forradalom előestéjének a kutatásában természetszerűleg központi helye van az orosz munkásosztálynak. L. Sz. Gaponenko könyve az üzem- és ágazattörténeti, valamint a regionális jellegű tanulmányok eredményeit szintetizálja. [12] Monográfiájának látószögébe a nagyipari munkáság mellett, minden egyéb iparban foglalkoztatottat és bér-munkából élőt bevont. Erről az alapról elemezte az orosz proletáriátus számát, koncentráltóságát, társadalmi származás, foglalkozás szerinti összetételét, területi megoszlását és szociális viszonyait. A munkások szociális helyzetének értékelése során utalt arra a vitára, amely a szovjet szakirodalomban a kérdéstről folyt. A szovjet történészek többsége szerint az 1917-es évben tovább romlott a munkások szociális helyzete, ami forradalmasodásuk egyik alapvető komponensét képezte. Vannak azonban, akik egyes iparágakban a bérszínvonal emelkedését mutatták ki a februárt követő időszakban, s ennek alapján megkérdőjelezték a szociális helyzet és a forradalmi aktivitás közötti közvetlen összefüggést. A további kutatás igényével érinti L. Sz. Gaponenko az orosz munkáság első világháború alatti fluktuációjának a kérdését. Következtetése szerint megközelítőleg 20 százalékát érintették a behívások. A helyükre a falvakból beözönlő új ipari munkaerő a parasztság felé tette nyitottabbá az orosz proletáriátust, ami elősegítette szövetségi politikájának hatékonyabbá válását. A bevonulók a hadsereg forradalmasításában játszottak komoly szerepet a forradalmak előestéjén.

Egyre több tanulmány, könyv jelenik meg a szovjet kutatók tollából, amely a proletáriátus forradalmi szerveivel, szervezeteivel foglalkozik. A szovjetek kialakulása, politikai összetétele, szerepe vizsgálatán túl olyan kérdéseket is megvilágítanak, mint a különböző politikai pártok, a szovjetek és az alkotmányozó gyűlés problémája. O. N. Znamen-szkij tanulmánya szerint a bolsevik sejtek által befolyásolt tömegekben 1917 februárja során nem talált visszhangra az alkotmányozó gyűlés követelése. [13] A kadetok, az eszerek

és a mensevikek állították előtérbe ezt a kérdést, akik a szovjeteket csak átmeneti politikai formának tekintették, amelyeket az alkotmányozó gyűlés után felváltak majd a polgári-demokratikus parlamentarizmus intézményei. Az említett irányzatok politikai súlyának csökkenésével, a szovjetek bolsevizálódásával párhuzamosan háttérbe szorultak a parlamentáris illúziók és a szovjet köztársaság lenini jelszava mögött sorakoztak fel az orosz forradalmi tömegek, ami talajtalaná tette a polgári és mérsékelt, kispolgári szocialista pártoknak az alkotmányozó gyűlésre építő politikáját.

Az orosz munkásság üzemi bizottságai az önkényuralom megdöntése során jöttek létre. Tömörítették a gyárak bérabszolgáit, képviselték érdekeiket a tőkésekkel szemben, s a forradalmi munkásság szerveiként jelentek meg. A probléma gazdag irodalommal rendelkező kutatási eredményei során a újszerű törekvést testesít meg M. L. Itkin cikke. [14] Azt a folyamatot kíséri végig, amelynek során a kezdetben elszigetelten működő üzemi bizottságok területi vagy ágazati elv szerint tömörültek. A politikai pártok - elsősorban a bolsevikok - és a szakszervezetek segítették elő ezt a folyamatot. Az üzemi bizottságok városok szerinti összefogása, a bolsevikok befolyásának erősödése ezeken a magasabb szerveződési szinteken fontos eszköze lett a burzsoázia elleni harcnak, s előkészítette az orosz munkásságot a hatalom gyakorlására, amennyiben a munkásellenőrzés központjaivá fejlesztette az üzemi bizottságokat.

A munkásellenőrzés témakörében is egyre több szovjet szerző publikál. V. I. Szelickij könyve összegezte az újabb kutatási eredményeket. [15] Kezdetben elsősorban az elosztás szférájában érvényesült az ellenőrzés, ami a háborús és forradalmi körülmények között erősen megromlott ellátási helyzettel magyarázható. A bolsevikok politikája olyan kérdéssé tette a munkásellenőrzést, ami nem csupán az osztály öntudatos elemeit, de egészét bevonta a burzsoázia gazdasági és politikai hatalma ellen folytatott harcba, a szocialista forradalom győzelméért vívott küzdelembe. A munka és tőke el-lentétének továbbmélyülése a juliusi események után azt is bebizonyította, hogy nem elég az elosztás szférájára kiterjeszteni a munkásellenőrzést, a termelés irányítását kell kezébe vennie a forradalmi osztálynak. T. A. Ignatyenko munkája a kérdés historiográfiáját elemezte. Megállapítása szerint helytelen az a tendencia a szovjet történetírásban, amely túlértékeli a munkásellenőrzés jelentőségét az 1917 októberét megelőző időszakban. [16]

Értelemszerűen súlyának megfelelően kezelik a szovjet történetészek a munkás-paraszti szövetség kérdését a forradalmi, 1917-es esztendő vizsgálatá során. N. A. Kravcsuk könyve a paraszttömeg mozgalom fejlődését tárgyalja. [17] Utal a kérdésben folyó periodizációs vitára, amely összefügg a paraszti osztályharc formáiról zajló polémiával is. Egyes kutatók a parasztság nagybirtok-ellenes harcát mindvégig erősz-

kos jellegűnek ítélik, mások a békés jellegű eszközökre hívják fel a figyelmet, a különböző föld-, és parasztbizottságok megalakulására, tevékenységére. A Fő Földbizottság szerepének értékelésére vállalkozott N. V. Kutnyakova. [18] Véleménye szerint ez az Ideiglenes Kormány által létrehozott intézmény fékezte az agrárforradalom kibontakozását. Helyi szerveit azonban magával ragadta a tömegek forradalmi hangulata. Az egész intézményen belül az eszerek politikai szerepe dominált, akik polgári szövetségeseik forradalmat fékező és paraszt tömegek forradalmasodó nyomása közé kerültek, s emiatt alkalmatlanokká váltak az agrárforradalom kibontakoztatására. Ez a feladat így a bolsevikokra hárult, a munkás-paraszt szövetség jegyében.

A cári hadsereg bomlása, demokratizálódása, forradalmasodása fontos szerepet játszott az 1917-es forradalmak győzelmében. L. Sz. Gaponyenko szerkesztésében dokumentum gyűjtemény jelent meg a fronton lévő egységek körében kibontakozott forradalmi mozgalmakról. [19] A katonai bizottságok, a katonatanácsok összetételének alakulását, a határozatok radikalizálódását, mint a bolsevik befolyás erősödését bizonyító tényezőket sorakoztatják egymás után az összeállítás készítői. A kiadványt jól egészíti ki A. M. Andrejev munkája, amikor a hátrországban állomásozó katonai alakulatok politikai szerepét elemzi. [20] A könyv figyelemre méltó megállapítása, hogy a honvédő jelszavak hatása nem csupán a burzsoá propaganda eredménye volt. A katonák zömét jelentő paraszti elem a háború győzelmes befejezését földigénye kielégítésének feltételként értékelte, s ez a körülmény növelte a honvédő jelszavak hatékonyságát.

A matrózoknak a forradalomban játszott szerepe közismert. A szovjet történeti közgondolkodásban szinte legendák veszik körül. A nagy számu tudományos igényű elemzés közül Sz. Sz. Heszlin könyve a teljességre törekvés igényével emelkedik ki. [21] Az egész orosz flotta - a tengeri és folyami - állományát vizsgálja. Egyetért a korábbi feldolgozások alapján kialakult véleménnyel, amely szerint a fegyvernek közül a flotta állományában volt a legjelentősebb az ipari munkások aránya. Nem lehet azonban ennél a fegyvernemnél sem a proletár elem tulsúlyáról beszélni. Más kérdés, hogy a matrózok között hatékonyabbnak bizonyult az egykori szervezett munkások szervező és politikai felvilágosító munkája. Ennek a ténynek a magyarázatát egyebek között abban látja a szerző, hogy a többi fegyvernemtől eltérően a flotta állománya közvetlenebbül érintkezhetett a nagyvárosok civil lakosságával. A regionális és szociális aspektusu teljességre törekvés mellett Sz. Sz. Heszlin monográfiája ujszerű azért is, mert nem csupán a bolsevik politikai befolyás alakulását vizsgálja, hanem az Ideiglenes Kormány, a mérsékelt kispolgári szocialista pártok és az anarchista politikai munkáját is. Következtetése nem tér el lényegesen a korábbi értékelésektől, amennyiben a burzsoázia, a mérsékelt kispolgári irányzatok nem tudták megnyerni a matrózokat 1917-ben. A radikális, forradalmi politi-

kai pártok mögött sorakoztak fel. A kronstadtiak már 1917 májusában úgy döntöttek, hogy csak a Petrográdi Szovjet utasításainak engedelmeskednek. Ezt a tényt azonban Heszlin nem egyértelműen pozitívan itéli meg. Az anarchista balosság is szerepet játszott a kronstadtiak májusi határozatában, nem csupán a forradalmiság.

Szovjetunió-szerte könyvsiker lett a legendás "lett-lövészek"-ről szóló monográfia. [22] Forradalmasodásuk folyamatában 1917 május 17-e jelentette a fordulópontot. Rigában tartott második kongresszusukon hoztak határozatot arról, hogy csatlakoznak a bolsevikok politikai platformjához. 1917 őszétől mindig a legkiélezettebb katonai, politikai helyzetekben tüntek fel, gyakran súlyos veszteségeket szenvedtek, de mindig a legrettentetlenebb katonáknak bizonyultak.

Az Októberi Forradalom historiográfiáján belül sokat vitatott kérdés a szocialista forradalom győzelme Moszkvában. A legújabb szovjet történetírásban A. Ja. Grunt és V. A. Kondratyev művei taglalják a legalaposabban az 1917 októberi moszkvai eseményeket, amelyeket azonban nem mindig azonos módon értékelnek. [23] A régi kérdésre, hogy "Lehetett volna Moszkvában kezdeni?" ma már a kutatók többsége igennel felel. A feltételek ugyanis adottak voltak, csak a Moszkvai Szovjet vezetőknek a határozatlansága tette bonyolulttá a helyzetet. Ez a vélemény tükröződik A. Ja. Grunt munkájában is. Véleménye szerint a moszkvai tanács nem készült fel a felkelésre, békés eszközökkel törekedett a hatalom megszerzésére, s csak az ellenforradalmi erők nyílt fellépését követően hívta és vezette harcba a tömegeket. Ez az álláspont azokat a kérdéseket is megválaszolja, amelyek a moszkvai események jellege körül felmerültek: a munkásosztály felkeléséről van-e szó, a szovjet hatalom megteremtése érdekében, vagy az ellenforradalmi felkelés leveréséről a szovjet hatalom védelmében. Grunt az utóbbi vélemény mellett érvel. Kondratyev viszont azt bizonyítja, hogy már október 25-én délelőtt elhatározták az offenzív akciót.

Eltekintünk az 1917-es forradalmi év szakirodalmának további taglalásától. A fentiek is érzékeltethették, milyen sokrétűen tárja fel a szovjet történettudomány az Októberi Forradalom történetét. Ha lehet, még gazdagabb a polgárháborús éveket vizsgáló irodalom. Egyre inkább uralkodóvá vált az a felfogás, amely szerint a polgárháború éveiben az Októberi Forradalmat előidéző osztályellentétek csaptak össze. Előrebocsátjuk azonban, hogy a szovjet hatalommal szembenálló erőkről nem ad elég differenciált képet a szovjet történetírás, megosztottságukat, egymás ellen is folytatott harcukat nem hangsúlyozzák eléggé. Ezt a fogyatékossgot igéri feledtetni L. M. Szpirin könyve: "Osztályok és pártok Oroszországban a polgárháborúban" címmel, amelyben - a korábbi publikációktól eltérően - a katonai-politikai problémák helyett a politikai harc kérdéseire helyeződik a hangsúly. Meggyőzően bizonyítja, hogy a pártok és tömegek el-

szakadtak egymástól. Ez nagyban hozzájárult a polgári és a mérsékelt, kispolgári szocialista irányzatok politikai elszigetelődéséhez.

Az ellenforradalom nemcsak nyíltan, katonailag, nem is csupán politikailag lépett fel a szovjet hatalommal szemben. Szabotázs és terrorakciók is nehezítették a proletárdiktatura megszilárdítását. Az ezek megelőzésére, megtorlására életre hívott szervezetek eddig homályban hagyott tevékenységét mutatja be A. I. Alekszejev tanulmánya. [25] A Rendkívüli Bizottság (cseka), az élelmezési-, az ut- és gyárőrségek 1917-1918 fordulóján alakultak, majd 1919 során koordinálódott a tevékenységük. 1920 után fokozatosan csökkentették létszámukat. Ugyancsak kevés figyelmet szentelt eddig a kutatás a forradalmi bizottságoknak. A polgárháborus körülmények közepette a szovjetekben testet öltő közvetlen demokrácia szükségképpen háttérbe szorult. A forradalmi bizottságok a gazdasági, politikai és katonai kérdések megoldásában tüntek ki határozottságukkal. A centralizmust erősítették. Különösen a forradalom központjaitól távolieső területeken játszottak fontos szerepet. [26]

A polgárháboru időszakának kutatásában kiemelkedő jelentősége van Je. G. Gimpelszon munkásságának. Könyve jelent meg a szovjetek 1918-1920 közötti tevékenységéről. [27] Ebben elsőként adott átfogó elemzést a szovjetek pártösszetételének alakulásáról, állást foglalva az egypárt-rendszer megszilárdulásáról folytatott tudományos vitában is. Műve középpontjába a proletárdiktatura hatalmi szerveinek gazdaság-szervező és kulturális felvilágosító tevékenységét állította, valamint azt kísérte figyelemmel, hogyan mozgósították a tömegeket a szovjet hatalom megvédéséért. A korábbi értékelésektől eltérően Gimpelszon úgy véli, hogy 1918 végén még nem beszélhetünk a szovjet hatalom megszilárdulásáról. A szovjetek változatlanul a demokratizmust testesítették meg, a forradalmi időszak közvetlen demokráciáját igyekeztek ébren tartani pl. a pártokon kívüliek számára rendezett konferenciák formájában, de a polgárháborus viszonyok közepette óhatatlanul háttérbe szorultak a Párt közvetlen irányító tevékenysége és a forradalmi bizottságok életre hívása következtében.

Gimpelszon kutatásai a korszak talán legfontosabb problematikáját, a hadikommunizmust is érintik. [28] A polgárháboru idején folytatott gazdaság- és társadalompolitika értelmezése, értékelése körül - mint ismeretes - élénk vita folyt a szovjet történészek körében. A kutatók egy része tudatosan alkalmazott, a szocializmus építését célul tűző gazdaságpolitikai koncepciót látott a hadikommunizmus rendszere mögött. Gimpelszon véleménye szerint a polgárháborus körülmények által kikényszerített intézkedések rendszeréről van szó, amelyeket a szovjet hatalom vezetett be, amelyek azonban csak utólag álltak össze koncepcióvá. Gimpelszon, aki a hadigazdálkodás jellegét kívánja hangsúlyozni, az ipar-politika tárgyalásával kezdte könyvét. Kritikusai - akik a koncepció oldaláról közelítenek a problémához - az agrárpo-

litika taglalásának adnának elsőbbséget. Elősegíti a könyv annak az egyoldalú értékelésnek a módosítását is, amely szerint elhanyagolták volna a termelés szféráját, csak az elosztási viszonyok síkján törekedtek volna a szocializmus bevezetésére. A hadikommunizmust vizsgálók egy része kispolgári hatásként értékelte a kialakult koncepciót. Buharin és a közgazdász Larin korabeli írásaira, a történész Pokrovskij, valamint az irodalmár Polonszkij memoárjára hivatkoztak. Mások szerint azért helytelen ez az értékelés, mert még Lenin sem tudta mindig pontosan felmérni a hozott intézkedések következményeit. Gimpelszon monográfiája szerint a termékcsera nem szorította ki teljesen az áru és pénzviszonyokat. Tévesnek ítéli azt az értékelést, hogy a munkabér politikában az egalitáriánus elvek domináltak. Fontos következtetése a könyvnek, hogy a hadikommunizmus jellegű intézkedések csak egy faktorát képezték a szovjet hatalom gazdaságpolitikájának.

A szocialista forradalom eredményeként hatalomra jutó munkásosztály vizsgálatának nagy teret szentelnek a polgárháborúval foglalkozó szovjet történeszek is. Je. G. Gimpelszon egyik tanulmánya az ipari munkásság számának alakulását elemzi. [29] A forrásbázis egyenetlensége miatt került el hosszú ideig a kutatók ezt a témát. A cikk az 1918-as és 1920-as összeírások adataiból építkezik. Megállapítása szerint a háború alatt nőtt az ipari munkások száma: 1913: 3,1 millió, 1917 elején: 3,6 millió. Az Októberi Forradalom győzelmét követően - a földreform, a városok ellátási gondjai, a gazdaság nehézségei következtében - erőteljesen csökkenni kezdett a számuk. Az 1918-as összeírás már csak 2,5 millió ipari munkást regisztrált. A fémiparban a hadiipari megrendelések elmaradása, a textiliparban a nyersanyaghiány okozta az erőteljes eláramlást. 1920 közepéig tartott ez a tendencia, amikor kb. 1,2 millió ipari munkást foglalkoztattak a háború és polgárháború sújtotta ország üzemei.

A munkásosztálynak az új hatalmi szervezetekben betöltött szerepe is hagyományosan vizsgált témája a szovjet történészeknek. G. A. Trukan a párt, a szakszervezetek, a szövetek, az üzemi bizottságok, a Vörös Gárda összetételét elemezte, a szovjet hatalom intézményrendszerében betöltött szerepüket is szem előtt tartva. [30] Adatai szerint a bolsevik pártjában 1917 októberében 57 % volt a munkások aránya, s ezek többsége vezető pozícióba került a győzelmet követően. Hasonló mobilitás érvényesült a 30 ágazati szakszervezet 3,5 milliós tagságának a soraiban. A 41 kormányzóság és terület 123 szovjetje közül 1918-ban 55 a munkásság vezetése alatt állt. A forradalom győzelmét követő évben az üzemi bizottságok száma 1200-ról 4400-ra emelkedett, s jelentősen megnőtt hatáskörük is. 1917 októberében a Vörös Gárda 150 egysége kb. 75 ezer harcost számlált. 1918 tavaszára ezek a mutatók 387-re, ill. 250 ezerre emelkedtek. A győztes proletáriátus tehát elfoglalta a gazdasági és politikai irányítás parancsnoki helyeit.

A polgárháboru időszakának kutatói foglalkoznak az élelmezési politika kérdéseivel, [31] a munkás-paraszt szövetség alakulásának vizsgálatával, [32] ezen belül a szegény-paraszti bizottságok (kombedek) szerepével. [33] Egyre több publikáció lát napvilágot a mérsékelt, kispolgári szocialista pártok felbomlásáról, politikai csődjéről. [34] V. V. Garmiza monográfiája pl. a különböző eszer kormányok összeomlását tárgyalja. [35] Szociálpolitikájuk elemzése alapján vonja le következtetéseit: tévedés 1918 tavaszán az un. demokratikus ellenforradalomról beszélni. A harmadik utasság kezdetől képzelenség volt, így a szovjet hatalom elleni minden fellépés a polgári ellenforradalmat szolgáltatta.

Ugy vélem, ez a terjedelmessége ellenére is csak vázlatos áttekintés bizonyítja: a szovjet történetírás, eszméileg és módszertanilag kiforrott, egyre teljesebb forrásbázisra támaszkodik, s egészséges szakmai viták során egyre teljesebb, alaposabb képet nyújt a világtörténelmi sorsforduló, Lenin Októbere történetéről. Nemzeti és nemzetközi jelentőségéhez méltó figyelmet fordítanak a szovjet történészek a világ első győztes szocialista forradalma kutatásának. Ez a tevékenység nemcsak Október historiográfiáját gazdagítja, nem csupán a szovjet történettudomány fejlődését segíti elő, de termékenyítően hat általában a marxista történettudományra, sőt a marxizmus-leninizmus forradalomelméletének továbbfejlesztésében is jelentős szerepet kap.

Menyhárt Lajos
(Debrecen KLTE)

* Jegyzetek

[1] "Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности." Свердловск, 1972.

[2] А.М. Анфимов: Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Москва, 1969.

[3] Н.Г. Левыкин, А.М. Сиволобов, Г.В. Шарапов: О книге "Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности."
"Вопросы истории КПСС", 1973. № 11. стр. 106-115.

[4] И.В. Нузнецов: Об укладах и многоукладности капиталистической России. "Вопросы истории" 1974. № 7. стр.20-32.

Az oroszországi szocialista forradalom feltételeivel foglalkoznak továbbá az alábbi tanulmányok, amelyekben tükröződik

a fentiekben körvonalazott polémia:

В.Я. Лаврычев: Н вопросу об особенностях империализма в России. "История СССР" 1971. № 1.

Л.М. Горюшкин: Развитие капитализма вширь и характер аграрно-капиталистической эволюции в России периода империализма. "История СССР" 1974. № 2. стр. 49-70.

В.Ф. Романов: О социально-экономической основе российского самодержавия эпохи империализма. "Вопросы истории" 1976. № 5. стр. 20-36.

С.Я. Боровой: Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма. "История СССР" 1970. № 2. стр. 105-113.

П.Г. Рундзюнский: Российское самодержавие и его классовые основы. /1861-1904/. "История СССР" 1977. № 2. стр. 34-52.

Kuznyecov említett cikkének álláspontja kísért Lavericsev legújabb tanulmányában:

В.Я. Лаврычев: Объективные предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции. "История СССР" 1977. № 3. стр. 64-83.

5 "Российский пролетариат. Облик, борьба, гегемония." Москва, 1970.

6 A vitaülés összegzését ld.: "История СССР" 1973. № 1.

7 П.А. Голуб; В.Я. Лаврычев, Г.Л. Соболев: О книге Российский пролетариат. Облик, борьба, гегемония. "Вопросы истории НПСС." 1972. № 9. 120. 1.

8 И.И. Минц: История великого Октября. т. I. Свержение самодержавия. Москва, 1967.

9 И.И. Минц: История Великого Октября. т. II. Свержение временного правительства. Установление диктатуры пролетариата. Москва, 1968.

10 "Свержение самодержавия." /Сборник статей/. Москва, 1970.

11 Е.Д. Черменский: Свержение самодержавия. Сборник статей. "Вопросы истории" 1972. № 11. стр. 153-164.

12 Л.С. Гапоненко: Рабочий класс России в 1917 году. Москва, 1970.

13 О.Н. Знаменский: Становление советов и вопрос об Учредительном собрании /март - октябрь 1917 г./. "История СССР" 1977. № 4. стр. 3-19.

14 М.Л. Иткин: Центры фабрично-заводских комитетов России в 1917 году. "Вопросы истории" 1974. № 2. стр. 21-35.

15 В.И. Селицкий: Массы в борьбе за рабочий контроль /март - июнь 1917 г./ Москва, 1971.

16 Т.А. Игнатенко: Советская историография рабочего контроля и национализации промышленности в СССР, 1917-1967. Москва, 1971.

A témakörben figyelemre méltó Л.И. Балашов tanulmánya: Рабочий контроль над распределением в период подготовки социалистической революции. "Вопросы истории" 1973. № 5. стр. 47-58.

17 Н.А. Нравчун: Массовое крестьянское движение в России накануне Октября. /март - октябрь 1917 г. По материалам великорусских губерний Европейской России./ Москва, 1971.

18 Н.В. Нутянова: Из истории "законодательства" Главного земельного Комитета /1917 г./. "История СССР" 1973. № 1. стр. 139-147.

19 "Революционное движение в русской армии /27 февраля - 24 октября 1917 г./" Москва, 1968.

20 А.М. Андреев: Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции. Москва, 1975.

21 С.С. Хесин: Октябрьская революция и флот. Москва, 1971.

22 "История латышских стрелков /1915-1920/. Рига, 1972.

23 В.А. Кондратов: Историография деятельности московского ВРК. "Вопросы истории" 1970. № 1. стр. 152-160.

А.Я. Грунт: Возникновение московского совета солдатских депутатов в 1917 г. "История СССР" 1971. № 3. стр. 27-44.

А.Я. Грунт: Москва 1917-й. Революция и контрреволюция. Москва, 1976.

24 Л.М. Спири: Классы и партии в гражданской войне в России /1917-1920 г./. Москва, 1968.

25 А.И. Алексеев: Вооруженная защита тыла страны в 1918-1920 гг. "История СССР" 1971. № 6. стр. 106-120.

E témakörben érdemel említést Д.Л. Голинков könyve: Крушение антисоветского подполья в СССР. Москва, 1975.

26 Н.Ф. Бугай: Проблема революционных комитетов периода гражданской войны в советской историографии. "Вопросы истории" 1973. № 2. стр. 138-145.

27 Е.Г. Гимпельсон: Советы в годы иностранной интервенции и гражданской войны. Москва, 1968.

28 Е.Г. Гимпельсон: "Военный коммунизм". Политика, практика, идеология. Москва, 1973.

29 Е.Г. Гимпельсон: О численности промышленных рабочих советской республики в годы гражданской войны, /1918-1920/. "История СССР" 1972. № 1. стр. 72-84.

A forradalom fővárosának munkásságát vizsgálta В. Э. Дробижев, А.Н. Соколов: Рабочие Петрограда в 1918 году. /Опыт структурного анализа по материалам профессиональной переписи 1918 г. 7 című tanulmánya. "История СССР" 1973. № 1. стр. 32-54.

30 Г.А. Трунан: Роль рабочего класса в создании органов Советской власти. "Вопросы истории" 1973. № 11. стр. 3-19.

Hasonló jellegű vizsgálódást publikált a Moszkvai Egyetem kutató kollektívája:

"Питерский рабочий в общественных организациях в первый год пролетарской диктатуры. /Социальный портрет/. "Вопросы истории" 1971. № 9.

31 М.И. Давыдов: Борьба за хлеб. /Продовольственная политика Коммунистической Партии и Советского государства в годы гражданской войны, 1917-1920./. Москва, 1971.

32 В.М. Селунская: Рабочий класс и Октябрь в деревне. Москва, 1968.

33 А.А. Чернобаев: Комбеды РСФСР в современной советской историографии. "Вопросы истории" 1972. № 4. стр. 142-149.

34 Н.В. Гусев, Х.А. Ерицян: От соглашательства и контрреволюции. Москва, 1968. ill.: С.Н. Нанев: Крах русского анархизма. "Вопросы истории" 1968. № 9. стр. 50-75.

35 В.В. Гармиза: Крушение эсеровских правительств. Москва, 1970.

A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG TÖRTÉNETÉNEK TANULMÁNYOZÁSA
A SZOVJETUNIÓBAN

EREDMÉNYEK ÉS PERSPEKTIVÁK

(A magyar-szovjet történész vegyesbizottság ülésén,
Moszkvában, 1977 májusában elhangzott előadás
rövidített szövege)

A szocialista világrendszer kialakulása óta eltelt több mint harminc esztendő során a - szocialista országok szakembereivel együttműködő - szovjet tudósok számos, átfogó jellegű munkát jelentettek meg ezen országok történetéről. Ezek sorában jelentős helyet foglalnak el azok, amelyek a Magyar Népköztársaság történetével foglalkoznak.

A Szovjetunióban a magyar történet tanulmányozása szorosan összefonódott a szovjet történettudomány különböző ágazataival. A tudományos-kutató munka méreteit, ill. a problematika aktuális jellegét tekintve három korszakot különböztethetünk meg a magyar történet kutatásában a felszabadulás után.

Időrendben haladva az első korszak 1945-től, azaz a felszabadulástól az 1950-es évek végéig terjed. Ekkor folyt az egyes szocialista országok történetére specializálódó szakemberek felkészítése, így a magyar-szakosoké is. Az egyes akadémiai intézetekben és egyetemi tanszékeken (Moszkvában, a különböző köztársaságokban) kisebb tudós-kollektívák alakultak. A Magyar Népköztársaság történetével kapcsolatos kérdések tanulmányozásával elsősorban a SzUTA Történettudományi Intézetének Ju.A. Piszarjev által vezetett osztálya, a Lvovi állami egyetem új- és legújabbkori tanszéke M.F. Lebovics professzor irányításával, valamint az ungvári egyetem egyetemes történeti tanszéke kezdett foglalkozni. A történészekel kívül közgazdászok és filozófusok is a magyar történet felé fordultak.

Ebben a szakaszban a fő figyelmet az agrárviszonyok tanulmányozása kötötte le. Ez - minden jel szerint - azzal magyarázható, hogy az agrárreform végrehajtása igen nagy jelentőségű volt Magyarországnak történetében. 1945-ben jelent meg A. Gurevics és Ja. Levin tanulmánya, amelyben a magyarországi

földreform első eredményeit méltatták, [3] a felszabadulás 10. évfordulójára pedig B.V. Gorbacsov publikált tanulmányt ugyanerről a témáról. [4] A magyarországi agrárátalakulás egyes kérdéseit érinti az a cikk, amelyet 1949-ben L. Markov és Ju. Szizov publikált "A demokratikus Magyarország eredményei" címmel. [5]

Ezek a munkák a témának főleg a gazdasági aspektusait tartották szem előtt és figyelmen kívül hagynak olyan kérdéseket, mint az osztályharc éleződése a reform végrehajtása idején, a népi-demokratikus állam politikai erősödése, az egyes pártok állásfoglalása a kérdésben, stb.

Az adott téma összegezését nyújtja A.I. Puskas: "Harc Magyarország agrárviszonyainak átalakításáért, 1944-1948" c., (Moszkvában 1959-ben megjelent munkája. A monográfia az agrárreform megvalósításának törvényszerűségeit, a Magyar Kommunista Párt irányító szerepét elemzi a reform végrehajtása során, bemutatja a különböző, s a reformmal szemben állást-foglaló polgári és reformista pártok pozícióit. A munka befejező részében a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a szükségességéről szól. Minden tulás nélkül állitható, hogy az adott monográfia az egyik legjobb azok közül, amelyeket a SZUTA Történettudományi Intézete megjelentetett az európai népi demokratikus országok agrárreformjaira vonatkozóan. A SZUTA Történettudományi Intézetében kisebb csoport létesült, amelynek tagjai Magyarország történetére specializálódtak. Tagjai: T.M. Iszlamov, A.I. Puskas, L.N. Nyezsinszkij, V.P. Susarin.

Az 1950-s években jelentek meg az első átfogó jellegű munkák a felszabadult Magyarország történetéről: I.Sz. Lapongov, [6] Sz.G. Zavolzszzkij, [7] V.Sz. Bajkov, [8] N.V. Volkov, [9] és mások kisebb munkái, továbbá "A szabad Magyarország 15 éve" / c., Moszkvában 1960-ban megjelent tanulmánykötet. A kisebb füzetek, valamint az újságcikkek sora nagy vonásokban összegezte az elért eredményeket, érintette a szovjet-magyar együttműködés egyes aspektusait.

A SZUTA Nemzetközi kapcsolatok intézete által kiadott tanulmánykötet - a magyar történet kutatása terén az 50-es évek végén a szovjet történetírás által elért legjelentősebb eredménynek tekinthető. Az egyes tanulmányok a legkülönbözőbb kérdéseket érintik: az iparfejlődést, a mezőgazdaság és a kulturális élet alakulását (N.N. Popov, V.A. Krjucskov, P.N. Drozdov cikkei), a külkereskedelmet és a külpolitikát (P.A. Grusin, M.N. Petrov cikkei), a népi-demokratikus állam fejlődését (G.B. Barabas cikke). A tanulmánykötetben láthatjuk a szovjet történetírás első kísérletét arra vonatkozóan, hogy a Magyar Népköztársaság történetében bemutassa a párt szerepét (Sz.G. Zavolzszzkij). A tanulmánykötet alagondolatát P.N. Fedoszejev akadémikus cikke nyitotta ("Erős és megbonthatatlan a szovjet és a magyar nép barátsága"). A kötet szerzői elemzik, miként alakult a Magyar Népköztársaság viszonya az egyéb baráti országokkal, s nem csupán az eredményekről szólnak, hanem a nehézségekről is.

Az 1950-s évek végén jelentek meg az első olyan munkák, amelyek objektíven értékelték az 1956. évi magyarországi ellenforradalom okait és ismertették a leverését követő időszak történetét. V.L. Iszraeljan és N.N. Nyikolajev, [10] P. Krujkov [11] ujságcikkeire gondolunk, továbbá K. Danilov, A. Medvegyev és I. Pomelov [12] írásaira Magyarország gazdasági és politikai konszolidációjáról, a Szovjetunióhoz, ill. a baráti szocialista országokhoz fűződő kapcsolatainak az erősödéséről 1957-1960 során. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk L.N. Nyezsinszkij "Magyarország munkásosztálya - a szocializmus építésének vezető ereje az országban" c. munkáját. Ez a munka vetette meg az alapját annak az új és meglehetősen aktuális kutatási témának, amelynek középpontjában a munkásosztály áll.

Egy sor pozitív vonásuk ellenére az említett művek többsége elsősorban népszerű-tudományos jelleget viselt, és kevésbé vizsgálta az elmúlt 30 év bonyolult, magyarországi problémáit. Az egyéb, főleg a szláv szocialista országokhoz viszonyítva - nyelvi nehézségek miatt - a magyar vonatkozású tudományos kutatások megszervezése viszonylag elmaradott volt.

A szocialista országok történetével, így a Magyar Népköztársaság történetével foglalkozó történetírás közös vonása volt a kutatási tematika szűk keresztmetszete, a belső fejlődéssel kapcsolatos számos kérdés egyoldalú értékelése, a baráti szocialista országokkal való együttműködésről szóló munkák hiánya, stb.

Időrendben haladva a második periódus a 60-s éveket öleli fel.

Az 1960-s évek elején látott napvilágot M. Uszije-
vics [13] munkája, a Szocialista Világgazdasági Intézet gondozásában, amelyben a szerző gondosan elemzi a szocialista ipar fejlődését, a mezőgazdaság szövetkezeti jellegű átalakítása során elért eredményeket. M. Uszije-
vics feltárja a növekedés nehézségeit is, jellemzi a felmerült hibákat. A monográfia általában gazdaságtörténeti jellegű és éppen ezért az általános történeti kérdések abban nem kaptak helyet.

M. Uszije-
vics munkáját egészíti ki az ungvári egyetem történészei által készített kollektív munka, [14] valamint V.L. Iszraeljan és L.N. Nyezsinszkij műveinek [15] záró fejezete.

Az 1960-s években megjelent monográfiák közül a két legsikerültebb a legújabbkori magyar történet két specialista-
tájának a tolla alól került ki: szerzőik L.N. Nyezsinszkij és A.I. Puskas. Közösen írt monográfiájuk a népi-demokratikus hatalom megszilárdításáért, a proletár-diktatura győzelméért folytatott bonyolult periódus harcait ismerteti, azaz az 1944-1948 évekre terjed ki, [16] míg az L.N. Nyezsinszkij által készített második munka - amely egyben doktori disszertáció-
ja is volt, - az 1948-1962-s éveket öleli fel. L.N. Nyezsins-

szkij és A.I. Puskas monográfiái a szovjet történetírásban először vetnek fel olyan kérdéseket, mint a magyar nemzeti front szerepe az ország életében, a szocialista demokratizmus fejlődése, az 1956-s ellenforradalom tanulságai, stb.

A szocialista országok gazdasági fejlődését az a négykötetes kollektív munka tárgyalja, amelyet G.M. Szorokin ak. lev. tag vezetésével a SzUTA Szocialista Világrendszer gazdasági intézete készített. [18] Az első három kötet érinti a szocialista építés kezdeti szakaszának kérdéseit Magyarországon; szó esik a népi demokratikus rendszer kialakulásának törvényszerűségeiről, a szocialista vilgárendszer kibontakozásáról, a nemzetközi szocialista munkamegosztásról, ill. a termelés nemzetközi szocialista megosztásáról. A negyedik kötetben speciális fejezet tárgyalja a magyar gazdasági élet fejlődését az elmúlt husz esztendőben, a szovjet-magyar gazdasági- és tudományos műszaki együttműködés fejlődését és erősödését. [19]

A magyar történet kérdései helyet kaptak számos gyűjteményes kötetben és folyóiratcikkekben is. Ezek sorában megemlíthetjük a SzUTA Történettudományi Intézetének munkatársai által készített "Forradalmi mozgalmak és a szocializmus építése Magyarországon" című, Moszkvában 1963-ban megjelent tanulmánykötetet, valamint az ungvári egyetem által 1970-ben publikált tanulmánykötetet "Magyarország új- és legújabbkori története" címen. [20]

Az 1960-s években mintegy tucatnyi cikk jelent meg a "Voproszi Isztorii", a "Novaja i novejszaja isztorija", az "Ukrainszkij Isztoricsnij Zsurnál", a "Pitannja novoj i novitnoj isztorii" (az ukrán Felsőoktatási Minisztérium által kiadott tanulmánykötet) hasábjain. Szerzőkként vagy a szovjet olvasók által már korábról ismert szakemberek jelentkeztek, vagy olyan új nevek, mint a Lvovi egyetem tanára, G.N. Kiparenko, az ungvári egyetem tanárai: I.M. Gorvat, I.G. Povhan, A.V. Piszarjev, fiatal kijevi tudósok: L.Ja. Zrezarceva, Ju.N. Lavrinenko, a drogobicsi tanárképző főiskola tanára, P.I. Halusz, stb. Az említett írások új vonása, hogy azokban szó esik a kulturális forradalom és a magyar külpolitika kérdéseiről, a Magyar Népköztársaság nemzetközi tekintélyének növekedéséről. ... Ezeket a kérdéseket a legrészletesebben M.I. Orlik tárgyalja "A Magyar Népköztársaság. Külpolitika". c., Moszkvában 1962-ben megjelent könyvében. A 60-s években jelentek meg az első cikkek és átfogó munkák a magyar művelődésről. Részben érintette az ilyen jellegű kérdéseket A. Arnoldov, [21] N. Goncsarov, [22] B. Kobzar és V. Csepeljev [23] munkája. A népoktatás kérdését a legteljesebben V.V. Gomonaj monográfiája tárgyalja. [24] ... A kulturális forradalom egyes aspektusait érinti G.A. Geraszimova monográfiája a magyar sajtó fejlődéséről. [25] ...

Magyarország felszabadulásának huszadik évfordulójára jelent meg az első szovjet történeti munka V. Fomin tollából a magyar néphadsereg megteremtéséről. ... [26]

Végezetül megemlítendő, hogy ebben a korszakban is igen sok cikk, monográfia és tanulmánykötet jelent meg a szovjet-magyar együttműködés fejlődéséről. Elsőként P. I. Drozdov munkáját említenénk a szovjet-magyar kapcsolatokról, [27] melynek utolsó fejezete a háborus évek történetét tárgyalja. Évente több tanulmányt publikált az ungvári egyetem docense, V. I. Hudanics, aki a szovjet-magyar gazdasági, tudományos-műszaki és kulturális együttműködés kérdéseit vizsgálja. [28] Tudományos kutatásainak eredményeképpen készült el doktori disszertációja, amelyben az utolsó 20 év szovjet-magyar együttműködését vizsgálja. ...

Ugyanezzel a témával kapcsolatban értékes anyagokat tartalmaz az a tanulmánykötet, amelyet szovjet és magyar tudósok, valamint államférfiak közösen készítettek Magyarország felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából. [29] Szovjet részről a gyűjteményes kötetben szerepel V. N. Remeszlo akadémikus, P. N. Fedoszejev akadémikus, L. M. Gatovszkij ak. lev. tag. A tanulmányok ismertetik a magyar ipar, mezőgazdaság és művelődés fejlődését az elmúlt 20 évben, érdekes adatokat közölnek a szovjet-magyar együttműködésről. A SzU külkereskedelmi minisztere, N. Sz. Patolicsev és a SzU marsallja, R. Ja. Malinovszkij is szerepel a kötetben. ...

1970-ben jelent meg O. Ruszin monográfiája a szovjet-magyar gazdasági együttműködésről. [30] A mű az egész háboru utáni korszakot felöleli. Olyan kérdéseket érint, mint a népgazdasági tervek összehangolása, a termelés specializálása és a cooperatio, a külkereskedelem fejlődése, a tudományos-műszaki együttműködés, népgazdasági objektumok közös létesítése, közös gazdasági vállalkozások létrehozása és tevékenysége, stb.

Mind tudományos, mind politikai tekintetben fontosak azok a munkák, amelyeket a 60-s években az Ukrán SzSzk Történettudományi Intézete és a kijevi egyetem publikált. Itt azokra a kollektív munkákra gondolunk, amelyekben az Ukrán SzSzk részvételét vizsgálják a SZU és a szocialista országok közötti együttműködésben, s amelyeket I. N. Melnyikova ak. lev. tag [31] és a kijevi egyetem professzora, I. Sz. Dzubko készítettek elő sajtó alá. Ezekben a munkákban - a szovjet-magyar együttműködés keretén belül - vizsgálják az Ukrán SzSzk szerepét. A szerzők érintik a békeért és a nemzetközi biztonságért folytatott küzdelem, az ukrán-magyar gazdasági, tudományos és kulturális kapcsolatok kérdéseit. Ilyen jellegű Ju. N. Lavrinenko monográfiája is, amelyben az Ukrán SzSzk részvételéről ír a szovjet-magyar gazdasági kapcsolatokban, [35] valamint a Kijevben 1964-ben (sok magyarországi szerző, Ádám Magda, Kovács Endre, Mayer Mária, Nagy Zsuzsa részvételével. Szerk.) kiadott "Ukrán-magyar történelmi kapcsolatok" kötet. Megemlítendő még a Kijevben 1970-ben megjelent "Erősödik a testvéri együttműködés" c. kötet. ...

A magyar történet kutatásának harmadik periódusa az 1960-70-s évek fordulóján kezdődött és napjainkban is tart.

Jellemző vonásai: az elméleti kérdések tisztázása, a fejlődés törvényszerű és speciális vonásainak a feltárása. ...

Az 1970-s évek első felében zajlott különböző nemzeti és nemzetközi viták nagy figyelmet szenteltek a szocialista korszak történetének. Így pl. hat elméleti vita anyagát közli "A jelenkori szocializmus elméleti és gyakorlati problémái" c. Prágában 1973-ban kiadott kötet. A SzU és a baráti szocialista országok tudósai fontos elméleti jellegű munkát publikáltak "A fejlett szocialista társadalom: lényeg, az érettség problémái, a revizionista koncepciók bírálata" címen. (Moszkva, 1975.) Az általános elméleti - de Magyarországot is érintő - kérdéseket felvető szerzők sorában említetjük a következőket: V. I. Zujev, [34] I. V. Dudinszkij, [35] A. P. Butenko, [36] P. M. Alampijev, O. T. Bogomolov, Ju. Sz. Sirjajev, [36] N. Ja. Bromlej, Je. M. Zsukov, L. N. Liszicin, stb. [38].

Magyarország történetével kapcsolatosak azok a munkák is, amelyek a KGST és a varsói szerződés kérdéseivel foglalkoznak. [39] ...

Részletesen foglalkozik Magyarország, s részben a szocialista korszak történetével a Moszkvában 1972-ben megjelent "Magyarország története" c. III. kötete, melynek szerzői: L. N. Nyezsinszkij, A. I. Puskas, V. A. Krjucsenko, V. O. Gomonaj. ...

Az 1970-s évek első felében látott napvilágot az ellenforradalom korszakával foglalkozó munka P. P. Bezusko [40] tollából. Ezt egészítik ki különböző szempontokból G. I. Smanyko, [41] és I. M. Gorvat [42] cikkei.

A magyar vonatkozású szovjet történetírásban fontos helyet foglalnak el G. N. Kiparenko [43] és B. I. Lukacs [44] monográfiái. Kutatásaik fő témája: az MSzMP agrárpolitikája, a dolgozó parasztság és a munkásosztály szövetsége. G. N. Kiparenko a mezőgazdaság szocialista átalakításáért folytatott küzdelem teljes időszakát felöleli, ... míg B. I. Lukacs monográfiája az 50-s évek végével, a 60-s évekkel foglalkozik. ... Hasonló a témája F. P. Ilku [45] cikkének is.

Ugyanebben az időszakban indultak a magyar munkásosztály történetét tanulmányozó munkálatok, három fő centrumban. Ezek: a Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti Intézet, a Szocialista Világgazdasági Intézet valamint a Szlavisztikai és Balkánisztikai Intézet. A legtermékenyebb szerzők: N. G. Turko és B. I. Zselicki. [46] Értékes szempontokat tartalmaz a magyar munkásosztály strukturájáról K. I. Mikulszkij [47] monográfiája. A munkásosztály összetételében végbement mennyiségi és minőségi változások állnak a szerző figyelmének központjában. Az ukrán tudósok közül bekapcsolódtak a munkásosztály történetének a kutatásába az Ukrán SzSzk Tudományos Akadémia keretében működő Történettudományi Intézet ungvári részlegének munkatársai, G. I. Smanyko és P. I. Halusz.

Az 1970-s évek első felében egy sor brosurája és folyóirat-cikk jelent meg Magyarország felszabadulásának 30. évfordulójával kapcsolatban. ... [48]

A komplex program elfogadása új lehetőségeket nyitott meg a szovjet-magyar együttműködés sokoldalú fejlesztése számára. A 70-es évek első felében a szovjet történetírás olyan új művekkel gazdagodott, amelyek a politikai, gazdasági, tudományos-műszaki és kulturális együttműködés tapasztalatait, ill. fejlesztését tárgyalják. Az adott témával kapcsolatban több írást publikáltak a Szocialista világrendszer gazdasági intézetének, a Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti intézetnek, a különböző egyetemeknek a munkatársai. ... Az Ukrán SzSzK Történettudományi Intézetében folyó munkálatok Ukrajna szerepét vizsgálják a szovjet-magyar együttműködésben. 1972-ben látott napvilágot az Intézet uingvári részlege által publikált mű, [49] amely felöleli Magyarország 1945-75 történetét, s gazdasági tényanyag alapján mutatja be Ukrajna részvételét a szovjet-magyar együttműködés valamennyi területén. A korábban kiadott munkáknál sokkal bővebben tárgyalja az ipari vállalatok, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok, a művelődési intézmények, párt- és tanácsi szervezetek kapcsolatait. ...

A Nagy Győzelem 30. évfordulójára jelent meg az Ukrán SzSzK és a szocialista országok kapcsolatait méltató második kötet, amely az 1960-s évek második felét öleli fel. Címe: "A barátság és testvériség országútján". [50] A kulturális együttműködés számos új vonását mutatja be az Ukrán SzSzK Tudományos Akadémiájához tartozó Történettudományi Intézet által 1975-ben publikált "Művelődés az európai szocialista országokban" c. gyűjteményes kötet. A kötetben foglal helyet A. A. Kerekes-Nagy tanulmánya: "A népi értelmiség kialakulása Magyarországon, 1945-1948", valamint E. P. Csejpes írása: "A művelődési rendszer alakulása a Magyar Népköztársaságban a szocialista építés új szakaszában".

Külön szeretnék szólni azokról a munkákról, amelyek a magyar-szovjet határmenti kapcsolatokkal foglalkoznak. Különösen említésre méltók e tekintetben az uingvári "Kárpátok" kiadó által publikált munkák, amelyek Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár megye termelési, tudományos-műszaki és kulturális jellegű kapcsolatait mutatják be. A párt-, és gazdasági vezetők, tudósok által írt gyűjteményes kötetek sorát említhetjük itt. [51-57] ... A két ország tudós-kapcsolatainak a fejlesztéséhez nagy mértékben járult hozzá az 1968-ban létrehozott magyar-szovjet történelem vegyesbizottság.

A fentebb elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az elmúlt 30 esztendőben a szovjet történészek sokat tettek a magyar történet tanulmányozása terén: 4 átfogó jellegű, kollektív munkát publikáltak, 15 monográfiát, 7 tematikus tanulmánykötetet, több tucat brosurát és mintegy 100 cikket. ...

I. M. Grancsak
(Uingvár, állami egyetem)

Jeğyzetek

- 3 Мировое хозяйство и мировая политика. 1945. Но. 6., Плановое хозяйство, 1945. Но. 4.
- 4 Б.В. Горбачев, Земельная реформа 1945 года в Венгрии. Вопросы истории, 1954. Но. 4.
- 5 Вопросы экономики, 1949. Но. 4.
- 6 И.С. Лапоногов, Венгрия народная. М. 1955.
- 7 С.Г. Заволжский, Венгрия на пути к социализму. М. 1955.
- 8 В.С. Байков, Строительство основ социализма в народно-демократической Венгрии. М. 1955.
- 9 Н.В. Волков, Венгерская Народная Республика. М. 1958.
10. В.Л. Израэлян, Н.Н. Николаев, Из истории идеологической подготовки контрреволюционного мятежа в Венгрии осенью 1956 г. Вопросы истории, 1957. Но. 2.
11. П. Нрюков, Кто вдохновлял мятежников в Венгрии. Международная жизнь, 1956. Но. 12.
12. Вопросы экономики, 1957. Но. 3., Коммунист Молдавии, 1959. Но. 2., Коммунист, 1957. Но. 10.
13. М.А. Усиевич, Развитие социалистической экономики Венгрии. М. 1962.
14. Очерки новой и новейшей истории Венгрии. М. 1963. 282-386. стр. Авт.: А.И. Пушкаш, П.П. Безушко.
15. В.Л. Израэлян, Л.Н. Нежинский, Новейшая история Венгрии, 1918-1962. М. 1962. 143-260. стр.
16. Л.Н. Нежинский, А.И. Пушкаш, Борьба венгерского народа за установление и упрочение народно-демократического строя, 1944-1948 гг. М. 1961.
17. Л.Н. Нежинский, Очерки истории народной Венгрии, 1948-1962. М. 1969.
18. Мировая социалистическая система хозяйства. Т. I-IV. М. 1967.
19. Мировая социалистическая система хозяйства. Т. I-IV. 62-86. стр. Авт.: А.И. Скворцова.
20. Питання нової і новітньої історії Угорщини. Збірник статей. Ужгород, 1970.

- 21 А. Арнольдов, Социализм и культура. М. 1962.
- 22 Н. Гончаров, Культура и просвещение в ВНР. Советская педагогика, 1953. Но. 6.
- 23 Б. Кобзарь, В. Чепелев, Народна освіта в братній Угорщині. Радянська школа, 1969. Но. 9.
- 24 В.Б. Гомонай, Розвиток народної освіти школи в Угорській НР. Н. 1962.; Народное образование в Венгрии. М. 1972.
- 25 Г.А. Герасимова, Коммунистическая печать в Венгрии. М. 1967.
- 26 В. Фомин, Венгерская народная армия. М. 1965.
- 27 П.И. Дроздов, Вехи многовековой дружбы. М. 1965.
- 28 В.И. Худанич, Советско-венгерское сотрудничество в 1945-1965 гг. Автореферат докторской диссертации. Киев, 1972. 58-59. стр.; Радянсько-угорське співробітництво в 1945-1948 роках. Львів, 1974.
- 29 Счастье тебе Венгрия, 1945-1965. М. 1965.
- 30 О.І. Русин, Розвиток і зміцнення радянсько-угорського економічного співробітництва, 1945-1969. Львів, 1970.
- 31 Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. Н. 1965.
- 32 Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. Н. 1970.
- 33 Ю.Н. Лавриненко, Украинская ССР в советско-венгерских экономических отношениях. Н. 1969.
- 34 В.И. Зуев, Мировая система социализма: экономические и политические аспекты единства. М. 1975.
- 35 И.В. Дудинский, Экономические проблемы создания развитого социалистического общества. М. 1971.; Социалистическое содружество: основные тенденции развития. М. 1976.
- 36 А.П. Бутенко, Историческое место и основные черты развитого социалистического общества. М. 1972.
- 37 П.М. Алампиев, О.Т. Богомолов, Ю.С. Ширяев, Экономическая интеграция - объективная потребность мирового социализма. М. 1971.
- 38 Н.Я. Бромлей, Е.М. Жуков, Л.Н. Лисицын, Мировая социалистическая система. Некоторые проблемы теории и истории становления социализма. М. 1973.

39 В. Мещеряков, Б. Поклад, Э. Шевченко, СЭВ: принципы, проблемы, перспективы. М. 1975.; А.И. Доронченнов, Интернациональное и национальное в мировой социалистической системе. Н. 1975.; Г.П. Жёков, Варшавский договор и вопросы международной безопасности. М. 1961.

40 П.П. Безушко, Консолидация революционных сил и строительство социализма в Венгрии. М. 1971.

41 Г. Шманько, Молодь нової Угорщини. Н. 1967.; Молодь Угорщини - на будовах трьохріччя. В сборнике: Із історії соціалістичного будівництва. Н. 1969.

42 І.М. Говрат, Братерська допомога країн соціалістичної системи трудящих УНР в осени 1956 р. Тезис доповідей і повідомлень до XIX наукової конференції. Ужгород, 1965.

43 Г.Н. Кипаренко, Боротьба Угорської соціалістичної робітничої партії за соціалістичнеї перетворення сільсько-го господарства. Львів, 1973.

44 Б.И. Лукач, Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии, 1957-1970. Н. 1974.

45 П. Илну, Завершающий этап преобразования сельского хозяйства, в ВНР. Н. 1973.

46 Н. Турко, О некоторых тенденциях в развитии венгерского рабочего класса. Рабочий класс и современный мир. 1972. Но. 4. 52-57. стр.; Молодые рабочие Венгрии. Рабочий класс и современный мир. 1973. Но. 2. 161-167.

47 Н.И. Микульский, Классовая структура общества в странах социализма. М. 1976.

48 Венгерская Народная Республика. Справочник. М. 1974.; Ф.П. Илну, Героїчний шлях угорського народу. М. 1975.; Л.С. Яголовский, Народной Венгрии - 30 лет. М. 1975.; С.А. Мадиевский, И.И. Маринеску, М.А. Мунтян, Социалистический интернационализм в действии. Кишинев, 1975.; В. Гусев, Венгрия: 30 лет борьбы за мир и социализм. М. 1975.; А.И. Пушкаш, Б.И. Желици, ВНР в годы строительства социализма. Новая и новейшая история, 1976. Но. 2. 139-150. стр.

49 Українська РСР в радянсько-угорському співробітництві. Н. 1972.; Отв. ред. И.М. Гранчан, Отд. главы книги написали: В.И. Худанич, П.И. Халус, А.В. Хланта, Г.И. Шманько, И.М. Гранчан, Е.И. Русин, Э.П. Чейпеш, и др.

50 На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами /1966-1970/. Н. 1974.

51 Здобутки братерства. Ужгород, 1967.

- 52 У нас і в сусідів. Ужгород, 1968.
- 53 Дружбою міцні. Ужгород, 1963.
- 54 І брат брату руку подав. Ужгород, 1970.
- 55 Мир, дружба, братерство. Ужгород, 1972.
- 56 Г.І. Шманьно, Міцна як криця. Ужгород, 1975.
- 57 В. Белоусов, Зднання. Ужгород, 1966.
- 58 Тематика исследований по истории международного рабочего и национально-освободительного движения в 1976-1980 гг. М. 1976. стр. 50-52.
- 59 Международное Совецание коммунистических и рабочих партий. Документы и материалы. М. 1970. 303. стр.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓMUNKA
A SZUTA SZIBÉRIAI RÉSZLEGÉNÉL

A. P. Okladnyikov akadémikus, a novoszibirszki Történettudományi, filológiai és filozófiai Intézet igazgatójának, a magyar-szovjet történetész vegyesbizottság szovjet tagozata elnökének, 1976. óta a MTA tiszteletbeli tagjának a szíves meghívása nyomán 1974, majd 1976 őszén Szibériában került sor a vegyes-bizottság tudományos konferenciáira.

A kialakult szívélyes szibériai-magyar történetész kapcsolatok ápolását, a magyar közönség tájékoztatását kívánja szolgálni az alábbi írás, amelyben V.V. Alekszejev h. igazgató számol be röviden a vezetése alatt álló Intézet tevékenységéről.

Szerk.

A novoszibirszki Tudományos Centrumhoz tartozó 23 intézet sorában a Történettudományi, filológiai és filozófiai Intézet egyike a legifjabbaknak: 1966 óta áll fenn. Vezetője a SzU Állami Díjával kétszer kitüntetett neves tudós, A. P. Okladnyikov akadémikus.

Az Intézetben 1 akadémikus, 17 tudományok doktora és 39 kandidátus tevékenykedik. Az Intézetnek 17 osztálya,

ill. részlege van, ahol a következő területeken folyik a kutatás: a SzU- (Oroszország) története; a társadalmi fejlődés valamint a társadalmi-gazdasági formáció-váltás törvényszerűségei; egyetemes művelődéstörténet; a világirodalom fejlődésének törvényszerűségei; a nyelv funkcionálásának és fejlődésének törvényszerűségei; a jelenkori természettudomány filozófiai kérdései; a konkrét társadalomtörténeti kutatások problémái.

Az Intézetben tevékenykedő tudósok egyik legfőbb eredménye, az ötkötetes "Szibéria története" c. mű (228 nyomtatott iv terjedelemben), széles körben ismert mind a SzU-ban, mind annak határain túl, s elnyerte a SzU Állami Díját. Ezenkívül - csupán az elmúlt évek során - az Intézet tudósai cca 600 monográfiát, brosurát, tanulmányt publikáltak, több mint 1500 nyomtatott iv terjedelemben, többek között népszerű-tudományos irodalmat a széles olvasóközönség számára, orosz és egyéb nyelven.

Az Intézetben széleskörű expedíciós tevékenység folyik, elsősorban az archeológusok, valamint az archeográfusok, nyelvészek, történészek és szociológusok részvételével. Régészeti kutatások folynak pl. Novoszibirszk körzetében, a Bajkál-tón tuli területen, az Amur folyó vidékén, a Távól-Keleten, az Indigirke folyónál, a sarkvidéki jakut-földön, valamint a Mongol Népköztársaságban.

Az expedíciók kutatómunkája nyomán gazdag anyag tanuskodik Szibéria és Közép-Ázsia történeti multjáról, népeinek sajátos kulturájáról, az egyetemes művelődéstörténetben elfoglalt helyéről. Az archeológusok végigkísérték azt az utat, amelyet az Észak-, és Közép-Ázsiát benépesítő ember megtett. Az Altáj-hegység körzetében A. P. Okladnyikov akadémikus kutatásai révén napvilágra kerültek egy mintegy 100 - 150.000 éves kultura nyomai. Mongóliában elsősorban fedezték fel a fenti kulturára emlékeztető település nyomait. A felső-paleolit, neolit, bronz és vaskorból származó - eddig ismeretlen - kulturák nyomait sikerült feltárni Szibériában és a Távól-Keleten. Mindez együttvéve jelentősen megváltoztatta az Észak-, és Közép-Ázsia korai történetéről alkotott korábbi képet.

A távól-keleti középkori civilizációk tanulmányozásával foglalkozó kutatások jelentős mértékben járulnak hozzá az itt élt népek történetének az ábrázolásához. A vaskorból származó és az Amur középső folyásánál elterülő települések és temetkezési helyek feltárása (A. P. Gyerevjanko és E. I. Gyerevjanko) nyomán új módon vehetjük fel a tunguz-mandzsú problémát. Ma már nem kétséges, hogy nem a déli, hanem az északi törzsek játszották az alapvető szerepet a tunguz-mandzsú népek kialakulásában, konkrétan a mandzsúriai tajgák tunguzai. [1]

A feudalizmus kori Szibéria-történet kutatására irányuló munka középpontjában az orosz betelepülés és gazdasági

kezdeményezés kérdése áll, a különböző társadalmi csoportok tudatának a problematikája, valamint az orosz lakosság művelődéstörténete. Igen érdekes eredmények születtek a mezőgazdaság és az agrárviszonyok, (L. M. Ruzsakova), a szibériai városok (O. N. Vilkov) és az orosz művelődéstörténet kutatása terén (A. N. Kopolov). [2]

Az archeográfiai részleg (vezetője N. N. Pokrovskij) tevékenysége során bebizonyította, hogy az ország keleti részén, a XVIII. században, a XIX. század első felében sajátos paraszti irodalom létezett, amely kapcsolatban állt a XVIII. századi egyházellenes paraszti tömegmozgalmakkal. Figyelemre méltó az, hogy az archeográfiai kutatások igazolták a mult századi demokratikus történetírás állítását, amely szerint az orosz parasztság antifeudális ideológiával rendelkezett.

A kapitalizmus korszakával foglalkozó kutatásokban fontos helyet foglal el a társadalmi és forradalmi mozgalmak problematikája, szoros kapcsolatban az össz-orosz felszabadító mozgalmakkal, valamint a szibériai politikai száműzöttek történetével.

A kapitalizmus-korabeli szibériai falvak és a parasztság története szorosan összefügg a szibériai agrárforradalommal. Nagy figyelmet fordítanak a szibériai falvak szektoraira, azok kölcsönviszonyára, a parasztkok kereskedő-kapitalista, valamint kisárutermelő tevékenységére, a falusi kereskedelmi és hitel-életre, a külföldi tőke szerepére a szibériai falu kapitalista fejlődésében, a parasztság osztálytagozódására, valamint regionális sajátosságaira. [3] A tudósok mindehhez felhasználják az elektronikus számítógépek által feldolgozott statisztikai adatokat.

A kapitalizmuskori szibériai ipar, valamint az ipari proletariátus történetére vonatkozó anyagok összegyűjtése során a tudósok a fő figyelmet arra összpontosítják, hogy milyen hatást gyakorolt a szibériai vasut a táj gazdasági életére, ipari forradalmára, a proletariátus kialakulására. A szibériai vasutvonal kiépítése szélességében fejlesztette a kapitalizmust, elősegítette a vidék kolonizációját, erősítette az orosz és a világpiachoz, valamint a tőke-forrásokhoz fűződő gazdasági kapcsolatokat. A proletariátus kialakulási folyamatát meggyorsító szibériai vasut kiépítése után a munkaerő-piac alapvető tényezői az áttelepülő szegény parasztkok, valamint az európai Oroszország különböző vidékeiről érkezett jövevények voltak. Tanulmányozzák a nyugat-szibériai vasutak, a vízi uton történő szállításban, valamint a feldolgozó iparban dolgozók helyzetét. Mindehhez széles körben igénybe veszik a statisztikai módszereket.

Számos tudós foglalkozik Szibéria 1917 utáni történetével. A kutatások négy fő irányban folynak: a szibériai iparfejlődés története, a munkásosztály kialakulása és fejlődése; a parasztság és a mezőgazdaság története; a kulturális

fejlődés; a hemzeti-állami fejlődés és a nemzetiségi viszonyok története.

A. Sz. Moszkovszkij [4] munkái ábrázolják a szibériai munkásosztály kialakulását és fejlődését. Műveiben - hatalmas tényanyag elemzése alapján - a szerző bemutatja a szibériai ipar helyzetét a polgárháború befejezése után, az iparvállalatok helyreállítását és rekonstrukcióját, a közlekedés és a szállítás helyzetét, a szibériai ipar fejlődését az első ötvenes tervek idején. A fő figyelmet a munkásosztály problémáira fordítja. A szerző elemzi a szibériai munkások létszámváltozását és összetételének alakulását, a munkástömeg kulturális-technikai, valamint életszínvonalának az emelkedését.

I. I. Komogorcev [5] napjainkban vizsgálja a szibériai ipari fejlődés és a munkásosztály problémáit. Gazdag forrásanyag alapján elsőként tárja fel a tudósok ama tevékenységét, melynek célja - Szibéria természeti kincseinek a kiaknázása.

A kutatásokban jelentős helyet foglal el Szibéria villamosításának a története. Az adott problémakört komplex módon kutatják. [6]

N. J. Guscsin [7] monográfiái a szibériai mezőgazdaság és parasztság problémáit tárgyalják, részletes képet nyújtanak arról a bonyolult osztályharcról, amely a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet idején a szibériai falvakban folyt.

V. L. Szoszkina monográfiái [8] azokról a fontos eredményekről tanuskodnak, amelyeket Szibéria művelődéstörténetének az ábrázolása terén sikerült elérni.

A novoszibirszki tudományos centrum tudósai által végzett kutatómunkában fontos helyet foglal el a szibériai nemzetiségi körzetek fejlődésének a vizsgálata. Ebben a tekintetben a legfigyelemreméltóbbak Z. V. Gogolev munkái. [9] A szerző a jakut társadalmi fejlődés vizsgálatának az alapján arra a következtetésre jut, hogy a szocializmus építése Jakutföldön egyidejűleg a forradalmi-demokratikus jellegű feladatok megoldását jelentette.

Az Intézet történeti részlegeinek a figyelmét napjainkban - a kutatási tematika sokrétűsége ellenére - két kapitális munka előkészítése köti le: a szibériai munkásosztály, ill. a parasztság története, keletkezésüktől napjainkig.

A szibériai népek történetével foglalkozó kutatómunka, - amely természetesen kiterjed az orosz nép történetére is - továbbá a helyi intézményekkel és szervezetekkel kiépített szilárd kapcsolat eredményeképpen, az Intézet kezdeményezésére, egy sor körzetben és nemzeti köztársaságban fel-

mérésre kerültek és állami megóvásban részesülnek a történeti és kulturális emlékek. A novoszibirszki tudományos centrum körzetében szabadtéri történeti-építészeti muzeum (skanzen) létesítése van folyamatban. E skanzen kialakításával állt szoros kapcsolatban az az expedíció, melynek célja a Jakutföldön található, s rendkívül értékes ó-orosz kulturális emlék, az 1700-ban épült Szpaszo-zasiverszki templom történeti-építészeti leírása volt. A templom az Indigirke folyó partján, a sarkvidékhez közeli orosz városban, Zsiverszkben épült. Számos egyéb értékes kiállítási tárgyat is sikerült megmenteni az Akadémiai Város muzeuma számára.

1967 óta az Intézetben tevékenykedik a szibériai népek történetét és kulturáját bemutató akadémiai muzeum. Gyűjteménye több-tízezer értékes tárgyból áll.

Az Intézet nyelvészei sikerrel ápolják az ural-altái nyelvek kutatásában világhírnévre szert tett orosz iskola klasszikus hagyományait, irányzatait. Elsőként említhetjük V. V. Radlov akadémikus tanítványait: E. I. Ubrjatovát és V. M. Nadeljajevet. Munkáik, amelyek elsősorban a türk-, részben jakut- és mongol-kutatással foglalkoznak, ismertek mind az országban, mind az ország határain túl. Tudósaink jelentős munkát végeztek a kisérleti fonetika, valamint a szibériai népek akadémiai szótárának az összeállítására terén. (Figyelmük kiterjedt a türk, a mongol és a tunguz-mandzsú népekre is.)

Figyelemreméltóak a szibériai dialektológia terén végzett kutatások, amelyek hozzásegítenek ahhoz, hogy teljes mértékben megértsük a szibériai oroszok etnográfiai szerepét, továbbá azt a hatást, amelyet az orosz nép Szibéria egyéb népeire gyakorolt. Befejeződött az a sokéves munka, melynek célja az orosz nyelvet, valamint a szibériai őslakos népek nyelve közötti kölcsönös kapcsolatok és a társadalmi funkciók kölcsönhatásának a vizsgálata volt. A munkálat során bebizonyosodott az a tendencia, amelynek eredményeképpen számos, különösen jelentős lélekszámu más-nyelvű nép fokozatosan áttért az orosz nyelv használatára. A kutatás nagy érdeklődést váltott ki mind a tudósok, mind a gyakorlati emberek körében.

Fontos kutatások folynak a szibériai orosz irodalomtörténet témakörében. E kutatások eredményeképpen a XVII. századtól kezdve egészen napjainkig ábrázolják a tudósok azt az irodalmi folyamatot, amely az országnak e távoli sarkában végbement, továbbá mindazt, amivel az orosz irodalom hozzájárult Szibéria kulturájához. Az adott kutatómunka főbb eredményeit a nyomtatásra előkészített kétkötetes "A szibériai orosz irodalom története" c. munka tükrözi.

Az Intézet filozófiai részlege azoknak a fundamentális problémáknak a kidolgozásával foglalkozik, amelyek a természet-, és a társadalomtudományok fejlődésében a jelenkori ideológiai harc kapcsán jelentkeznek. Egyik legfontosabb

feladata: erősíteni a természettudományok, a technika, valamint a társadalomtudományok terén működő tudósok kapcsolatait. Kutatásai alapvető irányzatai: a determinizmus problémái a természet- és a társadalomtudományokban, a tudományos megismerés logikája és metodológiája.

A szociológiai részleg széleskörűen tanulmányozza a szibériai és a távol-keleti népek kulturális fejlődésének és társadalmi mobilitásának a problémáit, amelyek nem csupán tudományos jelentőségűek, hanem közvetlenül kapcsolódnak a gyakorlathoz, a lenini elveken nyugvó szovjet nemzetiségi politika aktuális problémáinak a megoldásához. [10] Ugyisint tanulmányozzák a fiatalság szakmai orientációjának szociális aspektusait.

Az Intézet kutatói aktív tudományos-ismertető tevékenységet is folytatnak. A felolvasásokon kívül elméleti konferenciák, tematikus estek, u.n. hangosujtságot, kirándulások, rádió- és TV-előadások, újságcikkek szerepelnek a programjukban.

Az Intézet alkotja a bázisát a novoszibirszki Állami Egyetem humán-fakultásának. Az egyetemes történeti tanszék vezetője A. P. Okladnyikov akadémikus, az intézet igazgatója; a SZU története tanszék vezetője a tört. tud. doktora, N. Ja. Guscain; A fő kurzusok majdnem mindegyikét az Intézet tudósai tartják: a tört. tud. doktorai, A. P. Gyerevjanko, V. L. Szoszkin, I. I. Komogorcev, A. Sz. Moszkovszkij, a tört. tud. kandidátusai L. M. Gorjuskin, N. N. Pokrovszkij, a fil. tud. doktora A. I. Fjodorov, a fil. tud. kand. Ju. Sz. Posztov, a fil. tud. kand. V. V. Celiscsev és mások. Az egyetemi hallgatók tudományos munkássága szorosan kapcsolódik az Intézet problematikájához.

Jelentős munka folyik az Intézet könyvtárában, amely mintegy 70 ezer kötet könyvből és folyóiratból áll. Maga a könyvállomány rendkívül sokrétű, amennyiben egy sor világhírű Szibéria-kutató és specialista magánkönyvtárát is magában foglalja (A. I. Andrejev, Sz. E. Malov, V. K. Jacunszkij, M. A. Szergejev, V. I. Sunkov, Sz. V. Kiszeljov, A. I. Golubcov, Sz. P. Obnorszkij, és mások).

Az Intézet munkatársai egyre erősödő kapcsolatokat tartanak fenn a külföldi tudósaival. Az Intézet egy sor munkája megjelent külföldön: pl. Japánban az ötkötetes "Szibéria története". A. P. Okladnyikov "A jakutföld története" c. művét kiadta az észak-amerikai Arktisz-Intézet, az "Олень золотые рога" kötete pedig megjelent a Német Szövetségi Köztársaságban és Japánban. Ugyancsak Japánban láttak napvilágot A. P. Gyerevjanko és R. Sz. Vasziljevskij cikkei, a Német Demokratikus Köztársaságban pedig A. P. Okladnyikov, A. N. Kopoliv és V. Sz. Szoszkin írásai.

Az Intézet tudósai nemzetközi kongresszusokon, szimpóziumokon, konferenciákon vesznek részt. 1970-ben a mun-

katársak egy csoportja résztvett a moszkvai Nemzetközi Történešzkongresszuson, s ugyszintén a mongolisták Ulán-Bátorban megrendezett kongresszusán. 1973-ban az Intézet tudósai résztvettek a XV. Filozófus Világkongresszuson Várnában, a IX. Nemzetközi antropológiai és etnográfiai kongresszuson Chicagóban s ugyszintén a szovjet-magyar szimpóziумokon 1974-ben és 1976-ban. 1974 nyarán az Intézet archeológiai expediciója (A. P. Okladnyikov, A. P. Gyerevjanko, R. Sz. Vasziljevskij, V. E. Paricsev, A. K. Konopackij) az amerikai régészekkel közösen dolgozott Alaszkaiban és az Aleutákon, ősszel pedig a Koreai Népi Köztársaságban. A. P. Okladnyikov a magyar-szovjet történešz vegyesbizottság szovjet tagozatának az elnöke, 1974-ben - a vegyesbizottság szervezésében - a novoszibirszki tudományos centrumban került megrendezésre a természeti környezet racionális felhasználásának és megőrzésének problémáival, s e problémák történeti aspektusaival a tudományos-technikai forradalom idején foglalkozó szovjet-magyar szimpóziумra. Az 1976 őszén tartott közös tudományos konferencia témája a magyar internacionalisták részvétele volt a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért folytatott küzdelemben a Távol-Keleten és Szibériában, 1917-1922. között.

A szibériai és a magyar történešzek legközelebbi tudományos összejövetelére 1978 tavaszán Magyarországon kerül sor, amikor is a "Természet, ember, haladás" problématikáját fogják megvizsgálni, a legrégibb időkől napjainkig.

Az Intézetet külföldi tudósok, külországok állami intézményeinél tevékenykedő szakemberek, újságírók is felkeresik. Három hétig dolgozott az Intézetben az ismert amerikai kelet-kutató, O. Lattimor professzor. Az Intézet vendége volt a lengyel tudós-asszony, D. Dobrowolska, szociológus és etnográfus, a LTA Filozófiai és szociológiai intézetének docense. Csupán 1973 folyamán 10 országból keresték fel az Intézetet vendégek, az NDK-ból, Csehszlovákiából, az USA-ból, Japánból, Varsóból, Franciaországból, stb.

Tudományos kapcsolatokat tart fenn az Intézet Magyarországgal, a Német Demokratikus Köztársasággal, Kubával, az USA-val, Ausztriával, Japánal, Kanadával, Svédországgal, Franciaországgal, Finnországgal és egy sor más országgal. Az Intézet munkatársai tudományos előadásokat tartottak Ausztriában, Mongóliában, Japánban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban, Bulgáriában, stb. Különösen szorosak az Intézet kapcsolatai a Mongol Népköztársaság tudományos intézményeivel. Mongólia végtelen síkságain immár hosszú évek óta dolgozik - A. P. Okladnyikov akadémikus vezetése mellett - a szovjet-mongol régészeti expedició. Ásatásai és eredményeik nyomán új fényben tárul elénk Közép-Ázsia története, s ugyszintén az ősi mongol törzsek kapcsolata a Bajkál-on-tuli, felső- és közép-Amur-menti törzsekkel.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy az Intézet tudósai a társadalomtudományok kardinális problémáinak a megol-

dásán fáradoznak, világ-színvonalu tudományos eredményeket érnek el, aktivan résztvesznek a tudományos ismeretek terjesztésében.

V. A. Alekszejev
az Intézet h. igazgatója

Jegyzetek

1 А.П. Окладников, А.П. Деревянко, Далекое прошлое приморья и приамурья. Владивосток, 1973.

2 "Города Сибири". /Экономика, управление и культура городов Сибири в досоветский период./ Под ред. О.Н. Виленова. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1974. А.Н. Нопылов, Очерки культурной жизни Сибири XVII - начала XIX в. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1974.

3 Л.М. Горюшкин, Сибирское крестьянство на рубеже двух веков /конец XIX - начало XX./ Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1967.

4 А.С. Московский, Формирование и развитие рабочего класса Сибири в период строительства социализма. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1968.

5 И.И. Номогорцев, Промышленность "рабочий класс Сибири в период строительства коммунизма /1959-1965 гг./. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1971.

6 В.В. Алексеев, Электрifiкация Сибири. Историческое исследование. Часть I. 1885-1960 гг. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1973.

7 Н.Я. Гущин, Классовая борьба и ликвидация кулачества, как класса в сибирской деревне /1926-1933 гг./. Новосибирск, 1973.; Н.Я. Гущин, Сибирская деревня на пути к социализму. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1973.

8 В.Л. Соскин, Очерки истории культуры Сибири в годы революции и гражданской войны /конец 1917 - начало 1921 гг./. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1965.; Е.Л. Соскин, Культурная жизнь Сибири в первые годы новой, экономической политики /1921-1923/. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1971.

9 З.В. Гоголев, Социально-экономическое развитие Якутии /1917-1941/. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1972.

10 В.И. Бойко, Опыт социалистического исследования проблем развития народов Нижнего Амура. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1973.

AZ NDK TÖRTÉNETIRÁSA A NÉMET IMPERIALIZMUSRÓL

Az NDK történészei nagy figyelmet fordítanak a német imperializmus tanulmányozására. Ezt tükrözi az a gazdag irodalom is, melynek válogatott bibliográfiájával kívánunk segítséget nyújtani a téma iránt érdeklődő magyar szakembereknek.

Egyidejűleg kivonatossan ismertetjük az Erfurt-Mollsdorfban 1976. X. 12-13-án rendezett, s az adott témával foglalkozó történészkonferencián elhangzott német előadásokat.

Szerk.

A./

Válogatás Jutta Grimann - Ilse Heymann: "Der deutsche Imperialismus bis 1917. Auswahlbibliographie der Veröffentlichungen aus sozialistischen Ländern (1960-1974)" c. bibliográfiából

1. Mottek, Hans; Becker, Walter; Schröter, Alfred: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss. Bd. 3. Von der Zeit der Bismarckschen Reichsgründung 1871 bis zur Niederlage des faschistischen deutschen Imperialismus. - Berlin: Verl. d. Wiss. 1974. 370 S.

2. Schröter, Alfred: Die ökonomische Vorbereitung des deutschen Imperialismus auf den ersten Weltkrieg. In: Z. Militärgesch., Berlin, 3, 1964, S. 311-22.

3. Gutsche, Willibald: Die Entstehung des Kriegsausschusses der deutschen Industrie und seine Rolle zu Beginn des ersten Weltkrieges. In: Z. Gesch.-wiss., Berlin, 18, 1970, 7, S. 977-98.

4. Mottek, Hans: Zur Verstaatlichung im Kapitalismus - der Fall Hibernia. In: Jb. Wirtschaftsgesch., Berlin, 1968, 4 (1969), S. 11-39.

5. Barth, Ernst: Entwicklungslinien der deutschen Maschinenbauindustrie von 1870 bis 1914. - Berlin: Akad.-Verl. 1973. XVI, 212 S. (Forschungen z. Wirtschaftsgesch. 3.) Als Diss. Berlin 1968.

6. Nussbaum, Helga: Versuche zur reichsgesetzlichen Regelung der deutschen Elektrizitätswirtschaft und zu ihrer Überführung in Reichseigentum 1909 bis 1914. In: Jb. Wirtschaftsgesch., Berlin, 1968, 2, S. 117-203. Abb.

7. Kuczynski, Jürgen: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. T. 3. Zusammenfassung. Bd. 38. Literaturverzeichnis. (Bearb.) v. Ruth Hoppe. - Berlin: Akad.-Verl. 1972. VIII, 227 S.

8. Kuczynski, Jürgen: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1900-1917/18. - Berlin: Akad.-Verl. 1967. VIII, 485 S. (Kuczynski: Die Gesch. d. Lage d. Arbeiter unter d. Kapitalismus. T. 1, 4.)

9. Schilfert, Gerhard: Bemerkungen zum Verhältnis der deutschen Intelligenz zur Arbeiterklasse im Imperialismus. In: Wiss. Z. Humboldt-Univ. Berlin, Gesellsch.wiss. R., Berlin, 12, 1963, S. 335-38.

10. Handke, Horst: Zur Geschichte eines mittleren kapitalistischen Unternehmers im Zeitalter des Monopolkapitalismus. Dargest. an. e. Beisp. aus d. Rügener Kreideindustrie. Eine soziol.-ökon.-histor. Studie. - Wirtschaftswiss. Diss. Berlin 1961, IV, 446 gez. Bl. (Maschinenschr. vervielf.)

11. Loth, Heinrich: Das kaiserliche Deutschland und die frühe antikoloniale Bewegung in Afrika. In: Z. Gesch. wiss., Berlin, 20, 1972, 3, S. 325-44.

12. Drechsler, Horst: Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft. Der Kampf d. Herero u. Nama gegen d. dt. Imperialismus (1884-1915). - Berlin: Akad.-Verl. 1966. 372 S., Kt. (Stud. z. Gesch. Asiens, Afrikas u. Latein-amerikas 16/17.)

13. Kitze, Manfred: Die Berliner Arbeiterbewegung vom Ausbruch des ersten Weltkrieges bis zur Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution. Unter d. Gesichtspunkt ihrer Linksentwicklung in d. Wahlvereinen. - Diss. Halle 1966. VIII, 271 gez. Bl. (Maschinenschr. vervielf.)

14. Schneider, Kurt: Der politisch-ideologische Differenzierungsprozess in der Leipziger Arbeiterbewegung während des ersten Weltkrieges. - Diss. Leipzig 1964. 381 S. in getr. Pag. (Maschinenschr. vervielf.)

15. Dörner, Horst: Die Dresdner Arbeiterbewegung während des Weltkrieges und der Novemberrevolution 1918. - Diss. Leipzig 1961. 233 gez. Bl. (Maschinenschr.)

16. Gutsche, Willibald: Die revolutionäre Bewegung in Erfurt während des 1. imperialistischen Weltkrieges und der Novemberrevolution. - Erfurt: Gutenberg-Dr. 1963, 240 S., Abb. (Beitr. z. Gesch. d. Stadt Erfurt 7.) Als Diss. 1959.

17. Gutsche, Willibald: Aufstieg und Fall eines kaiserlichen Reichskanzlers. Theobald v. Bethmann Hollweg, 1856-1921. Ein polit. Lebensbild. - Berlin: Akad.-Verl. 1973. 267 S., Abb.

18. Klein, Fritz: Die westdeutsche Geschichtsschreibung über die Ziele des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg. In: Z. Gesch.wiss., Berlin, 10, 1962, 8, S. 1808-36.

19. Gutsche, Willibald: Der Einfluss des Monopolkapitals auf die Entstehung der aussenpolitischen Konzeption der Regierung Bethmann Hollweg zu Beginn des ersten Weltkrieges. In: Jb. Gesch., Berlin, 5, 1971, S. 119-73.

20. Pop, I. I.: Russkaja liberal'no-burzuaznaja pressa 1914-1917 gg. o teorii "sredinoj evropy". (Die Stellung der bürgerlich-liberalen Presse in Russland zur "Mitteleuropa-Theorie" 1914-1917.) In: Mezdunarodnye otnosenija v central'noj i vostočnoj evropе i ih istoriografija. Red.koll. V. D. Koroljuk. (Internationale Beziehungen in Zentral- u. Osteuropa und ihre Historiographie.) - Moskva: Nauka 1966. S. 136-50.

21. Klein, Fritz: Probleme des Bündnisses zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges. In: Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918. (Hrsg. v.d.) Dt. Historiker-Ges., Arbeitsgemeinschaft f. d. Gesch. Österreichs u. d. dt.-österr. Beziehungen unter Leitung v. Fritz Klein. - Berlin: Akad.-Verl. 1965. S. 155-62.

22. Gutsche, Willibald: Zu einigen Fragen der staatsmonopolischen Verflechtung in den ersten Kriegsjahren am Beispiel der Ausplünderung der belgischen Industrie und der Zwangsdeportation von Belgiern. In: Politik im Krieg 1914-1918 [63] 66-89.

23. Klein, Fritz: Bemerkungen zu den deutsch-französischen Beziehungen vor 1914 und während des ersten Weltkrieges. In: Z. Gesch.wiss., Berlin, 18, 1970, 2, S. 172-77.

24. Lemke, Heinz: Die Politik der Mittelmächte in Polen von der Novemberproklamation 1916 bis zum Zusammentritt des Provisorischen Staatsrats. In: Jb. Gesch. UdSSR volksdemokr. Länder, Berlin, 6, 1962, S. 69-138.

25. Basler, Werner: Die Politik des deutschen Imperialismus gegenüber Litauen 1914-1918. In: Jb. Gesch. UdSSR volksdemokr. Länder, Berlin, 4, 1960, S. 235-64.

B./

Az Erfurt - Mollsdorfban 1976. X. 12-13-án
megrendezett történész-tanácskozáson elhang-
zott német előadások kivonatos ismertetése.

Prof. Dr. W. Gutsche: A gazdaság és politika viszonyának kutatási problémái a német imperializmusban c. témával foglalkozott.

A gazdaság és politika, különösen azonban a monopol-tőke és az állam működési mechanizmusának feltárása igen bonyolult és fontos feladat, mivel egyes polgári történészek igyekeznek szétválasztani a gazdaságot a politikától, s vitatják az imperializmusnak a monopolkapitalista gazdaságban rejlő gyökereit.

A gazdaság és politika viszonyára vonatkozó kutatásoknak, amelyek a századfordulóra és az első világháború közötti időszakra terjednek ki, a monopolizálódási folyamatnak a politikai fejlődésre való kihatásaira, különösen pedig az osztályszerkezetre, a politikai pártok rendszerére és szövetségeseire, az államapparátusra, a kulturára, ideológiára, bel- és külpolitikára, valamint számtalan más területre kell kiterjedniök, de legfőképpen az erőszakos terjeszkedésre való átmenet, a stratégia és a taktika, a háborús célok összefüggéseinek vizsgálataira, nem utolsósorban pedig az uralkodó osztályoknak a munkásosztállyal szembeni elnyomó törekvéseire. Különösen ki kell emelni azt, hogy a Német Birodalom uralkodó osztályainak szerkezeti kérdéseit is meg kell egyszer vitatni. Ezt az is sürgeti, hogy a junkerek és a burzsoázia osztályait sokáig majdnem azonosították, ami helytelen, s kiigazítandó. Ennek kutatási feltétele az, hogy a junkereknek a monopolkapitalista befolyás alatt végbemenő átalakulásán belül, pártjaikkal együtt megkülönböztetett figyelemben kell részesülniök a burzsoáziával való egybeolvadás időszakában.

Elsősorban a monopol-tőke és az állam közötti működési mechanizmus folyamatának elemzése hiányzik, valamint annak vizsgálata, melyek az erősödő monopolburzsoázia államapparátusra gyakorolt növekvő befolyásának különböző konkrét formái, s az ezt gátló tényezők. Itt is hiányzanak a beható részlettanulmányok. Csupán utalni kell a monopol-tőke és az állam együttműködésének különböző módozatára a német imperializmus gazdasági terjeszkedése esetében 1914 előtt. Hasonlóan szükséges a német imperializmus sikeres gazdasági terjeszkedése összefüggéseinek vizsgálata (pl. a francia bányáipar felszívásánál, vagy a háború előtti terjeszkedés és a háború politika belső összefüggése). Az is figyelemre méltó, hogy a német impe-

rializmus ebben az időszakban erősen függött külgazdasági feltételektől, ami előmozdította különös agresszivitását, s aminek szintén voltak történelmi előzményei. Az imperialista német állam a junker-polgári kizsákmányolási blokk hatalmi eszköze volt, amelyben a monopolburzsoázia folyamatosan erősödik a junkerekkel szemben. Ugyanakkor az állam - a szövjet és a NDK történései szerint - nem csupán eszköz (instancia) az osztályok között. Az állam az uralkodó osztályok csoportjainak és áramlatainak különböző különérdekeit módosította. Helyesnek bizonyul Engels megállapítása, hogy bár az állam nagyban és egészben követi a termelés mozgását, de benne rejlő viszonylagos önállóságánál és önmozgásánál fogva visszahat a termelés feltételeire és menetére.

Megvizsgálandó tehát, mekkora volt a német imperializmus államának viszonylagos önállósága 1917 előtt, egyfelől saját későbbi fejlődési szakaszainak, másfelől más államok viszonylatában. Mennyiben volt 1917 előtt az állam erős gazdasági hatalmára, a munkásosztály fokozódó nyomására és más antimonopolista erőkre visszavezethető? Milyen módon befolyásolta az állam önállóságát a két uralkodó osztály léte? Mi volt a szóbanforgó időszakban az imperialista összérdek, amelyet az állam átvett, s amelyből létrejött? E kérdés megválaszolásánál gondosan meg kell különböztetni az objektív gazdasági kényszeréseket az összérdekekre vonatkozó szubjektív elképzelésektől. Bizonyos munkálatok ebben az irányban már elkészültek.

Az imperializmusba való átmenet átalakulási folyamatába tartoznak a polgári pártok és szövetségek rendszerében végbemenő változások is, amelyek az uralkodó osztályoknak az új stratégiával és taktikával szemben támasztott követelésével kapcsolatban vannak. Az uralkodó osztályok politikájának alkalmazkodása az osztályharc új feltételeihez olyan ellentmondásokat tartalmaz, amelyeket az elkövetkező imperializmus kutatásban erősebben kell figyelembe venni. Számos részletkérdést lehet még felsorolni, közülük olyanokat, amelyekre vonatkozólag részletelemzések is vannak. Ezek közé tartozik az ipari monopóliumok és a banktőke viszonya. Pontosabban e két erő közül melyiken keresztül érvényesülnek erőteljesebben az összimperializmus stratégiai és taktikai szempontjai.

A finánckapitalizmuson belüli vezetőszerp problémáját szintén nem szabad általánosítani, vagy egyoldaluan kezelni. Az azonban helyesnek tűnik, hogy "az ipari összefogásokon belül az ipari vállalatok sulya nő a nagybankokkal szemben", de ez a szerep váltakozhat, s bankmágnások és az ipari nagyrészvényesek személy szerint sem azonosulnak. Talán inkább azt kellene nyomatékosabban hangsúlyozni, hogy a finánc-tőke nem az ipari és a banktőke konglomerátuma, hanem a két elem minőségileg új kapcsolata.

Hiányoznak fontos tanulmányok a korszakban végbemenő nemzetközi monopol- és tőkeösszefonódásokra vonatkozólag, különösen azokra, amelyekben a német finánc-tőke is résztvett.

Érdekes ebből a szempontból a franciaországi német, s a németországi francia tőkebehatolás, valamint mindkét részről az ezek korlátozására irányuló törekvések.

Hiányoznak továbbá az imperialista ideológiák megnyilvánulási formáira vonatkozó vizsgálatok is, amelyek ezeknek a monopolkapitalista termelőviszonyokban rejlő gyökereit elemzik. Ugyancsak igen hasznos volna, ha a különböző jelszavak hátterét kutatnák ki, mint pl. a német élettérhiány, vagy német ércszegénység, ami hódításokra ösztönzött.

Végeredményben megállapítható, hogy a politikai-történeti vizsgálatoknak a jövőben sokkal erőteljesebben kell gazdaságtörténeti, irodalomtörténeti, filozófiai és kulturtörténeti szempontokat figyelembe venniük és fordítva.

Dr. B. Kaulisch azt az éles küzdelmet elemezte, amely az egyes kapitalista csoportok között zajlik az állam jellegének kialakításáért, sajátos érdekeik érvényesítéséért a többi - ugyancsak imperialista csoportok rovására. Természetes, hogy ez a küzdelem - az előadó szerint - alárendelt helyet foglal el az osztályharc követelményeivel szemben. Ezért is igyekszik a burzsoázia befolyását a teljes állami tevékenységre kiterjeszteni, különösen pedig a parlamentre ill. a Birodalmi Gyűlésre összpontosítani. Ebben a törekvésben - a szerző szerint - két mozzanat figyelhető meg: Elsősorban az, hogy mindazokat az értelmiségi képviselőket (jogászokat, újságírókat, stb.), akik nem voltak közvetlen kapcsolatban a gazdasági élettel, iparosokkal, bankárokkal és a kereskedelem üzletembereivel váltsák fel. Másodsorban - de az előbbiből is következően arról volt szó, hogy a nagybirtokos - junker elemeket, s azok érdekeinek érvényesülését, amennyire lehet, visszaszorítsák. Ugyanakkor a szociáldemokrata birodalmi képviselők számának emelkedésével a burzsoázia parlamenti képviselője is hatalmi kérdéssé lett, ami számára a junkerekkel folytatott küzdelemnél is fontosabb volt.

Amidőn a burzsoázia egyre nagyobb figyelmet szentelt annak, hogy az államszervezet különböző területein minél szélesebb befolyáshoz jusson, a monopolburzsoázia képviselői érdekeik feltétlen érvényesítésére a parlament megkerülésétől sem riadnak vissza. Ebben növekvő gazdasági hatalmuknak nemcsak mennyiségi, de minőségi vonatkozásban is új érvényesülési formái jutottak kifejezésre. Közvetlen befolyás szerzésére irányuló törekvésük az államszervezet viszonylagos önállóságát is érintette. Az állami bürokrácia ugyanekkor - habár tudatában volt az ipar és kereskedelem érdekképviselőiben viselt szerepe fontosságának - igyekezett védekezni hatalma csorbitása ellen - főképpen az összimperialista érdekek egyeztetésére való tekintettel.

Reinhold Zilch a német bankok háboru előtti kényserkartellizálásával és ennek okaival foglalkozott. Kiindulása az volt, hogy a háboru éles választóvonalat jelent a kapitalizmus pénzgazdálkodásának rendszerében, amennyiben a háboru pénzügyi előkészítése az aranyalap összeomlását segítette elő.

1. Az aranyfedezeti rendszer a monopolkapitalizmus-hoz való átmenet időszakában képtelen volt a gazdasági fejlődéssel lépést tartani. Az aranytartalékok növekedése messze elmaradt a forgalom követelményeitől. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése az egyes országok nemzeti aranytartalékaiban igen nagy különbségeket hozott létre. A banktőke koncentrációja és centralizációja a monopolképződés folytán a XIX. század vége óta visszafejlesztette a pénzintézetek liquiditását. Az állam fokozott pénzügyi befektetésekre kényszerült, a hagyományos bevételek egyenlőtlenül folytak le, s a német tőkepiac gyengének bizonyult. A monopoliomok az ipari kapitalistáknak nagyobb profitrátát biztosítottak, mint az állampapírok, amelyeknek a diszkontálásában és lombardizálásában alkalmazott korlátozás a központi jegybank részéről zavarólag hatott. A liquiditás helyzete a tőkeelhelyezést és a magas árat is rontotta. A bankok hosszulejratu hitelle, amely a monopolkapitalizmusban a befektetés finanszírozásában tipikussá válik, inflacionisztikusan hatott, mert az így keletkezett könyvelési pénz mögött nem állott rendelkezésre ugyanekkora termelőképes fedezet.

2. Az aranyfedezeti rendszert a német illetékes körök dogmának tekintették.

3. A német jegybank ezért rendszabályokat hozott a liquiditás javítására (pl. az ultimo lombard drágítása).

4. Ugyanezzel egyidőben a Birodalmi Kormány a tőle viszonylag független központi jegybankot a háboru pénzügyi előkészítésére igyekezett felhasználni. Minthogy azonban az uralkodóosztályok nem értékék eléggé a háboru és a gazdaság összefüggéseit, a pénzügyi háboru-előkészítés tervezésében csupán rövid fegyveres összeütközésre készültek számszerűen főlányben lévő ellenféllel.

5. A marokkói válság és a Balkán-háboruk tapasztalataiból kiindulva megerősítették a központi jegybankot, hogy a fokozott összegek kibocsájtására fokozza a bankjegyek mennyiségét. Itt találkoztak az aranyfedezeti rendszer módosítására irányuló törekvések a háboru pénzügyi előkészítésének szükségességével, ami a birodalmi bankjegyek törvényes fizetési eszközzé nyilvánításához vezetett. (1909). Az új pénz kedvező fogadtatása mellőzhetővé tette a parlamentnek kezdetben biztosítandó jogát a bankjegykibocsájtás korlátozására. (Titkos alapot nem hoztak létre.) A készpénz nélküli fizetési forgalom növekedése fokozta a pénzügyi rendszer rugalmasságát, növelte a Birodalmi Bank aranyalapját, kialakult

a modern csekkrendszer. A külföldi aranyat a Birodalmi Bank igyekezett magához vonni és kész volt állományának védelmében a népgazdaságot magas kamatokkal terhelni. De a háborus előkészületek közé olyan intézkedések is tartoztak, amelyekre csak háboru kitörése esetén kerülhetett sor. Ilyen volt az aranyfedezet teljes felfüggesztése, a birodalmi értékelhalmozás és az ezüsttartalék.

6. A villámháborus koncepció kivételes fedezeti eszközök igénylése mellett a villámháborus koncepciónak rendelte alá az államháztartást. Ide tartozott a kölcsönök és az adók megkülönböztetésének politikai szempontja, amely mellett a pénzügytechnikai vonatkozások háttérbe szorultak. A megalapozott államadósság a tervezett háboru imperialista jellegének felelt meg. A vezető monopolisták, a kormány és a vezérkar abból indult ki, hogy a legyőzött országok magas kártérítéssel terhelhetők meg. A központi jegybankokkal való egyetértésben inflációs jellegű papirkibocsájtást határoztak el, vita tárgyát csak a leplezés módja képezte.

7. A pénzügyi háboru-előkészítésben az 1912. év alkotta a határvonalat. A legreakciósabb császári körök decemberben elkerülhetetlennek tartották a háborut. Az állami és katonai vezetés 1914 közepére helyezték a kirobbantás időpontját.

8. A központi jegyintézet és a bankmonopóliumok erőviszonyai a Birodalmi Bankot közös akciókra kényszerítették, amennyiben az az aranyfedezési rendszert és a pénzügyi háboru-előkészítés hatásosságát nem akarta veszélyeztetni.

9. A kényszerkartellizáláshoz egy sor megfelelő előfeltétel állott rendelkezésre.

10. A háboru tényleges kitörése alapot teremtett az elkövetkező évek állammonopólista szabályozásához.

11. A német imperializmus a gazdasági háboru előkészítése során a bankrendszer változásai mellett sem folyamosított magánkapitalista rendszabályokhoz.

Horst Benneckenstein: A német fináncstőke küzdelme a birodalmi petroleummonopóliumért 1897-1917 között.

A német banktőkének különösen az olajipari területen alapított és uralma alatt tartott vállalatai részét alkották annak a folyamatnak, amely a bank- és az ipari tőkének fináncstőkévé alakulásához vezetett.

1. A fináncstőke és az állam viszonya a piacokért és a nyersanyagforrásokért folytatott küzdelemben a petroleum-elhelyezés, a nyersolajforrások kutatása és az olajfinomítás

területén viszonylag korán elmélyült. A német tőke korán kezdte kísérleteit, hogy az államot bevonja a belföldi olajipar felépítésébe, valamint az olajtermékek és a petroleumelhelyezésébe (A XIX. sz. 80-as évei).

2. A Standard Oil Co. koncentrált támadása a belföldi verseny kiszorítására a német petroleumpiacon csak 1890-ben, a Német-Amerikai Petroleumtársasággal (DAPG) érte el a tetőpontját. Ettől kezdve az olajért folytatott küzdelem elválaszthatatlan a terhes amerikai konkurenciával folytatott küzdelemtől.

3. A németországi petroleumbehozatal és nagykereskedelem monopolizálása a Standard Oil Co. részéről az amerikai tröszt és a német tőke közötti verseny kiéleződéséhez vezetett a XX. század elején. Ez a küzdelem a világ gazdasági felosztásáért folytatott harcot váltotta ki. A monopolburzsoáziának az államra gyakorolt növekvő befolyása időszakaiban az amerikai verseny visszaszorítása ezen gazdasági köröknek a juncker-burzsoá államszervezettel való értékközössége kialakulását idézte elő. A német tőke ellentéte a nemzetközi monopóliumokkal ugyanekkor a német nagybankok viszonylagos gyengeségét tükrözte, ami a petroleumérdekeltségeket arra készítette, hogy az államot a termelőfunkciók bizonyos rész-funkcióinak átvételére ösztönözzék.

4. A német banktőke sajátossága volt az a kísérlet, hogy megszerezze az uralmat a nyersolajért és nyersanyagforrásokért folyó harcban. A századfordulón a monopolbankok képviselték a legmagasabb tőkekoncentrációt a német gazdasági életben. A német monopolbankok az olajipari vállalkozásaikon keresztül ipari kapitalistákká váltak. A román olajiparban megszerzett döntő részesedésük (Steaua Romana) támaszponttá vált a számukra, s fokozta aktivitásukat a német és európai olajpiacon. A Birodalmi kormány jóindulatúan támogatta az expanzív olajpolitikát, ami alapot adott arra, hogy a Standard Oil Co.-val folyó konfliktust egy birodalmi petroleummonopóliumon keresztül az államapparátus segítségével döntse el a saját javukra.

5. Az első világháború előtt egyre jobban kirajzolódott a német finánc-tőke petroleumérdekeltségeinek és a juncker-burzsoá imperializmus főexpanziós irányvonala a balkáni államok és a közelkelet felé. Az olaj fölötti uralom mint hatalmi tényező az imperialista hatalmak küzdelmében nemcsak korlátozott gazdasági célokat követett, hanem ugyanekkor a német imperializmus fő stratégiai céljainak gazdasági alapjait is megteremthette az első világháború időszakában.

6. Azok a nehézségek, amelyeket a porosz kereskedelmi miniszter a Deutsche Erdöl AG-nak (Diskonto Gesellschaft) az olajrészvényeknek berlini tőzsdére való bocsátása során támasztott, mutatja, hogy az állam, mint az össz-imperialista érdekek sáfárja, milyen különleges hatalmi eszközöket vesz igénybe a vele ellentétes részérdekeltségekkel

szemben. A Disconto-Gesellschaft ellenállása a Petroleummonopollal és a vele kapcsolatban lévő Standard Oil Co-val szemben az első világháború előtt részben a rajna-westfáliai nehézipari köröknek az államosítási rendszabályoktól való féltelmével függ össze. Ezt pedig a szociáldemokrácia közreműködése váltotta ki, a birodalmi petroleummonopóliumra vonatkozó törvényjavaslat megalkotásánál. Az első világháború kitöréséig a német fináncstőke egyetlen csoportjának sem sikerült az olajpolitikára vonatkozó különérdekeit a birodalmi kormány segítségével keresztül vinnie.

G. Birk a német imperializmus egyik propaganda szervezetével, a flotta-egyesület (Deutsches Flottenverein) szerepével foglalkozott. Abból a tényből kellett kiindulnia, hogy a bismarcki korszaktól eltérően a német imperializmus a világpolitika felé fordul, ezért meg kellett kísérelnie, hogy a tömegek érdeklődését is ebbe az irányba terelje, s ezzel is elfordítsa az osztályharctól. E cél érdekében az addigi szellemi és ideológiai tömegbefolyásolás rendszerét és tartalmát is meg kellett változtatni, olyan irányban, hogy a német terjeszkedés számára tömegbázist teremtsenek. A tömeg- és a szociálpszichológia minden eszközét igénybe vették, hogy irigységet és gyűlöletet ébresszenek pl. Angliával szemben, s hogy "Németország megkárosítását" mindenki személyes károsodásának tekintse. Az imperialista propaganda a német világhatalom status-szimbólumává tette a császári flottát, a nagy befektetéssel folytatott flottapropagandát a bel- és külpolitika minden területével kapcsolatba hozta, s igyekezett az egyes osztályok minél nagyobb részét a tengerek, a flotta és a gyarmatok problémái felé terelni. Ezzel bizonyos érzelmi kapcsolatot is teremtettek ezekkel, ami hozzájárult ahhoz, hogy a tömegek figyelmét eltereljék a hétköznapi gondjaiktól.

Összeállította

Gonda Imre

MTA Történettudományi
Intézet

HITLER POLITIKAI TANULÓÉVEI
ÉS A MÜNCHENI TÁRSADALOM
1919-1923

Mérleg-készítési kísérlet
az újabb kutatások segítségével

Hitler Adolfról bizonyára ritkán irtak olyan sokat, mint éppen az elmúlt hat év folyamán. Röviddel egymás után két új, nagyra méretezett életrajz látott napvilágot a Szövetségi Köztársaságban, amelyek rögtön egész "Hitler-hullámot" váltottak ki. Hogy azután ez a népszerű hullám, amely a "német nép" egykori "vezérét" tette érdeklődése tárgyává, okvetlenül jelentősen gazdagította volna a Hitler-kutatást is, az vitatható. Legalábbis a két nagy életrajz sem ösztönzést nem adott, sem újat nem hozott. Az egyik 1/ mindazt, amit már eddig is ismertünk, bámulatosan választékos módon terjedelmes és nagyszabású festménnyé alakítja, a másodikkal 2/ a szerzője saját kutatásainak kiszélesítésére szorítkozik, anélkül, hogy az eddigi kutatással sokat törődne - és ezzel több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Emellett mindkét életrajz tulságosan Hitler személyére összpontosul és ezáltal működésének és hatásának lényeges előfeltételei észrevétlenek maradnak.

Ezekhez képest a kutatás számára nagyobb érdekléssel bírnak az Egyesült Államokban megindult olyan irányú próbálkozások, hogy a Hitler-jelenséget pszichoanalitikus módszerrel közelítsék meg. Mindenesetre itt fennáll az a nagy veszély, hogy a spekulatív vizsgálódás területére siklanak át, mivel az egyéni fejlődés történetének lélektani vizsgálatához szükséges életrajzi adatok és tények éppen a fiatal Hitler esetében különösen gyéren állnak rendelkezésre. Megbízható, tárgyilagos források hiányában az elemzést végzők ezért gyakran és oly mértékben támaszkodnak Hitler saját kijelentéseire, hogy eredményeik csak fenntartásokkal állják meg helyüket a történetkritikával szemben. [3]

A történetírót különben is kevésbé érdeklik a Hitler gyermekkorára vonatkozó történetek, vagy anyjához való viszonya, mint inkább szellemi-politikai fejlődésének éveit és környezetének befolyása ennél a folyamatnál. Az életének 20-35

éve, vagyis az 1909 és 1924 közé eső időszak a döntő, ez érdemelné a legfőbb figyelmet. [4]

Függetlenül a Hitler-hullámtól, az utóbbi időben így erősen előtérbe került Hitler politikai környezetének történeti kutatása, különösen a huszas évekre vonatkozóan; egész sor fontos részlettanulmány [5] foglalkozik különösen a háboru utáni első időszak nemzeti mozgalmával, a NSDAP kezdeti éveivel és Hitler felemelkedésével a pártban. Ezeknek és más bajor történeti munkáknak köszönhető, hogy ma már sokkal világosabb képünk van arról, mi történt politikai téren Bajorországban az 1918-1919-es forradalom alatt és után. Hiszen a kormány és a tartományi gyűlés politikája, ahogy a történelmi kézikönyvekbe bekerült [6], csak egyik oldala volt annak, ami akkor Bajorországban és Münchenben történt. Legalább ugyanolyan, sőt a későbbi fejleményekre még döntőbb fontossággal bírt a nemzeti szövetségeknek a hivatalos vonalon kívüli lejátszóó politikája. Csak egy ilyen, ésszerűtlen vágyakozástól és fanatizmustól terhelt, ködös politikai légkörben tudott egy olyan párt, mint a NSDAP gyökeret verni és egy olyan ember, mint Hitler, politikussá válni.

Ennek a második politikai színpadnak a felderítése Bajorországban lényegesen hozzájárul Hitler életrajzájának kiegészítéséhez és mindenekelőtt lehetővé teszi, hogy jobban meg tudjuk válaszolni azt a kérdést, amely megítélésünk szerint az egyik alapvető probléma ennek az embernek az életörténetében: hogyan is volt lehetséges, hogy ez a teljesen ismeretlen kis örvézető néhány év leforgása alatt egy nemzeti mozgalom élén a híres Ludendorff tábornok mellett állt? Milyen körülmények és feltételek között ment végbe felemelkedése? Milyen volt viszonya a társadalomhoz, amelyben és amelyvel együtt élt, és milyen volt az ellenhatás, amit ebből kiáltott?

Hitler kezdő politikai lépéseit Münchenben Ernst Deuerlein kutatásai óta [7] jól ismerjük, úgyhogy itt csak röviden kell ezeket vázolni. A közben már majd harmincadik évét elért, foglalkozás nélküli osztrák a háboru befejezése után is a német hadseregben maradt. Mint katonának, biztosítva volt számára a szállás és ellátás és tudta, mihez kell tartania magát. Első hiteles politikai tevékenysége besugó szolgálatokban állt egy katonai vizsgálóbizottság részére, amelyet a tanácsuralom megdöntése után állítottak fel Münchenben. Feladata az volt, hogy mint "felvigyázó", kommunisták vagy más szimpatizánsok után kutasson, akik a tanácskormányzathoz csatlakoztak és most el akartak tűnni. Az olyan megállapításokat, hogy 1919 elején maga is szociáldemokratának vallotta volna magát [8], ma már igen nehéz volna ellenőrizni. A felvigyázói szolgálatot Hitler láthatólag előljárói megelégedésére teljesítette, mert röviddel utána nemzeti szellemű állampolitikai gondolkodásra nevelő "felvilágosító tanfolyamra" küldték. Ott mint serény vitázó tűnt fel [9], 1919 nyarán őt magát is mint "V-ügynököt" a tájékoztató-parancsnoksághoz rendelték és közben a lechfeldi katonai táborban al-

kalma nyílt, hogy a szónoklásban gyakorolja magát. Mind a müncheni "felvilágosító tanfolyamon", mind pedig lechfeldi tevékenysége alatt közelebbről megismerkedett a német nacionalista politikai elképzelésekkel egészen az össznémet és antiszemita irányzatig, amelyeket legalábbis járulékként már bécsi korszakában [10] átvett és a háboru alatt is bajtársával szemben képviselt. [11] Az 1918-1919-es pasewalki, berlini és müncheni tapasztalatok - hogy ezeket valami hallucinációs ráébredés élménye váltotta-e ki, vagy sem [12] - mindenesetre felfokozták politikai érdeklődését. Az elvesztett háboru miatti súlyos csalódás és keserűség és a forradalom különösen fogékonyá tették nacionalista, kommunistaellenes és antiszemita jelszavak iránt. Mint a szivacs, szivta ezeket magába és minden alkalommal visszhangozta.

Hitler tehát 1919 nyarán részesült először valamiféle rendszeres politikai "iskolázásban". Nem szabad politikai pályájának ezt a kiinduló-pontját lebecsülni. Itt ébresztették rá a politikai propagandá és "felvilágosítás" jelentőségére is. Szemelláthatólag különösen hatottak rá Gottfried Feder előadásai; kézzelfogható pénzügyi politikai támpontot nyújtottak antiszemitizmusa számára. Biztosan nagyon korán elolvasta Feder vitairatát: "Kialtvány a kamat-rabszolgaság megtörésére". [13] Mindenesetre Feder felfogása és egy hangsúlyozottan fajgyűlölő antiszemitizmus már az első politikai dokumentumban kifejezésre jut, amit Hitler tollából ismerünk: ez válasz egy, a zsidókérdésre vonatkozó levélbeli megkeresésre [14], amire felettese, Karl Mayr százados, a müncheni (IV.) csoportparancsnokság hírközlő és tájékoztató osztályának vezetője kérte fel. Mayr nagyon kedvelte Hitlert és rendkívüli feladatokkal bízta meg; a zsidókérdésről szóló levél is elismerést hozott Hitlernek.

Néhány nappal azelőtt, szeptember 12-én Mayr megbízta, vegyen részt a német munkáspárt egyik gyűlésén. Ezt a pártot 1919 januárjában Anton Drexler géplakatos [15] alapította a Thule-Társaság össznémet és népi beállítottságu tagjainak erős támogatásával, hogy a munkásság körében a népi gondolatért harcoljon.

München már az első világháboru alatt egyik fő agitációs központja lett a Bethman Hollweg és követőinek politikája elleni harcban állandóan erősödő nacionalista és össznémet mozgalomnak; ezzel együtt igen hamar a népi antiszemitizmus központja is lett.

Paul Nikolaus Cossmann az általa kiadott tekintélyes és befolyásos "Süddeutsche Monatshefte" folyóiratot teljesen a "nemzeti ügy" szolgálatába állította [16], ami a politikai és katonai eseményeknek egyre ábrándszerűbbé váló fekete-fehér színű ábrázolásában jutott kifejezésre; ezt nemzeti "felvilágosítás"-nak nevezték. Kiadójának zsidó származása ellenére a folyóiratot rejtett antiszemitizmus is áthattotta. [17] Tekintettel erre a magatartásra a háboru kezdete óta, Cossmann számára természetes volt, hogy a folyóirat-

ban az Össznémet Szövetség [18] és a Német Hazafias Párt [19] politikáját és háborus célkitűzéseit támogassa.

Még sokkal erősebb mértékben tette ezt Julius F. Lehmann kiadó [20], aki 1897-ben egyik alapítója volt az Össznémet Szövetség müncheni helyi csoportjának és mint német iskolaegyesület tagja már a háboru előtt nagy támogatója volt a nemzeti követeléseknek külföldön. Sok pénzt keresett orvosi szakkönyvek készítésével és ezt azután a nemzeti propagandába fektette. A J. F. Lehmann kiadóvállalat a háboru alatt és után számtalan nacionalista, népi és antiszemita röpiratot és könyvet jelentetett meg; az előbbieket azután a nemzeti szövetségek igen olcsón, vagy teljesen ingyen terjesztették a nép között. 1917-től kezdve a J. F. Lehmann kiadó megjelentette a "Deutschlands Erneuerung" (Németország megújodása) című folyóiratot, a "német nép számára" készült, radikális népi beállítottságú havonta megjelenő sajtóterméket, amelynek kiadói között az akkor különben már súlyos beteg Houston Stewart Chamberlain [21], a fajelmélet hirdetője, Heinrich Class igazságügyi tanácsos, az össznémet szövetség elnöke és több tanár szerepelt, köztük Georg von Below és Dietrich Schäfer történészek. Lehmann kiadó Grosshesselohe melletti háza a háborus és a háboru utáni években sok össznémet és népi beállítottságú ember találkozóhelye volt.

Hangsúlyozottan antiszemita irások számára 1919 április 1-én külön létrehozták a "Deutscher Volksverlag"-ot (német népi kiadó) és Lehmann addigi munkatársára, Ernst Boepple-re bízta. Boepple hamarosan a DAP tagja lett és nála jelent meg Drexler programmirata: "Politikai ébredésem". [22]

A müncheni össznémet mozgalomnak egy másik vezető alakja Max von Gruber egyetemi tanár [23], az Egészségügyi Intézet vezetője volt. Mint az 1916 júliusában megalakított "Népi bizottság Anglia gyors legyőzésére" alapító tagja és első elnöke, Gruber állt az élén annak a küldöttségnek, amely 1916 augusztus 5-én emlékiratot nyújtott át III Lajos bajor királynak; az irat Németország által végrehajtandó széleskörű területbekebelezéseket, korlátlan tengeralattjáró-háborút és egyttal a Bethmann Hollweg-kormány feloszlását kívánta. [24] Az össznémet szövetség igen tevékeny tagjaként ugyanakkor benne volt a "Dürer-szövetség" - a Ferdinand Avenarius által a "művészet megőrzésére" alapított, széles körben elterjedt, nemzeti-szociális és reformista szellemű kulturális mozgalom, amely azonban a háboru alatt ugyancsak erősebben politizált és német nemzeti, majd népi irányba tolódott [25] - vezetőségében, társtulajdonosa volt a "Süddeutsche Monatshefte" (délnémet havi lapok) folyóiratnak és társkiadója a Lehmann-féle "Németország megújodásá"-nak. A nemzeti integrációnak ez a képviselője természetesen előadásokat tartott a IV. csoportparancsnokságnak Mayr százados által szervezett tanfolyamain is. Mind Julius F. Lehmann, mind pedig Max von Gruber vezető tagja volt a német hazafias párt müncheni csoportjának, utóbbi harmadik elnöke is volt. [26]

Ahogy sok középosztálybeli polgár szociális helyzete rosszabbodott a háború alatt és az összeomlás után, úgy nőtt ezek fogékonysága az antiszemita jelszavak iránt, amelyek egyre radikálisabbá váltak. [27] Már 1918 novemberétől kezdve nagyobb mértékben tüntek fel Münchenben antiszemita nyomtatványok. A polgárság és a tanács-mozgalom közti ellentétek kiéleződésével az 1919-es év első hónapjaiban ez a propaganda fokozódott. Az antiszemitizmus összekapcsolódott a "bolsevikektől" való félelemmel (ezek közé soroltak majdnem mindenkit, aki nem utasította el teljesen a tanácsok gondolatát) és ezáltal hatása fokozódott.

A müncheni össznémet és antiszemita mozgalom egy központját képezte a népi "Germán-rendekből" [28] 1917-ben kinőtt Thule-Társaság, egyfajta páholszerű népi társadalmi klub. Elnöke, az akkoriban igen vagyonos báró Rudolf von Sebottendorff (aki kalandos életpályát futott be) [29], 1918-ban ki tudta bérelni egy sportklub helyiségeit a "Négy évszakhoz" címzett feudális szállodában a Társaság számára és a "Münchner Beobachter" (Müncheni Figyelő) megvásárlásával a müncheni népi mozgalomnak saját lapot tudott biztosítani. A Thule-Társaság [30] tagjai között számos olyan név szerepel, aki München népi és nemzeti szocialista mozgalomban szerepet visz: ilyen többek között Julius F. Lehmann kiadó, Gottfried Feder, Karl Graf Bothmer és Dietrich Eckart publicisták és írók, Karl Harrer újságíró (aki az összeköttetést tartotta fenn Drexler pártjával, a DAP-pal), Dr. Paul Tafel mérnök, Friedrich Krohn fogorvos, Hermann Bauer gimnáziumi tanár (később Bajorország Egyesült Hazafias Szövetségeinek elnöke), Wilhelm Rohmeder volt városi iskolaügyi tanácsos, továbbá Hans Frank, Rudolf Hess és Alfred Rosenberg diákok. [31]

A forradalmi- és tanácskorszakban a Thule-Társaság konspiratív módon ellenforradalmi irányban tevékenykedett, megpróbált antimarxista polgárőrséget felállítani és önkénteseket szolgáltatott a Sebottendorff által Treuchtlingenben létrehozott Oberland Szabadcsapatok számára. Ez néhány tag elfogatásához és megöléséhez vezetett a Vörös Hadsereg emberei részéről. [32]

1919 május 31-én a "Münchner Beobachter" 12 pontban közölte a népiek politikai programját [33], amely már erősen hasonlított a nemzeti szocialista párt programjához és több pontjában nyilvánvalóan erősen magán viselte Gottfried Feder elképzeléseinek nyomait a kamatos tőkéről. [34] 1919 augusztusában az újság a "Völkischer Beobachter" (Népi Figyelő) nevet kapta; akkoriban hetente kétszer jelent meg.

1919. áprilisa óta a "Münchner", illetve "Völkischer Beobachter" hasábjain a "Német nép véd- és dacszövetsége" mellett is toborzottak; ezt kevéssel azelőtt az össznémet szövetség hangsúlyozottan antiszemita tagjai alapították. [35] 1919 szeptemberében életrehivták a Német nép véd- és dacszövetségének müncheni helyi csoportját, amely hamarosan antiszemita középosztálybeli tekintélyes emberek valamiféle egye-

sületévé fejlődött. Első elnöke kezdetben D. Wilhelm Rohmeder városi tanügyi tanácsos (egyidejűleg a Deutscher Schulverein (Német Iskolaegyesület) elnöke) volt, 1920 tavasza óta Willibald von Zetzschwitz ügyvéd, igazságügyi tanácsos; tagjai (1919 novemberében már kb. 1500-an voltak, 1920 júliusában majdnem 4000-en) közé tartoztak természetesen Julius F. Lehmann kiadó és Ernst Boepple; a "Deutschlands Erneuerung" (Németország megújodása) című folyóirat főszerkesztője Dr. Erich Kühn, az antirepublikánus bajor Ordnungsblock (tömörülés a rend védelmére) akkor vezetője Dr. Paul Tafel mérnök; egy gyárigazgató: Ferdinand Wiegand, egy író: Dr. Alois Dallmayr, több ügyvéd, egy nyomdatulajdonos - egyszerűen majdnem minden olyan elem, amely Münchenben a népi gondolatot magáévá tette.

A véd- és dacszövetség élénk, összejövetelekben és agitációban nyilvánuló tevékenysége fokozódó radikálissá váláshoz és számos antiszemita kilengéshez vezetett 1919 november-decemberében, amelyekben elsősorban fanatizált diákok vettek részt. Ennek az agitációs hullámnak mintegy csúcspontját jelentette a Szövetség egy nagy nyilvános rendezvénye 1920 januárjában a müncheni Kindl-Pincében, 7000 körüli résztvevővel, amely az első antiszemita tömeggyűlés volt Münchenben. A szónokok éles támadásai a zsidóság és a birodalmi kormányzat ellen a hallgatóság izgatottságát annyira felfokozták, hogy zavargás-szerű jelenetekre került sor. A vitában fellépett a városzerte ismert egész néppárti szónok-gárda, de ezenkívül még egy addig meglehetősen ismeretlen ember is: a birodalmi hadsereg katonája, Adolf Hitler. Hitler itt tapasztalta először, milyen agitációs sikere lehet Münchenben egy antiszemita tömeggyűlésnek.

Hitler 1919 szeptemberében felvetette magát Drexlerrel a Német Munkáspártba és késznek nyilatkozott, hogy mint propagandafőnök működjön a párt érdekében - bizonytalannal nem fölöttese, Mayr százados jóváhagyása nélkül, hiszen továbbra is a birodalmi hadsereg IV csoportparancsnoksága tájékoztató osztályának szolgálatában állt. Hitler tehát propagandatevékenységet folytatott a kis, akkoriban alig ötven tagot számláló párt számára, szervezte a rendezvényeket és ezekhez meghívókat hordott szét. [37] Természetesen bajtársai között a kaszárnyában is toborozott! Mayr maga is küldött katonákat a DAP (munkáspárt) összejöveteleire. De a hallgatók száma csak lassan nőtt. 1919 október 16-ra első ízben adtak ki meghívást a "Völkischer Beobachter"-ben megjelent hirdetés útján egy nagyobb összejövételre a Wiener Platzon lévő Hofbräuhauskeller-be (söröző pincehelyiség); ill-en jöttek össze. Az ismert Dr. Erich Kühnt nyerték meg fő szónoknak; utána Hitler is beszélt körülbelül fél órán át - most először adta át magát az extázisig menő érzelmes, agitációs monologizálás iránti szenvedélyének és szabad folyást engedett fanatizmusának. A közönségre gyakorolt hatás boldoggá tette, mert bebizonyította számára, hogy tud beszélni, képes a hallgatóságot varázslásával megejteni és elragadni - még sokkal nagyobb mértékben, mint a katonák között a lechfeldi táborban és a laktanyában.

Amint az eddig meglehetősen kevés kapcsolattal rendelkező, gátak között működő Hitler észrevette, hogy a nyilvánosság előtt is tud beszélni és megtapsolják, ez bizonyára az első igazi sikerélmény volt életében, egy öntudata számára lényeges dologban. Most már kedvét lelte a politikában és elhatározta, hogy megmarad mellette. Annál is inkább, mert ez a tevékenység megszabadította a további töprengésektől, mihez is kezdjen mint civil, a katonaság kötelékéből várható elbocsátása után. [39] Tehát ennek az 1919-es évnek az őszén, nem pedig már a pomerániai hadikórházban született meg elhatározása, hogy "politikus lesz" - mégpedig olyan politikus, ahogy ő értelmezte, vagyis elsősorban propagandista. Hamarosan már az szerepelt a nyilvános pártösszejövetelekről szóló rendőri jelentésben, hogy hivatásos propagandaszónokká akar válni. Mindenesetre nagy becsűtást mutatott most ezen a téren és azzal a követeléssel, hogy a párt nagyobb erővel lépjen fel a nyilvánosság előtt, a munkáspárton belül is igen gyorsan befolyáshoz jutott. Drexler felvette, mint propagandafőnököt, a párt munkabizottságába; minthogy sok időt szentelt ennek és nagy energiát vetett be, Hitler rövidesen még jobban kiépítette állását a DAP-ban. [41]

Mindazonáltal Hitler a DAP ezután következő nyilvános gyűlésein sem lépett még egyedüli szónokként fel; legtöbbszörre nagyobb súlyú neveket kínáltak fel a népiek köréből. Az új párt, amely népi-nemzeti gondolatokat és antiszemita jelszavakat terjesztett a kisemberek: munkások, katonák, hivatalnokok és kiskereskedők között, örült a Thule-Társaság és a német nép véd- és dacszövetsége tekintélyes tagjai részéről adott növekvő támogatásnak. Az akkoriban tartott majdnem minden DAP-rendezvény jelenléti ivein feltűnik néhányuk neve. Nagy eszmei befolyást gyakorolt a fiatal pártra Gottfried Feder és Dietrich Eckart író, egy antiszemita folyóirat, az "Auf gut deutsch" (jó németességgel) kiadója. Eckart mindennek előtt szélekkörü társadalmi kapcsolatai miatt is hasznos volt a párt számára. [42] Miután Hitler 1920 január 7-én átélte a német nép véd- és dacszövetségének nagy antiszemita gyűlést, pártbeli barátainak meggondolása ellenére keresztülvitte, hogy a DAP részére is ilyen tömeggyűlést szervezzenek. Erre 1920 február 24-én, a Platzl-on lévő Hofbräuhaus dísztermében került sor; állítólag mintegy 2000 hallgató vett részt rajta, köztük mindenesetre a baloldali pártok számos képviselője is, úgyhogy zajos zavargások fordultak elő. Mint fő szónok, a véd- és dacszövetségbeli fellépéséről és írásaiból ismert polgári politikus, Dr. Johannes Dingfelder orvos [43] beszélt. Hitler nevét a meghívó plakát meg sem említette. Mégis felszólt Dingfelder után és ismertette pártja új programját, amely ettől kezdve a "Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei" (nemzeti szocialista német munkáspárt) nevet vette fel. A program 25 pontját Drexler fogalmazta meg és Hitler szerkesztette. [44]

Szellemi keresztapa Dietrich Eckart, Gottfried Feder és Paul Tafel volt, mindhárman immár a párt serény tagjai vagy támogatói. A véd- és dacszövetségben és más népi szerve-

zetekben ismertté vált emberek egész sora lépett be 1920 első hónapjaiban a NSDAP-ba és támogatta eszmeileg és pénzügyileg: Lehmann és Boepple kiadók, Dr. Erich Kühn, Wiegand igazgató (ő lett a párt első titkára), Krohn, a starnbergi fogorvos. Itt erős személyi befolyás mutatkozik a német népi véd- és dacszövetség és a NSDAP hangadó rétegeiben. A német népi és nemzeti szocialista agitáció és a mindkettő által közösen terjesztett hírek, hogy a zsidók pót élelmiszeradagokat kapnak, 1920 márciusában antiszemita tüntetésekre vezettek München belvárosában. A német nép véd- és dacszövetségének 1920 április 8-án tartott gyűlésén felhívás hangzott el a zsidó üzletek bojkottálására. [47] Ezeknek a közös agitációs és személyi fellépéseknek következménye (Hitler a szövetség különböző összejövetelein is beszélt) az volt, hogy a két szervezet megnyilatkozásait gyakran összecserélték (még a sajtó- és rendőrségi közleményekben is). A véd- és dacszövetség kiadványai 1920 április óta folyamatosan tudósítottak a NSDAP tevékenységéről, felhívtak a párt támogatására és ajánlották írásait. De 1921 közepe óta érezhetővé vált a versengés érvényesülése és ez bizonyos elkülönülésre vezetett. Az NSDAP ugyanis - hála Hitler buzgalmának - sokkal élénkebb tevékenysége és erősebb agitációja révén felülkerekedett, a szövetség szervezeti gyengeségét is kihasználta és tulszárnyalta ezt a közönségre gyakorolt vonzóerejével. Ez arra vezetett, hogy a véd- és dacszövetség majdnem valamennyi vezető tagja fokozatosan a NSDAP tagja is lett. A NSDAP lassu felemelkedése 1920-ban tehát úgy ment végbe, hogy tudatosan támaszkodott a német népi véd- és dacszövetség antiszemita propagandájára és versenyben volt vele. [48] Hitlernek ezekben a kezdeti időkben mindenekelőtt az volt a fontos, hogy a pártot és jelszavait ismertté tegye és feltűnést keltsen. A NSDAP ezévi igen sűrű rendezvényműsorában (1920 áprilisától kezdve majdnem minden héten egy vagy két nyilvános összejövetel, négy, sűrűn egymásra következő naggyűlés a müncheni Kindl-pincében minden alkalommal több ezer hallgatóval, 1920 szeptemberében) Hitler messze a leggyakrabban szereplő szónok volt. [49] Hamarosan úgy ismerték, mint a leghatásosabb agitátort a zsidók, a szövetségeseik, a versaillesi szerződés és az egész berlini birodalmi kormányzat ellen és ennek következményeként az érdekelt köröktől meghívásokat és támogatást kapott.

Hitler politikai gondolkodásának fejlődése az utóbbi években alapos kutatások tárgyát képezte. [50] Ebben a kezdeti időszakban elképzelései messzemenőleg egyeztek az össznémetek jelszavaival. Abban, amit Hitler 1919 és 1923 között elmondott vagy leirt [51], semmi eredeti gondolat nem fordul elő. Beleolvastak [52], felkapták, legfeljebb még radikálisabbá tették értelmét, politikai hitvallással stilizálták át. [53]

Heinrich Klass híres császárkönyvének [54] elolvasása után elismerte, hogy az mindazt tartalmazza, ami a német nép számára fontos és szükséges. [55] Csak a "Mein Kampf"-ban fejtett ki már Hitler részben más és messzebbre menő elképzeléseket. Korai beszédeinek fő tartalmát a versaillesi

szerződés elleni agitáció képezte; követelte feltétlen elvetését, még erőszakos uton is. Hevesen hirdette a tördöfésről szóló legendát. Mint az egész nemzeti tábor Bajországban, ő is Német-Ausztria odacsatolását kívánta; éppugy, mint a gyarmatok visszaadását népszerűpolitikai és gazdasági indoklással. Ebben merült ki 1923-ig az ország és föld igénylésének hangoztatása; az "életter" követelése Keleten csak később került mellé. [55a] Oroszországgal szemben inkább várakozó álláspontra helyezkedtek, reménykedtek a "zsidó bolsevizmus" megszüntetésében és utána lehetséges szövetségest láttak benne - a "hagyományos ellenség", Franciaország és Anglia ellen. De már akkor is minden politikai agitáció egyetlen központi motívumnak: a zsidóság elleni küzdelemnek volt alárendelve. Itt Hitler kezdettől fogva [56] a durva antiszemitizmus legélesebb hangját vette át Theodor Fritsch iskolájától és a Deutscher Volksverlag (német népi kiadóvállalat) pamfletjeiből. Már a Hofbräuhaus dísztermében tartott 1920 augusztus 13-i nagy beszédében [57] alkalmazta a "parazita nép" metaforáját, amelynek egyedül a halállal lehet gátat vetni. [58] Emellett Eckart és Feder követelése, hogy "a zsidókat válasszák le a nép testéről", még mindig több árnyalattal embe-riesebben hangzottak.

1920 március 31-én Hitler kilépett a birodalmi hadseregből, hogy egészen a pártmunkának szentelje magát, de azért nem szakította meg kapcsolatait a birodalmi hadsereg körével. 1920 tavaszán, tehát nyilvánvalóan már leszerelése után, Hauptmann százados magával vitte Hitlerrel az Ernst Röhm által alapított jobboldali radikális beállítottságú "Eiserne Faust" (Vasököl) tisztai klub összejöveteleire. Ezáltal szorosabb személyi kapcsolatba került Röhmrel. [59] Már előbb is ismerniük kellett azonban egymást, hiszen Röhm 1919 óta tagja volt a DAP-nak, amelyet a lehetőséghez képest támogatót és tagokat gyűjtött számára. Ernst Röhm vezérkari századost 1919-ben az önkéntesek és a polgárőrség felszerelésével bízták meg és ennek révén tapasztalt és befolyásos emberré lett a bajor politikában; későbbi működése alatt a 7. (bajor) hadosztály vezérkarában is fenntartotta befolyását a politikában és nagy szerepe volt a nemzeti szövetségek kialakulásában. Összekötései és pénzszerzési lehetőségei Hitler és a NSDAP számára éppen ebben a kezdeti időszakban felbecsülhetetlen értékűek voltak. A kapcsolatfelvétel és együttműködés más nemzeti szövetségekkel, mindenekelőtt a nem kifejezetten népi színezetűekkel, a párt első két esztendejében majdnem kizárólag Röhm kezében folyt össze.

A párt másik nagy támogatója és egyúttal "cégére" polgári irányban ezekben az években a már említett Dietrich Eckart volt. Atyai jóbarát-féleje lett Hitlernek, aki nemcsak szellemi téren tanult sokat tőle, hanem a társadalmi érintkezés és fellépés terén is. 1923-ban azonban kettejük kapcsolata érezhetően hűvösebbé vált. Eckart is nagy szerepet játszott, mint a párt pénzszerzője. [60] A NSDAP pénzügyi helyzete az 1920-as és 21-es évben egyáltalán nem volt rózsásnak nevezhető. A tagdíjak nem sokat hoztak, egyik napról

a másikra éltek és messzemenően függtek a népi táborból való hatalmas támogatók juttatásaitól - ilyen volt például Dr. Gottfried Grandel jegyzés és gyáros, Eckart egyik barátja, aki ennek "Auf gut deutsch" című folyóiratához is pénzügyi támogatást nyújtott, 1920-ban belépett a pártba és ezzel a véd- és dacsövetségben lévő hiveit is kezdte a NSDAP-ba vonzani. [61] Ezeknek az éveknél más pénzügyi támogatói voltak még Simon Eckart sörfőzdetulajdonos, néhány kis bolttulajdonos és a már említett tagok: Feder, Dr. Dingfelder és Lehmann. [62] A versaillesi szerződésről készült 3000 brosurát, amit Lehmann kiadó 1920 júniusában szállított a pártnak, a a birodalmi hadsereg csoportparancsnokságának tájékoztató osztálya (vagyis Mayr százados munkahelye) fizette ki. [63] 1920 decemberében azután a bajor körzeti hadseregparancsnokság Berlinből is azt jelentette, hogy "a nemzeti szocialista munkáspárt élénk gyülekező tevékenysége ... teljesen hazafias szellemben eredményesen" hat. [64]

A Kapp-féle puccs alatt, 1920 márciusában a már sokszor említett Mayr százados, Kapp egyik legelszántabb hive Bajorországban, Dietrich Eckartot és Hitlert Berlinbe küldte, hogy Kappöt a bajorországi helyzetről tájékoztassák. Mikor azonban ezek odaértek, a puccs már összeomlott. [65] Ugyanazon év szeptemberében Mayr a már Svédországban emigrációban élő Kappnak ezt írta a NSDAP-ról: "A nemzeti munkáspártnak kell a bázist szolgáltatnia az erős rohamosztag számára, amiben remélünk. A programm kétségkívül még kissé tétova és talán hiányos is. Ki fogjuk egészíteni. Csak az a biztos, hogy mégis már igen sok követőt gyűjtöttünk a zászló alá. Már tavaly július óta igyekszem ... a mozgalmat erősíteni.... Igen buzgó fiatal embereket állítottam be a munkába. Igy például egy bizonyos Hitler ur mozgató erővé vált, elsőrangú népszónokká. A müncheni helyi csoportban több mint 2000 tagunk van, holott 1919 nyarán még százan sem voltak". [66]

Ha bizonyos joggal lehet azt mondani, hogy Röhm és Eckart volt az, aki révén Hitler "befutott" [67], azért mellettük Mayr századost is meg kellene említeni. Valóban ők hárman voltak Hitler politikai pályafutásának bábái.

1920/21-ben azonban a birodalmi hadsereg tisztjei és a bajor tartományi politikusok számára a polgárőrségek és más nemzeti egyesületek sokkal fontosabbak voltak, mint a NSDAP. Egészen más nagyságrendű politikai hatalmi tényezőket jelentettek. A bajor polgárőrségi alakulatoknak 1920 elején körülbelül 260.000 tagjuk volt, 1921 közepén, feloszlásuk idején már több mint 350.000 [68] A tanácsköztársaság után visszahatásként szinte hisztérikus félelem támadt a bolsevizmustól és a marxizmustól és a parasztok, valamint a középosztály "népi felfegyverzéséhez" vezetett; a felzárkózás a versaillesi szerződés és a "vörös" berlini kormányzat elleni frontba, szabályos "nemzetőr-ideológiát" [69] teremtett, amely teljesen az összemet nacionalisban és a konzervatív rendi állam gondolatában gyökerezett: a polgárőrségnek kellett volna a "bajorországi rendfenntartó sejtet" megvédelmez-

ni. A felosztásuk körüli harc hatalmasan megnövelte a nemzeti szenvedélyeket. Nyomukban Escherich erdészeti tanácsos, Kanzler földmérő és Pittinger egészségügyi tanácsos homályos vagy félhivatalos szervezetei saját egyéni politikkájukat szőtték. Mikor Dr. Otto Pittinger, a "Bajorország és Birodalom Szövetség" alapítója és vezetője 1926 augusztusában hirtelen meghalt, a szociáldemokrata "Münchner Post" úgy méltatta, mint "a hazafias mozgalom igazi vezérét Bajorországban". [70]

A polgárőrség alakulatainak felosztása 1921 nyarán a volt katonák és tisztek jelentékeny potenciálját szabadította fel; ezek jobban szerették a katonai tevékenységet a civil életnél és most új munkaterületet kerestek. Így azután ez a mindmegannyi kis vezér nekiállt számtalan új nemzeti és népi egyesületet alapítani, amelyek egymást igyekeztek felülmúlni katonás és radikális magatartásban. [71]

Míg a mérsékelt "hazafias" egyesületeket, mint például a "Bajorország és Birodalom Szövetségét" a polgárőrségi alakulatok utódként valamiféle hangsúlyozottan bajor fémjelű honvédelmi szervezetnek lehetett tekinteni, ezek a radikális csoportok, amelyeket Röhm később a harci szövetségek munkaközösségévé igyekezett tömöríteni, a weimári köztársaság egész "rendszerét" és ezzel együtt elsősorban a berlini kormányzatot támadták.

Véletlen lehetett ugyan, illetve a párton belüli fejlődéssel lehetett összefüggésben [72], hogy a nemzeti szocialista rendfenntartó szolgálatból éppen 1921 augusztus elején jött létre az SA, de "kétségtől a fegyveres alakulatok felosztása lényeges előfeltétele volt az SA gyors kiépítésének, persze éppolyan erősen az Oberland-szabadcsapat és az egykori Ehrhardt tengerészbrigád maradványainak egyidejűleg végrehajtott felosztása is közrejátszott. A forradalmi szellemű ifjúság (a szabadcsapatból és a brigádból) ... az új SA-ba ment át..." [73]

Bajorország tartományi politikájának színterén Hitler 1920/21-ben még nem játszott komoly szerepet. A NSDAP kiépítésében tudatosan Münchenre és Felső-Bajorországra néhány helyi csoportjára korlátozta magát. Ha ezen a körzeten kívül mint szónok fellépett, ezek csak vendéggjátékok voltak.

Az akkori Münchenben a NSDAP egy volt a sok népi-nemzeti csoport közt és messze nem a legerősebb; de hála mozgatójának és hajtóerejének: Hitlernek, felülmulta a többi elszántságban és radikalizmusban. A tekintélyes emberekben elismerést keltett, ahogy Hitler eredményes "dobosként" nacionalista jelszavakat a nép közt elterjesztette. Az agitációs gyűlések látogatottsága egyre nőtt. A tagság (1920 június végén a NSDAP 1100 tagot számlált, 1921 augusztusára 3300 volt a létszám) mindemellett csak kis részben állt munkásokból; a gyűlésekről szóló rendőri jelentések [74] és a tag- és jelenléti listák megmaradt részfelvételül igen magas százalékát mutatják a középosztálybeli tagoknak: egy olyan középosztályának, amely a növekvő infláció folyamán egyre inkább elszegényedett és aggodalmassá vált: iparosoknak és kiskereskedőknek, emellett sok volt katonát és diákot tüntetnek fel. [75] Egy megmaradt első, 1920 május 29-ig vezetett tagnévsor,

amely persze csak 675 nevet tartalmaz, Maser szerint [76] csak 2,9 % tanulatlan munkást tüntet fel, ezzel szemben 27 % szakmunkást és iparost (üzlettulajdonosokat is), 14,6 % hivatalnokot és alkalmazottat (köztük akadémikusokat is) 13,3 % kereskedőt, 7,2 % diákot és 5,2 % katonai személyt. Az egyik oldal másolata, ahol a H betű szerepel (bizonyára Hitler neve miatt, amely ott, mint az első időkben gyakran, "Hittler"-nek van írva) [77] például sorrendben a következő foglalkozásokat tartalmazza: "gyáros, inas, lakatos, direktorisz, butorasztales, kereskedő, orvos, gyáros, orvos, művészi fémöntőde-tulajdonos, elektromos szerelő, író (így jelölte magát Hitler), katona, kereskedő, főtítkár, tetőfedő, kereskedő, bankleltárvezető, kereskedelmi iskola tulajdonosnője, újságíró, őrzető, kereskedő neje, illatszerboltos, kereskedő, festő neje, banktisztviselő, okl. mérnök, irnok, szerelő, orvos neje, orvosjelölt, tanonc". Ezek majdnem végig jó polgári foglalkozások.

Hogy a munkásság, sőt München lakosságának egész alsó rétege és a kispolgárság nagyrésze a tanácskorszak tapasztalatai ellenére, vagy még inkább a rákövetkező reakció tapasztalatai miatt [78] nem követte a nacionalista jelszavakat, azt megmutatják az 1920 június 6-án egyidőben megtartott országgyűlési és tartományi választások eredményei: a müncheni városi kerületben ugyan a három baloldali párt szavazatainak aránya 9 %-al csökkent 1919-hez képest, mégis együttesen több mint 46 %-kal a vezető irányzat maradtak (USP: 20,4 %, SPD: 18,8 %, KPD: 7,2 %); a Bajor Néppárt Münchenben 31,7 %-ot ért el, a német nacionalista Bajor Középpárt csak 10 (tartományi gyűlés), illetve 11,3 %-ot kapott (országgyűlés). [79]

Gustav von Kahr miniszterelnök konzervatív kormányzása alatt a Kapp-puccs után Bajorország a Birodalom nemzeti "rendfenttartó sejtjévé" vált és ezzel mágnessé a jobboldali radikálisok számára. Ekkor új emberek csatlakoztak a NSDAP-hoz. Az egyik legfontosabb a párt további fejlődése számára a német-balti Max Erwin von Scheubner-Richter volt [80]; 1920 novembere óta a NSDAP tagjaként hamarosan Hitler egyik legszorosabb politikai munkatársa lett. Mérnöki szakképzettséggel bírt; a háború alatt a főhadiszálláson tevékenykedett, utána orosz emigráns körökben; Kapp hírszolgálati főnökéül szemelte ki; a meghiúsult puccs és átmeneti letartóztatás után Bajorországba telepedett át. A NSDAP-hoz Alfred Rosenberg révén csatlakozott [81] (akit Rigából ismert). Scheubner-Richter és Rosenberg (aki, mint Dietrich Eckart munkatársa, már 1919 óta benn volt a pártban) mindketten saját tapasztalataikból ismerték az orosz kommunista forradalmat: ők voltak ezekben az években Hitler legbefolyásosabb külpolitikai tanácsadói. Az ő számlájukra írható a NSDAP éles antikommunista irányvonala (amely Drexlernél még nem állt fenn) és a bolsevizmus feltétlen egyenlővé tétele a zsidósággal [82]. Rosenberg Eckartot és Hitlert még az ugynevezett "Cioni bölcsek Jegyzőkönyvével" is megismertette, a zsidó világméretű összeesküvés megrögzött elképzelésével [83].

Scheubner-Richter révén a párt kapcsolatba került vagyonos orosz emigráns körökkel is, amelyek szívesen adtak anyagi támogatást egy harcosan antikommunista szervezetnek.

Rosenberg és Scheubner-Richter már 1920/21-ben Hitler szorosabb környezetéhez tartoztak - de nem személyes baráti klikkjéhez, amely majdnem állandóan kísérte és már akkoriban szabályos törzsszertartalt alkotott a Viktualienmarkton (élelmiszerpiac) lévő Neumayr kávéházban [84]. Szerepet játszott itt Hermann Esser [85], aki mint Mayr százados egészen fiatal sajtóreferense jött Hitlerhez és most mint újságíró és propagandista, képességeit a NSDAP szolgálatába állította - nagy demagóg tehetség volt és veszedelmes revolver-újságíró, de értett hozzá, hogy Hitlert és a pártot városszerte beszéd tárgyává tegye. Ellentétét képezte ebben a körben a kissé fél-szeg, de nagyon ügybuzgó, idealista és Hitlerhez odaadással ragaszkodó Rudolf Hess, akkoriban a müncheni egyetem hallgatója és Karl Haushofer geopolitikus asszisztense. Max Amann, aki a háború alatt őrmester volt Hitler ezredében és Christian Weber, ez az ősi bajor nyersséggel viselkedő lócsiszár és háziszolga is a társasághoz tartozott - hogy csak egy-két olyan nevet említsünk, akik később fontos szerephez jutottak a pártban. Hitler számára akkoriban minden bizonytalanság volt az államvasutaknál tevékenykedő Theodor Lauböck kormánytanácsos [86], aki 1920 áprilisában a rosenheimi helyi csoportot (az elsőt Münchenen kívül) megalapította, és akit 1922-ben Münchenbe helyeztek át. Lauböck és felesége azonban az első időkben Hitler számára szívesen felkeresett és gyakran ingyébevetett vendéglátót jelentett. Lauböckék lakásában a pártvezetőség sok megbeszélést tartott és Lauböckné számtalanszor vendégelte meg Hitlert kávéval és kalácshegyekkel.

Egyáltalán, ebben az időben Hitler igen gyakori vendége volt jobb anyagi körülmények között élő pártbeli barátainak és ezek ugyyszólván eltartották. Elsősorban kávéra és kalácsra szóló meghívásaival szoktatta solleni házához egy iskolai igazgató özvegye is, akit azért a pártban hamarosan "Hitler-anyukának" neveztek el [87]. Hitler pénzügyi helyzete az 1919-21-es években nagyon áttekinthetetlen maradt. Saját bevallása szerint azokból a tiszteletdíjakból élt, amiket mint szónok más szervezeteknél kapott; de Röhm, Eckart és a párt más támogatói biztosan személyesen is ellátták pénzzel. Saját szükségleteire nem is volt sokra szüksége: igen szerényen rendezett albérleti szobában lakott (a Thierschstrasse-ban) [88], kevés fontosságot tulajdonított a jó ételeknek (nem tekintve a kalácsok tömegét) és sok szemtanu bizonyossága szerint majdnem két évig mindig ugyanabban a vedlett két öltönyben és ballonkabátban szaladgált.

Amikor nem voltak pártösszejövetelek, ahol beszélnie kellett, cimboráival éjszakákon át kávéházakban üldögélt. Különbösen is a csapongó bohém szerepében tetszelgett, aki ugyan átvette az agitációt a párt érdekében, egyébként azonban keveset törődött szervezeti kérdésekkel, a pártbizottsági üléseken rendszertelenül vett részt, többnyire igen pontatlan

volt és gyakran még a fontos megállapodásokat sem tartotta be.

Ez természetesen hamarosan feszültségekhez vezetett az igen korrekt és serény Drexler pártelnökkel. Ha más párttagok bírálták Hitlernek ezt az állhatatlan viselkedését és művészies allűrjeit - és ez a leggyakrabban 1921 és 23 között történt -, egy sztár izgatott érzékenységgel reagált. És alapjában valóban a párt sztárja is volt, aki a hallgatók tömegét odavonzotta.

Mint eféle sztár-szónok fejtette ki akkoriban a legnagyobb becsvágyat. 1920/21-ben Hitlernek nem az volt a fontos, hogy funkcióhoz jusson a pártvezetésben; kizárólag propagandistának látta magát "Németország megújulása" érdekében, népi-nemzeti értelemben. Küldetése saját szavaival "a nép felvilágosítása" volt "széles tömegében" [89]. Világnézete helyességéről meggyőződve, fanatizmusának és buzgalmának "kiméletlen bevetéssel" szabad utat engedett, hogy a tömegeket szintugy erre az utra térítse. [90] Mert a kitűzött célok: a belső és külső ellenség leverését és a német hatalom új kibontakozását csak azután lehetett elérni, ha már a tömegeket megnyerték a mozgalomnak. Egy szervezet kiépítését és vezetését Hitler akkoriban nem tekintette feladatának.

De amikor 1921 nyarán más, ugyancsak a népi gondolathoz kötődő és addig a NSDAP versenytársaiként szereplő csoportosulások, mint a Német Szocialista Párt és az Augsburgi Werkgemeinschaft (augzburgi munkaközösség) azt a kívánságot fejezték ki, hogy a NSDAP-pal összeolvadjanak, Hitler minden eszéközszel küzdött ez ellen. Ezek által a teljesen másképp felépített és szervezett pártok által, amelyek sok, de többnyire igen kicsi helyi csoportra forgácsolódtak széjjel és még arra is készek voltak, hogy a parlamentáris elv révén próbáljanak érvényesülni, Hitler veszélyeztetve látta elképzelését a hatalom tömegagitáció útján való megszerzéséről és kategorikusan követelte ezeknek a csoportoknak a feloszlását és tagjaik egyenkénti felvételét a NSDAP-ba. Emiatt nagy válság tört ki a pártban. [91] Amikor a vezetőbizottság ellenállt követeléseinek és a többi csoporttal találkozásról tárgyalt Augsburgban Hitler távollétében, olyan düh és csatlódás fogta el, hogy odadobta az egésztest és kilépett a NSDAP-ból. Ezzel a párt abba a veszélybe került, hogy elveszítí legfontosabb propagandistáját és vele együtt biztosan a hívek nem jelentéktelen részét is. Dietrich Eckart közvetítésére ezért a bizottság arra az együttes elhatározásra jutott, hogy enged Hitlernek és elfogadta visszatérésének feltételeit a pártba. Hogy a jövőben az ilyen, felfogásával ellentétben álló fejleményeket elkerülje és ellenlábásait és esetleges versenytársait kikapcsolja, Hitler most az első elnöki helyet követelte "diktatóri jogkörrel egy akcióbizottság azonnali összeállítására, amelynek a párt kiméletlen tisztoztatását ... kell végrehajtania". Az újonnan kidolgozott alapszabályzat hangsúlyozta, hogy az elnök egyedül felelős a NSDAP sorsáért. Ahogy Albrecht Tyrell [92] újabban meggyőzően kifejtette,

Hitlernek ez az eljárása nem előre kitervezett taktikából eredt, hogy igényt a párt diktátori vezetésére érvényesítse, hanem szenvedélye diktálta, arra a fenyegető kilátására, hogy agitációs tevékenységének szervezeti bázisa megszűnik.

Mert Hitlernek elsősorban ez volt a szívégye. Sajat meggyőződése szerint akarta meghatározni a párt ideológiai vonalát és az ebből következő akciókat. A párt vezetése másodrendű kérdés volt számára. Sajat felfogásának megfelelően meggyőzéssel, népszerűséggel akart tekintélyt szerezni. Minél több tagot szerzett a mozgalomnak agitációjával, annál erősebbé vált ott a saját állása. A meggyőződés érzelmi szálakkal kötötte a követőket az ilyen "vezérhez". De Hitler "diktátori jogköre" akkoriban csak a párt politikai irányvonaláról alkotott elképzelései végrehajtására korlátozódott. Láthatólag még ekkor sem érdekelte, hogy maga vegye kezébe a párt szorosán vett vezetését. Miután Hitler az új alapszabályzat segítségével (amelyet 1921 július 29-én tartott taggyűlésen 534 szavazattal egy ellenében elfogadtak), a párton belül mint első elnök biztos állást teremtett magának, amely a jövőre nézve a kellemetlen nézeteltérésektől megkímélte [93], a továbbiakban igen keveset törődött a párton belüli szervezéssel és ezt olyan munkatársaira hagyta, akik bizalmát élvezték. Max Amant, az egykori őrmestert találta erre a legalkalmasabb embernek. 1921 szeptemberétől kezdve ugyan Hitler írta alá a pártvezetőség körleveleit és közléseit a helyi csoportokhoz, de 1922 őszén ezt is újra abbahagyta. [94] Ha tehát 1921 nyara óta a NSDAP-ban gyakrabban használták a "Führer" kifejezést, elsősorban Esser, Eckart és Hesse, ebben nem volt semmi különös, mert más pártokban és csoportokban és minden nemzeti szövetségnél is "vezérekrol" beszéltek. [95] Amennyire akkoriban valamilyen "vezér"-tudat kialakult, ez elsősorban mozgatói, agitátori értelemben történt és kevésbé a párt diktátorának értelmében, ahogyan ez a pártkrízis alkalmával Rudolf Hessnek Hitler ellenfeleihez intézett szavaiból is kiderül: "Hát valóban vakok vagytok és nem látjátok, hogy ez az ember az a vezéregyéniség, aki egyedül tudja a harcot végigvinni? Azt hiszitek, hogy nélküle is összezsúfolódnának a tömegek a Krone-cirkuszban?" [96]

Mindenekelőtt a Hitler körüli fiatalok - Hess, Rosenberg, Esser - inkább voltak Hitler, mint a párt elkötelezettjei. Most fokozatosan elkezdték a pártújságban és beszédekben Hitlert a "Führer" megjelöléssel felruházni. [97] Mikor egy évvel később (1922 októberében) az olasz Duce nagy sikerét ünnepelhette, teljesen tudatosan úgy hirdették Hitlert, mint a "mi Ducénkat". Ellentmondott volna önbecsülésének, ha Hitler nem vállalta volna ezt a szerepet. Későbbi önábrázolása a "Mein Kampf"-ban és a NSDAP fejlődése 1924 után sokszorosan arra vezetett, hogy a diktatórikus Führer-felfogást a korai időkre is átvigyük. [98] De a párt és Hitler történetének pontos ismerete 1924 előtt nem engedi meg, hogy már kezdettől fogva, vagy már 1921 nyarán céltudatos "hatalomra törekvést" tulajdonítsunk neki.

A tömegekért vívott harcban az agitátor eközben új sikereket ért el. Először is 1921 elején a "Völkischer Beobachter" a NSDAP pártlapja lett. A megvásárlásához szükséges pénzüsszegeket Dietrich Eckart és Dr. Gottfried Grandel augsburgi jegyző kezességével sikerült felhajtani. 60.000 birodalmi márkát (a szükséges készpénz felét) Röhm és Mayr közvetítésével von Epp tábornok adományozott a hadsereg egyik pénz-alapjából! [99] Hitler most elkezdett vezércikkeket írni a Völkischer Beobachter részére; 1921 január elsejétől kezdve megjelentek az újságban hirmagyarázatai a napi eseményekről - de május végén, amikor a pártban a nézeteltérések elkezdődtek, elég hirtelen újra abbahagyta. [100] Ezentúl már csak beszédeit nyomtatták ki.

1921 február 3-án a NSDAP igazi nagy tömeggyűlést hirdetett München legnagyobb helyiségében, a Krone cirkuszban. [101] Miután München nemzeti szövetségeinek közös tüntetését a szövetségesek jóvátétel iránti követeléseivel szemben nem sikerült összehozni, Hitler kihasználta a kedvező alkalmat egy külön felvonuláshoz, a népi tiltakozás élére állt és azon az estén több mint hatezer ember sorakozott mögéje. [102] Ez után a siker után gyakrabban választotta a cirkusz épületét agitációja fórumául; a pártkrízis idején is, 1921 júliusában ott mutatta meg vonzerejét, mint a tömegek "felvilágosítója", vagy inkább félrevezetője. Egész sor tanúságtételünk van arról, milyen nagy hatást tettek beszédei éppen a nemzeti beállítottságu művelt polgárságra. Joachim Fest Kurt Lüdecke-nek egyenesen lelkes beszámolóját idézi. [103] Hasonlóval találkozunk Ernst Hanftaengl visszaemlékezéseiben [104] és - csak alig valamivel később - Karl Alexander von Müllernél. [105] Ez például arról is beszámol, hogyan jelent meg lelkesen Karl Escherich müncheni egyetemi tanár, erdőzoológus, NSDAP tag és Escherich, a véderőszervezet vezetőjének fivére, intézetének egész személyzetével együtt Hitler gyűlésein. [106] Hitler vonzereje lényegében abban rejlett, hogy kézzelfoghatóbb módon és a kisemberek nyelvén tudta kifejezni azt, amit minden nemzeti réteg érzett és amiről álmodott. A már említett össznémet érzelmi orvos és fajegészségügy-kutató Dr. Max von Gruber professzor 1927-ben a multira visszatekintve kijelentette: "Polgári körökben csak örömmel nézték, hogy Hitler megvalósítja, ami számukra elérhetetlen: követőkre talál a kisemberek között és elzárja az utat a szociáldemokrácia előtt; emellett azonban szem előtt tévesztették az ő saját demagógiájának sikeréből eredő veszélyeket. Az ördögöt Belzebubbal kergették ki." [107] Moser v. Filseck württembergi követ Münchenben 1922-ben jelentette kormányának von Knilling miniszterelnök alábbi nyilatkozatát: "A sajnálatos az, hogy a nemzeti szocialisták a polgárság széles köreiből a legnagyobb rokonszenvet keltik és ezek tőlük várják boldogulásukat". [108]

A "polgárságnak" ezek a "széles rétegei" legnagyobb részét a régi vagy az új középosztályhoz tartozták. [109] Már azáltal is, hogy az első világháború alatt és után ezeknek a néprétegeknek szociális helyzete egyre inkább rosszabbodott, [110] növekedett fogékonyságuk a radikális jelszavak iránt.

Az ezekben a polgári körökben tulnyomóan uralkodó nemzeti konzervatív magatartástól és rejtett zsidóellenes hangulattól gyakran már csak egy kis lépést kellett tenni a népi táborig. A forradalmi- és tanácskorszak kiváltotta reakcióban éppen Bajgorországban a középosztályt, mint már említettük, áthatotta a félelem a "bolsevizmustól"; a berlini szociáldemokrata szocializálási tervezetek a köztársaság első éveiben nem segítették elő ennek leküzdését. "Az ipari középosztály nagy része számára a monarchia vége és a halálos ellenséggé tekintett szociáldemokraták hatalomátvétele valóban egyet jelentett azzal, hogy létük alapfeltétele válik kérdéssé." [111] És a kisiparosok és alkalmazottak rétege volt az, amely megtakarított pénze elvesztésével a legtöbbet szenvedett az infláció következményeiből. Komolyan vettek olyan szociáldarwinista jelszavakat, mint a "Küzdelem a létért". [112] Az egyre inkább fokozódó inflációval szemben ezekben a körökben katasztrófahangulat és pánik bontakozott ki; már igen hamar hallatták szavukat, amely tekintélyes vezetést kívánt és fokozatosan előkészítették a talajt a radikális követeléseknek. Az ipar inflációs nyereségei gondoskodtak arról, hogy az erőteljes antikapitalista hangok se hiányozzanak. [113]

Ebben a helyzetben az olyan "középosztály-ideológusok", mint Feder, Dingfelder és Tafel jelszavai Münchenben nyitott fülekre találtak. Hiszen a börzsekapitalizmus ellen küzdöttek és egyáltalán, az állam központi feladatákként jelelték meg a középosztály fenntartását és védelmét. [115] A nemzeti szocialista pártprogram kevés társadalompolitikai követelése egyértelműleg középosztályjellegű. Maga Hitler is tudatosan a középosztályhoz szólt elsősorban: "A harcosoknak a középosztály sorából kell jönniük... A gyökértelenekre van szükségünk mint harcosokra a jövőendő Németország újraépítéséhez". [116] Hogy ez a hívás nem maradt eredménytelen, megmutatják a korai NSDAP tagnévsorai és gyűlései hallgatónak összetétele. [117] Az 1920 és 1924 közti München esetében nyugodtan lehet "A közép szélsőségességéről" beszélni Lipset tételének értelmében. [118]

Azonban akcióra kész magatartása és forradalmi jelszavai ellenére is az 1919-1923-as években a NSDAP nem volt forradalmi párt, [119] hanem sokkal inkább ellenforradalmi. Nemzeti zászló alatt, a rendállam gondolatának hirdetőivel és egy erős véderő követelőkivel szövetségben lépett fel a demokratikus haladáson fáradozó Berlin ellen. A háttérben vagy a tudat alatt lappangó, ki nem fejezett indokolások voltak: a kivánság a külső és belső vereség eltörlésére és lázadás a modern nyugati világ ellen. Az osztályfelfogás elleni és egy népi közösség melletti felhívásoknak ilyen körülmények között inkább restaurációs és reakciós jellegű volt. Mindenesetre az akkori követők tábora ilyen értelemben fogta fel. A NSDAP azért talált hívekre, mert ezeket a jelszavakat a leghatározottabban és radikálisabban képviselte, nem pedig forradalmi fellépés következtében.

Az akkori München egész nacionalista táborában senki nem volt, aki a polgárságnak a népi üdvözítő üzenetet olyan

monomániás megszállottsággal és misszionáriusi buzgósággal prédikálta volna, mint Hitler. Nem riadt vissza attól, hogy saját mozgalmát Jézus Krisztus működésével ne hasonlítsa össze: "Kicsik vagyunk ugyan, de valaha is egy ember felállt Galleában, és ma tanítása az egész világon uralkodik. Nem tudom magamnak Krisztust másképp elképzelni, mint szókének és kékszeműnek, de az ördögöt csak a zsidó pofával." Így beszélt a Rosenheim helyi csoport egyéves fennállásának ünnepségén. [120] Agitációs monológjai éppúgy az önmaga, mint a tömegek megbűvölésének mómorát jelentették.

Emellett azonban Hitler akkoriban teljesen tudatában volt képességei határának. Az össznémet "Deutsche Zeitung" főszerkesztőjével, Max Maurenbrecherrel szemben 1921 májusában egy interjúban hangsúlyozta, hogy ő nem az a vezér és államférfi, "aki a zürzavarban elsüllyedő hazát meg tudná menteni. Ő valóban az agitátor, aki ért ahhoz, hogy tömegeket gyűjtson össze. De ő nem az az építész, aki az új épület tervrajzát és vázlatát képszerűen világos módon látja szemével és nyugodt szilárdsággal, alkotó munkában tudja az egyik követ a másikra helyezni. Neki arra van szüksége, hogy egy nagyobb ember álljon mögötte, akinek parancsára támaszkodhat." [121] Hasonlóan nyilatkozott 1922-ben Moeller van den Brucknak: "Nem vagyok több, mint dobos és gyűjtő." [122] Legalábbis az 1923-as törésig tehát Hitler az eljövendő birodalom propagandistájának, nem pedig diktátorának látta magát. "Az a feladatunk, hogy a diktátornak, ha eljön, olyan népet adjunk, amely érett a számára!" - jelentette ki 1923 májusában [123] és még a népbíróság előtt a perben is 1924 februárjában hangsúlyozta: "Sohasem beszéltem arról, hogy az első helyet kívánom, hogy a politikai harcot én vezetem..." [124] Ebben az időben csupán az ut előkészítője akart lenni egy nemzeti vezér számára, de a jobboldal széles köreinek a vezérről alkotott elképzeléseit és vágyait az ő személyére ruházták, mint a legkiemelkedőbb harcosra.

A nemzet dobosa iránti jóindulat nemcsak a városi polgárságra korlátozódott, hanem hivatalos részről is kifejezésre jutott. A müncheni rendőrfőnök, Ernst Pöhner és osztályvezetője Frick rendőrfőtanácsos már kezdettől fogva nem gördített akadályokat a NSDAP ténykedései elé, hanem még a zajos fellépéseknél, szembenálló csoportok összejöveteleinek szándékos megzavarásánál és a még hevesebb kihágásoknál is szemet hunyt, és a párt ellen izgatás, a házi vagy közrend megzavarása miatt tett feljelentéseket egyszerűen elhallgatatta. Pöhner később a Hitler-pörben egészen nyíltan kijelentette: "Védő kezünket a párton és Hitler uron tartottuk, mert abban Németország megújulásának csiráját láttuk." [125]

Mondhatnánk úgy, hogy a magasabb politikai felavatást akkor kapta meg Hitler, amikor 1921 május 14-én a bajor miniszterelnök, Gustav von Kahr egy NSDAP-küldöttséget (köztük Drexlert, Hest és Hitlert) fogadott és a tájékozódó megbeszélés befejezéseként azt a szándékát nyilvánította, hogy "Talán alkalomadtán Hitlerrel még egyszer akar majd beszélni, szűkebb körben". A serény Hess számára ez indíték volt, hogy

a miniszterelnökhöz intézett hosszú iratban mesterének kime-
ritő, hízelt arcképét rajzolja meg. [126]

Ugyancsak Hess volt az, aki körülbelül ugyanabban az időben az első kapcsolatot létesítette Hitler és Ludendorff között. Ez utóbbi az összeomlott Kapp-puccs után ugyan-
csak Bajorországba vonult vissza és ekkoriban egy villában lakott, Münchenből délre. A közte és Hitler közti kapcsolatok megteremtéséről az irodalomban a legkülönbébb változatok keringenek. Ludendorff maga így ír: "Eljött még hozzám - épp azokban a napokban lehetett (1921 május) - Rudolf Hess ur, friss, fiatalos ember. Beszélt nekem a Nemzeti Szocialista Német Munkáspártról, amely nemrégén alakult, szabadságvágyról és kért, hogy vezérüket, Adolf Hitler urat is fogadjam. Beleegyeztem és kevéssel utóbb házamban megismertem Hitler Adolf urat duzzadó akaraterejével, és utána széles körben beajánlottam..." [127] Ludendorff már akkoriban a nemzeti tábor jelképes alakja volt és ajánlása Hitler számára természetesen igen nagy nyereség, tekintélye emelésére.

A Kapp-vállalkozás egy másik Bajorországba menekültjével, aki ugyancsak nagy szerepet játszott a nemzeti védszövetségekben, Hitler már 1920 decembere óta összeköttetésben volt: Ehrhardt százados volt ez, a hasonló nevű brigád parancsnoka. Itt valószínűleg Röhm volt a közvetítő. [128]

Hitler és Eckart berlini utazásának 1921 júniusában bizonyára mindenekelőtt az volt a célja, hogy a fővárosban új pénzforrásokat szerezzen és így a pártlap fenyegető csődjét elhárítsa. Az Eckarttal baráti viszonyban álló és az iparban tevékenykedő Dr. Emil Grasser néhány hónap óta tagja volt a pártnak és most felhasználták, mint pénzszerző ügynököt. [129] De az eredmény akkoriban még nem volt nagyon jelentős. Csak a NSDAP erősödő tevékenységével a nemzeti harci szövetségekben, és az ezzel járó elismeréssel és félhivatalos átértékeléssel, az 1922-es év folyamán áramlottak a pénzszegek is gazdagabban. A párt részesedett azokban a pénzsegegyekben, amelyeket ipari körök és vagyonos egyének a "vörös veszély" leküzdésére a nemzeti védszövetségeknek és vezéreiknek, elsősorban Ludendorffnak juttattak. [130] Ezek a pénzek Scheubner-Richter fáradozásai révén, a bajor Iparszövetségnél vezetett gyűjtések [131], balti németek (főleg Seidlitz báróé) és Kyrill nagyherceg részéről juttatott befizetések útján jöttek össze. [132] Gassner 1922 májusában elérte, hogy Hitler kétszer beszélhetett a berlini "1919-es Nemzeti Klub"-ban. [133] A neki köszönhető adományozók között olyan nevek szerepelnek, mint Borsig, Siemens és a malátakávé-gyáros Richard Franck (a Világháborús Könyvtár alapítója Stuttgartban) [134]. A nemzeti körökben igen híres Hellmuth von Mücke sorhajóhadnagy, 1921 óta NSDAP-tag, 1922-es Egyesült Államokbeli előadóközutja után 500 dollárt adott a Völkischer Beobachter támogatására. [135] A szembenálló sajtóban, elsősorban a szociáldemokrata "Münchner Post"-ban állandóan új és új híreszteléseket tárltak fel a NSDAP pénzügyi támogatásáról. [136] Nagy vitát váltott ki az a gyanu,

hogy francia pénzek is befolytak a későbbi puccsisták kezeihez, melynek hullámai egészen a francia képviselőházig verődtek. A volt szerkesztők, Georg Fuchs és Hugo Machhaus 1923 júniusában lefolytatott hazaárulási perében derült ki, hogy közvetítésükkel a már ismert Karl Mayr százados (ez a háttérben álló alak!) több mint 90.000 arany márkát kapott Ríchter ezredes francia ügynöktől, amit hazafias egyesületek pénztárába továbbított. [137] Tekintettel Mayrnak a NSDAP iránti rokonszenvére, nagyon lehetséges, hogy az is kapott valamit belőle.

Rendőri közleményekből mindenesetre kimutatható, hogy Svájcból jelentős összegek érkeztek a nemzeti szocialisták kezeihez. Csak Dr. Gassner állítólag 33.000 svájci frankot hozott át 1923-ban. [138] Tekintettel a Németországban dúló inflációra, az ilyen stabil devizaösszegek különösen értékesek voltak. A württembergi követ Münchenben 1922 novemberében többször is megjegyezte jelentéseiben, hogy a NSDAP szemelláthatólag ragyogóan el van látva pénzzel. [139] Hiszen a most már gazdagabban áramló pénzügyi áramokhoz nem jelentéktelen tárgyi értékek is járultak, mint felszerelési kellékek, autók és fegyverek, miket Röhm az SA-nak, mint más nemzeti védszövetségeknek is, titkos fegyverraktárából juttatott. [140] Röhm 1923 január óta a birodalmi hadsereg titkos táborszerparancsnokságához volt beosztva, ahol a felosztott polgárőrségek fegyvereit és felszerelési tárgyait összegyűjtötték és tárolták. [141] Ezzel olyan kulcspozícióhoz jutott, amely "a nemzeti mozgalom aktivista irányzatának az év folyamán nagy hasznára vált." [142] Az ő közreműködése vagy legalább fedezete nélkül ekkor már nehezen lehetett volna puccsot rendezni Bajorországban.

A nagyhangu fellépésével München politikai színpadának sztárjává lett Hitler ezután már olyan embereket is büvkörébe vont, akik származásukra, képzettségükre és világnézetükre nézve erősen elütöttek környezetétől. Reventlow gróf népi politikus [143] 1922 augusztusában bevezette a pártba Kurt Lüdecke kereskedőt, ezt a sokat utazott, vagyonos fiatal urat, aki társadalmi kapcsolatai és anyagi juttatásai révén igyekezett hasznossá tenni magát a pártban, de a régi gárdánál bizalmatlanságba ütközött. A továbbiakban Hitler magán-külügyminiszter-féléje lett, 1922 októberében felvette az első kapcsolatot Mussolinivel (röviddel ennek "Marcia su Roma"-ja (római bevonulása) előtt), és 1923-ban Hitler megbízásából beutazta Magyarországot és Olaszországot. [144] Lüdeckével majdnem egyidőben került a párthoz Ernst Hanfstaengl, egy tekintélyes müncheni műkereskedőcsaládnak az Egyesült Államokban felnőtt és a Harvard-egyetemen végzett sarja. A nemzeti ügy iránti lelkesedéséből csatlakozott Hitlerhez, de emellett megpróbálta, hogy ennek politikai látókörét nyugat felé kiszélesítse és Rosenberg szerinte ártalmas befolyásának gátat vessen - ez azonban nem nagyon sikerült. [145] Még fontosabbá vált Hanfstaengl Hitler számára azért, hogy néhány müncheni nagypolgári házba bevezette és ezzel, hogy úgy mondjuk "szalonképessé" tette. Az 1922-es év

végén tehát Hitler már nemcsak a nemzeti szocialista ügy mellett még mindig elkötelezett Julius Lehmann kiadó házába vagy Gottfried Federhez volt bejáratos, hanem Erna Hanfstaengl-nél is kávézott Karl Alexander von Müllerrel és feleségével és Alban Schachleitner benedekrendi apáttal (aki azután, néhány hónappal később, nyilvánosan áldotta meg a SA zászlóit) [147]. Bechstein zongoragyáros és felesége, akik télidőben rendszeresen Münchenben laktak, meghívták Hitlert vacsorára a "Bayerischer Hof" szállóbeli lakosztályukba, vagy berchtesgadeni vidéki házukba. [148] Ezek a meghívások persze anyagiilag is gyümölcsözőek voltak a párt és maga Hitler számára; Bechsteinné még kölcsönt is folyósított a pártnak ékszerek formájában és feladatának tartotta, hogy Hitlernek társadalmi kört teremtsen. Anyáskodási kísérleteiben hamarosan versenytársra talált Elsa Bruckmannban, az össznémet-antiszemita érzelmű Hugo Bruckmann kiadó [149] feleségében, akinek kiadásában Houston Stewart Chamberlain könyvei megjelentek, akit különben Hitler 1923 októberében Wahnfriedék bayreuthi házában fel is keresett (Bechsteinék vezették be) [150] és aki ezután lelkeshangú levelet írt neki. [151] Bruckmann-né, született Cantacuzène grófnő, estélyeire mindenkit meg szokott hívni, akinek neve volt Münchenben és számára érdekesnek tűnt. A ház politikai beállítottságát nézve így Hitler sem hiányozhatott, mert amellet még Wagner-tiszteletükben is egymásra találtak. Bruckmann-né nem sokkal ezután már rendszeresen meghívta Hitlert, ha olyan vendégei voltak, akik hasznára válhattak, akár nagyiparosokról, akár arisztokratákról, katonákról vagy tudósokról volt szó. [152] Ezeknek a magánköröknek befolyását és jelentőségét Hitler pályájának első éveire gyakran alábecsülik.

Igy Hitlert, akiről ekkor már mindenki hallott, növekvő kíváncsisággal hordozták körül a nagypolgárság bizonyos nemzeti érzelmű köreinek szalonjaiban. Mulattak furcsa megjelenésén, frakkban, esőkabátban, pisztollyal és kutyakorbáccsal, ügyetlen fellépésén és félszégén. Odaadónak és aláztosnak mutatkozott, mihelyt magasabb katonai rendfokozatokkal került szembe. Bizonytalanságát és kapcsolatainak hiányosságát itt is állandó monologizálással próbálta elpalástolni. "Fanatikus, de közönséges" - így jellemezte egy hallgatója, aki ilyen házi körben találkozott vele. [153] Rossbach, az egykori szabadcsapat-vezér is igen jól jellemzi visszaemlékezéseiben Hitlert a huszas évek elején:

"Egyike vagyok annak a kevés élő embernek, aki Adolf Hitlert abban az időben ismerte, amikor még nem volt más, mint szónok... Abból az időből így ismerem: puha, de kemény akar lenni; félművelt, de arra vágyik, hogy egyetemes műveltségű legyen; bohém, akinek katonává kellett válnia, ha igazi katonákra akart hatni tekintélyével. Olyan ember, aki nem bízott önmagában és lehetőségeiben, ezért tele volt a kisebbségi érzés gátlásaival mindazokkal szemben, akik már vitték valamire, hogy tulszárnyalják. Buzgó és bizonytalan, amellet gyakran goromba volt, amikor úgy érezte, korlátok közé szorítják. Sohasem volt igazi ur. Később, frakkban sem.

Röhm erre az értelmes, puha, de megszállott emberre felhuzta az SA csizmáját és meneteltetni kezdte..." [154]

Az 1921-es év óta növekedett a SA fontossága a párt számára és jelentős tényezővé vált a nemzeti szövetségek erőviszonyainak alakulásában. Ha eredetileg majdnem kizárólag csak mint teremőrcsapat és az ellenpártok összejövetelén mint zavaró komandó lépett fel, most Röhm szorgalmazására szabályos katonai kiképzést kapott. 1921 augusztusában Ehrhardt százados Klintzsch hadnagyot az SA-hoz rendelte ki azzal a feladattal, hogy SA harci alakulatot képezzen ki. [155] Zsoldját továbbra is az Ehrhardt-brigádon keresztül kapta. Mikor 1923 tavaszán Hermann Göring a NSDAP-hoz csatlakozott, ráruházták a SA vezetését. Hitler el volt ragadtatva ettől az új szerzeménytől: "Ragyogó! Egy híres harci repülő és még hozzá érdemkereszt-tulajdonos! Kiemelkedő propagandát! Azonkívül pénze is van és egy krajcáromba sem kerül! Ez nagyon fontos." [156] Mindenesetre jó SA-vezető és nemzeti szocialista nem lett Göringből. A NSDAP-ban főleg esélyt látott arra, hogy érvényesülési vágyát és energiáit kiélje. [157]

Hitler maga mint pártelnök csak a SA fölötti parancsnokságot tartotta meg, de ennek felépítését és kiképzését szándékosan az Ehrhardt és Röhm által rendelkezésre bocsátott katonai szakembereknek engedte át. [158] Mert csak így ismerték el a SA-t nemzeti védegyesületnek és így tudott egyenranguként fellépni a hasonló nevű szabadcsapatból Dr. Weber által létrehozott "Oberland-Szövetséggel" (Bund Oberland), Heiss százados "Birodalmi Lobogó" (Reichsflagge) szövetségével, a hazafias kerületi egyesületekkel és más, többé-kevésbé félkatonai csoportokkal. Az egyik újabb hazafias tiltakozó tüntetés alkalmával a müncheni Königs-platzon, 1922 augusztusában, az SA először lépett fel nyilvánosan, mint zárt alakulat, horogkeresztes zászlók alatt és Hitler egyenrangú társaként beszélt a többi szövetségi vezető mellett. [159] Az egész nemzeti tábor elégedetlen volt gróf Lerchenfeld miniszterelnök mérsékelt, Berlinbarát politikájával és Kahr visszahelyezését kívánta. Nem idegenkedtek attól, hogy a bajor kormányt puccsal döntsék meg. [160] Moser von Filseck követ beszámolt egy beszélgetéséről Schmelzle államtanáccsossal: "Különösen a nemzeti szocialistáknál óriási a csatlakozók száma, és róluk mindent fel lehet tételezni. A szociáldemokrácia sok hívét elvesztette a nemzeti szocialistákkal szemben és vezérük, Hitler állítólag egészen megragadó egyéniség. Így egyáltalán nem lehetetlen, hogy ezek itt a közeljövőben puccsal próbálkoznak majd, és ehhez ürügyül használják fel a növekvő drágaságot." [161]

A NSDAP azért egyedül mindenesetre túl gyenge lett volna egy ilyen vállalkozáshoz. Csak a többi nemzeti védszövetséggel együtt, nem pedig nélkülük vagy ellenük léphetett volna fel és 1923 novemberé előtt nem is voltak ilyen szándékai. Az 1922/23-as év fordulóján a NSDAP-nak körülbelül 20.000 tagja lehetett. [162] Pittinger "Bund Bayern und Reich"-je (Bajorország és Birodalom Egyesület) ehhez képest

ugyanabban az időben biztosan több mint 50.000 tagot számlált, köztük több mint 30.000 katonai szolgálatra alkalmas elemet. [163] A SA embereinek számát, akiket Hitler 1922 végén felmutathatott, Bennecke kerekén ezerre becsüli. "Nem volt ez egy polgárháborús hadsereg és nem is jelentett lényeges hatalmi tényezőt a bajor viszonyokhoz képest. Az "Oberland" és "Birodalmi Zászló" védszövetségek már összetételük-nél fogva is - a kiszolgált katonák messze többsége volt - valamint fegyverzetükre nézve is egészen más jelentőséggel bírtak hatalmi politikai megfontolások számára, mint az SA." Az SA jelentőségét saját táborában és sajtójában erősen eltulozták. [164]

A harci szövetségek egy Röhms által szervezett közös katonai gyakorlatán a München melletti Forstenrieder Parkban, 1923 március 25-én, összesen 2928 ember vett részt, közülük 1300-an az SA-hoz tartoztak. [165] Az, hogy a birodalmi hadsereg tényleges tisztjei szabályos kiképző tanfolyamokat rendeztek a védszövetségeknek, abban az időben Bajorországban magától értetődő volt. Lovag von Epp tábornok 1922 decemberében egy emlékiratban ezt írta: "A Kahr-kormány alatt a polgári és paraszti körökben felébresztett nemzeti erők Hitler nemzeti szocialista mozgalma révén a munkáskörökben (!) erős szövetségesre találtak. Mindenekelőtt azonban Bajorországban a birodalmi hadsereg volt erős támasza és hordozója a nemzeti mozgalomnak kezdettől fogva. A bajor lakosság felépítése, erős szervezete és felfegyverzése elképzelhetetlen a bajor birodalmi hadsereg tetterős támogatása nélkül." [166]

A NSDAP természetesen azon igyekezett, hogy a nemzeti körök minden megmozdulásából kivegye részét. Különösen kedvező alkalmat nyújtottak növekvő erejének és harcképességének bemutatására az úgynevezett "Német Napok", a hazafias mozgalom nagy ünnepei felvonulásokkal, beszédekkel és tábori istentiszteletekkel, amelyeknek gyakran félhivatalos színezetük volt, minthogy résztvettek rajtuk a Wittelsbach-ház képviselői és a régi hadsereg egykori magasrangú tisztjei éppúgy, mint a helyi hatóságok képviselői és gyakran magasrangú hivatalnokok és tényleges tisztok is. A Coburg-i "Német Napra" 1922 október 14/15-én a német nép véd- és dacszövetségének szervezőbizottsága meghívta Hitlert, vegyen részt egy kis küldöttséggel. A NSDAP erre összekaparta egész rendelkezésre álló pénzét, különvonalat bérelt, több mint 800 emberrel Coburgba utazott és menetoszlopban hangos zenével vonult végig a város utcáin. [167] Ezzel szabályos utcai harcot provokált a felingerelt baloldaliakkal. Célját azonban elérte: első fellépése észak-Bajorországban így feltűnést keltő tüntetéssé vált, és a frank területen sok néppárti számára alkalommá, hogy a NSDAP-ba átlépjen; így 1922 október 20-án Julius Stericher "Deutsche Werkgemeinschaft"-jének legtöbb tagjával együtt Nürnbergben belépett a NSDAP-ba. [168]

Hatásos fellépések megrendezésére Hitler és emberei már akkoriban is nem megvetendő készséget árultak el: miután a legtöbb nemzeti szervezet a "Bajorország Egyesült Hazafias

Szövetségei"-be (Vereinigte Vaterländische Verbände Bayerns, VVVB) tömörült Kahr tiszteletbeli elnöksége és a Thule-Társaságbeli Bauer gimnáziumi tanár vezetése alatt, 1922 november 9-én a szövetségek nagy közös gyűlését rendezték meg a Hofbräuhaus nagytermében. "Mikor Hitler a terembe lépett, olyan hangos "Heil"-ívöltéssel köszöntötték, hogy mindenki felállt, mert feltételezte, hogy Ludendorff jelent meg." Így szólt a "Münchner Post" beszámolója. [169]

Ludendorffot úgy tekintették, mint a radikális jobboldal nagy vezérét, amíg ez nem kifejezetten bajor-mo-narchista szellemű. De még Röhms is együtt tudott dolgozni vele és ugyanakkor a Wittelsbach-házbeli Rupprechtet jogszerinti királyának tudta tekinteni. Röhms állandóan mint kiegyenlítő és összehangoló működött a háttérben. Szorgalmazására jött létre 1922 decemberében a szorosabb együttműködés a NSDAP és az Oberland Szövetség között (amelyhez akkoriban Ludendorff a legközelebb állt) és 1925 februárjában sikerült megalapítania a Hazafias Harci Szövetségek Munkaközösségét (Arbeitsgemeinschaft der Vaterländischen Kampfverbände) [170], amelyben a legharcosabb védszervezetek léptek szövetségre: NSDAP, Bund Oberland [171], "Reichsflagge" [172], "Wiking" [173] és az "Alsó-bajor Harci Szövetség" (Kampfverband Niederbayern) [174]. A katonai vezetést Kriebler főhadnagy, a bajor polgárőrség és az Escherich-féle önvédelmi szervezet egykori törzsparancsnoka vette át; a politikai vezetést Dr. Christian Roth vette át, aki mint német nacionalista az 1920/21-es Kahr-kormányban igazságügyminiszter volt. De lényegében Hitler kezdeményezésére a harci szövetségek 1923 május elsején megpróbálták az Oberwiesenfelden fegyveres demonstrációval tudatosan provokálni a kormányt és a munkásságot - mintegy "főpróbaként" egy puccshoz. De Knilling miniszterelnök erőlyes magatartása és a hadsereg egységeinek készenléte helyezése révén sikerült megakadályozni a nagyobb összetűzéseket a május elsejét ünneplő szocialistákkal. Az akciót Hitler nagy csalódására le kellett fujni. [175] Ekkor több hétre Berchtesgadenbe vonult vissza Eckarthoz, főként mivel büntető eljárást is indítottak ellene rendzavarásért. [176] Ekkor Scheubner-Richter vette át a többi szövetséggel való koordinációt.

Bizonyos kárpoztást nyújtott ezért a felsülésként tekintett vállalkozásért a "Német Nap" Nürnbergben, 1923 szeptember 1/2-án, amely alkalmat adott egy nagyszabású fellépéshez: bajor Lajos Ferdinánd herceg és Ludendorff mellett, aki lelkesítő szótartot intézett a néphez, Hitler vette át a védszövetségek felvonulását. [177] De a szövetségeknél továbbra is megmaradt a csorba hirnevén. Röhms megbízásából a munkaközösség politikai programjaként áprilisban beterveztett "népi kiáltvány"-át elutasították. [178] Az egyes szövetségek közötti nézeteltérések szaporodtak [179], a munkaközösség tul-laza, kevésbé cselekvőképes szervezetnek bizonyult. Ezért Röhms és Scheubner-Richter a NSDAP, a Bund Oberland és a "Reichsflagge" egy "Német Harci Szövetség"-be (Deutscher Kampfbund) való szorosabb tömörülést szorgalmazta. Ez a "Német Nap" alkalmával, szeptember 2-án alakult meg; a katonai veze-

tést ismét Kriebel vette át, Scheubner-Richter pedig ügyvezető lett. [180] De Röhm Hitlert akarta a szervezet élére jutatni és hosszú sürgetés után meg is szerezte szeptember 25-én a többi szövetségi vezető beleegyezését ahhoz, hogy a politikai vezetést Hitlerre ruházzák (mindenesetre tudomásul kellett vennie ehhez a "Reichsflagge" szövetség elszakadását). [181]

Ezzel Hitler Bajorország legütőképesebb és legradikálisabb szervezetének vezére lett. De ezzel még semmiképpen nem volt ennek korlátlan diktátora, ahogy a nemzeti szocialista propaganda beállította. A Völkischer Beobachter állását az egész népi mozgalom vezéri rangjává alakította át, ami ugyan erősen növelte Hitler öntudatát a többi szövetségi vezetővel szemben, de nem felelt meg a valóságnak [182] - annak ellenére, hogy ezekben a hónapokban a NSDAP-ba való belépések száma nagyon megnövekedett. Hogy ujonnan szerzett állását erősen tulbecsülte, az később a novemberi eseményeknél megmutatkozott.

Már az első évben, a római hatalomátvétel után, Hermann Esser kiadta a jelszót: Németország Mussolinijét Adolf Hitlernek hívják! [183] Közben tárgyalásokat folytatott olyan híres nemzeti férfiakkal, mint von Seeckt tábornok [184] és Tirpitz tengernagy [185] (bár ezek eredménytelenek maradtak) és az egész nemzeti mozgalom hajtóerejének érezte magát.

Alig hogy a harci szövetség élére került, Hitler megpróbálta a hangulatot feltüzelní: már a rákövetkező utáni napra tizennégy egyidejűleg tartandó tömeggyűlést állított be, mozgósította SA osztagait és az összes nemzeti szövetségek harckészségéhez fordult. [186] Münchenben egymást érték a puccsról szóló híresztelések. Az egész nemzeti tábor a polgárháborút várta. A bajor kormány azonnal válaszolt, kihirdetve a rendkívüli állapotot és von Kahr urat állami főbiztosnak rendelte ki diktátori teljhatalommal. Ez, ahogy a württembergi követ írta, rögtön igen kedvezően hatott; a harci szövetségen kívül valamennyi többi Kahr oldalára állt, holott azelőtt már azon a ponton voltak, hogy mind átmennek Hitler táborába". [187] Kahr kinevezésével úgy látszott, Bajorország számára beteljesül a nemzeti diktatura oly régóta hangoztatott kívánsága.

Kahr késznek nyilatkozott a harci szövetséggel együttműködni. De a tárgyalások elhúzódtak. [188] Hiszen a követendő politikáról való elképzelések tulságosan különböztek egymástól. A hazafias szövetségek október 6/7-i találkozásán Bambergben heves nézeteltérésekre került sor a Kahr mögött álló "Bajorország és Birodalom" (Bayern und Reich) Szövetség és a NSDAP között. A csalódott Hitler szemére hányta Kahrnak, hogy nem ő az alkalmas ember nemzeti forradalom végrehajtására, nem "igazi politikus". Kahrnak "fel kellett volna korbácsolnia a népet, az egész baloldali sajtót nemcsak be kellett volna tiltania, hanem meg kellett volna semmisítenie, a tartományi gyűlést szétkergetnie, a képviselőket mint

a-szerencsétlenségért felelőseket letartóztatnia, Berlin felé vonulnia"! [189] Hitler számára persze a politika agitációból és erőszakos fellépésből állt, nem tárgyalások folytatásából.

Kétségtelen, hogy Kahr osztotta Bajorország szélesebb nemzeti köreinek azt a felfogását, hogy a problémák megoldását a Birodalomban is megvalósítandó nemzeti diktatúra hozhatja csak meg; és ha azt ott saját erőből nem lehet elérni, Bajorországnak kell elől haladnia és adott esetben "Berlinnek vonulnia". Ebben egyetértett Hitlerrel. De reményét a birodalmi hadsereg parancsnokába helyezte. Mikor Seisser november 3/4-i berlini küldetése révén megtudta, hogy ennek támogatására legalábbis kezdetben nem lehet számítani, várakozó álláspontra helyezkedett. Von Lossow bajor tartományi parancsnok von Kahr felhatalmazásával október 24-én folytatott tárgyalásain, ahol a védszövetségek közreműködéséről és a bajor birodalmi hadseregbe való beosztásukról volt szó egy "Berlin felé vonulás" esetére, a nemzeti szocialisták nem voltak képviselve. [190]

Kahr és Lossow habozása Hitlert arra a fenyegetésre indította, hogy a harci szövetség majd önállóan cselekszik. Vezetősége elhatározta, hogy a legközelebbi adandó alkalmat felhasználja arra, hogy a mozgalom kerekeit működésbe hozza és Kahrt cselekvésre ösztönözze. Ezt az 1923 november 8-i tüntetés hozta meg. Ennek az úgynevezett "puccsnak" történetével itt már nem foglalkozhatunk. [191] Az esti sakkházás Bürgerbräukeller (söröző)-ben minden ismert leírás szerint valóban nagyon hasonlított egy színházi fellépéshez. [192] Tekintve Kahr és Lossow bizonytalan magatartását az előzetes megbeszéléseken, Hitler részéről pusztá szerencsejáték volt az egész: messze tulbecsülte SA-ja és a harci szövetség súlyát. A rákövetkező napon délben tartott propaganda-felvonulás már inkább csak kétségbeesés-szülte lépés volt, de bizonyos értelemben Hitler politikai pályafutásának csúcspontja is: az egykori örvezető most a híres hadvezér oldalán vonult.

A per a müncheni népbíróság előtt 1924 február-márciusában még egyszer nagyszabású agitációs alkalmat nyújtott Hitlernek. [193] A nyilvános tárgyalások társadalmi eseménynek számítottak; az emberek tülekedtek, hogy részt vegyenek rajtuk. A vádlottak beszédei szószerint leközölve jelentek meg a nagy újságokban. Az ítélethirdetés nemzeti ünneppé vált. "Az egész dolog propaganda a német népi mozgalom számára" jelentette ki Knilling a württembergi követnek. [194] Hatását egy hónappal később a bajor tartományi gyűlési választások eredményein lehetett felmérni: a népi tömörülés a legerősebb párt lett Münchenben, a város területén a szavazatoknak majdnem 35 %-át kapta; az összes baloldali pártok már csak 33 %-ot értek el (VSP: 17 %, KPD: 16 %), a Bajor Néppárt 20 %-ot és a mérsékelt jobboldal (DVP: 1,3 %, DNVP: 4,2 %) összesen 5,5 %-ot. A birodalmi gyűlési választásokon május 4-én a helyzet nem volt sokkal jobb (a népi tömörülés majdnem 29 %-ot kapott. [195])

Az az ember, akinek ez a választási eredmény jelentékeny részben köszönhető volt, ezalatt várfoogságban ült Landsbergben. Az, hogy a radikális népi irányzatnak ilyen sikert juttatott osztályrészul, hittérítői buzgalmának, szónoki adottságainak és meggyőző erejének tulajdonítható. Fanatikus elszánttsága és minden mást felülmuló agitációja révén néhány év alatt - részben mások nyomására, részben saját érvényesülési vágyától hajtva - egy mozgalom élére került, amely azokban az években számtalan szervezeti formában és ideológiai játékmódban lépett fel - NSDAP csupán ezek legtömörebb formája volt.

A hangsúlyozottan nemzeti beállítottság a német, így a bajor polgárság széles köreibben is már az első világháború előtt magátólértetődő volt. Ez a nacionalizmus a háború kitörésekor és folyamán érte el felemelkedését és kiteljesülését. A vereségnek és következményeinek "nemzeti gyaláztatával" szemben olyan felindulásokig fokozódott, amelyek most már a gyanítható belső ellenség ellen fordultak - a baloldali forradalmi kísérletei ellenhatásaként - éppen Bajorországban különösen nagy mértékben antimarxista és antiszemita vonásokat öltöttek. Széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a zsidók "a mi szerencsétlenségünk" és a szociáldemokraták mind "hazaárulók", hiszen "internacionalista módon" gondolkodnak és sajtójukban olyan dolgokat fednek fel, aminek az "ellenesség" elől rejtve kellene maradniuk.

Ez az alaphangulat Bajorország polgárai, városi és falusi lakosságában erősen hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti irány képviselői, a védészövetségek és a NSDAP, úgy élhettek, mint "hal a vízben" és hogy szélsőséges megnyilvánulási formák is inkább elismerést, mint elítélést váltottak ki. Ennek a még mérsékeltebb számító politikai körökben is elterjedt álláspontnak ékesszóló példáját mutatja egy interpellációra adott válasz, amelyet a SPD nemzeti szocialista tulkapások miatt 1922 novemberében nyújtott be a bajor tartományi gyűlésen. A kormánypárt: a Bajor Néppárt részéről Fritz Schäffer képviselő olyan beszéddel válaszolt rá, ami már nagyon közel állt a nemzeti szocialisták védőügyvédi szónoklatához. Mivel mintaszerűen kifejezi ezt a magatartást, számoljunk be róla részletesen:

"A polgárórság meghalt. De nem halt meg, hála Istennek, az a gondolat, amely világrahozta, nem halt meg, hála Istennek, az önvédelem gondolata, a lakosság egyhangú összetartása, amely még ma is él népünkben és kifejezésre jut azokban a szövetségekben vagy szervezetekben is, amelyek a hazai gondolatát fennen akarják hirdetni.... Köszöntjük a hazafias szellemet, amely a hazafias munkára indul". Schäffer további beszéde folyamán kijelentette, hogy "neki és pártjának persze szintén vannak megfontolásai a nemzeti szocialista mozgalommal szemben." Éspedig mindenekelőtt a programjában lévő szocialista és egységes vonások miatt; hiányolja benne továbbá némiképp az "erkölcsli világnézetet", az "erkölcsli gondolatot". Antiszemita mozgalom ellenben "német hazánkban

mindig is volt". Ez ellen nem lehet rendőri erőszakkal eredményre jutni. Hiszen a zsidóknak azt vetik szemükre - "ne firtassuk, hogy joggal vagy igazságtalanul" - hogy ők teremteték meg a nemzetközi marxizmust. A versaillesi békeszerződéssel szemben azonban az egész német népben az a gondolat fogant meg, hogy "az Internacionáléba, a nemzetközi marxizmusba vetett tévhit elárulása volt a német hazafias gondolatnak és hogy ebből az árulásból borzalmas vetés nőtt ki a német nép számára. Ki nem akarja hát megérteni, hogy ennek következtében a megmozdulás az ellen e nemzetközi marxizmus ellen ilyen elsöprő erejűvé válik a német népben és hogy ezt a megmozdulást már nem lehet megfékezni? Ki nem akarja hát megérteni, hogy éppen ebből új, fiatal mozgalom sarjad, amelynek sajátos jellegzetessége az antimarxista vonás?... Ezen a ponton mi teljesen egyetértünk ezzel a mozgalommal..." [196]

Az itt leközölt felfogás csak fokokban tért el Max v. Gruber egyetemi tanárétól, Rohmeder tanügyi tanácsosétól, hogy csak néhány különösen tekintélyes embert említsek, akik nem nézték rossz szemmel, micsoda hévvel képviselte ez a Hitler a nemzeti ügyet, és segítettek utját egyengetni.

A kis foglalkozás nélküli katona szinte véletlenül került a politikai pályára, inkább úgy küldték oda. Hála Bécsből magával hozott és a forradalmi időkben megerősödött népi-nemzeti alapfelfogásának, törés nélkül illeszkedett bele a müncheni mozgalomba. Az 1918-as vereség nemzeti megrázkódtatása ugyanakkor Hitler személyes megrázkódtatása is volt és így a nemzeti sors megtestesülésének érezhette magát. Fanatizmusa, tettereje, virtuóz agitátori tehetsége és a helyeslés hulláma népszerűvé tették. A propagandasikerrel együtt nőtt igénye a vezetésre is.

Pártfogói erőteljes támogatása nélkül azonban bizonyára csak pártszónok, "toborzóügynök" maradt volna. Az Eckart és Federféle ideológusok örültek, hogy benne világnézetük hatékony propagandistájára találtak, a tiszték, mint Mayr vagy Röhm megtanulták értékelni agitációjának hatóerejét és meggyőző hatását. Talán 1923 novemberéig Hitlerben csak "szerszámot", hajtóerőt láttak a nemzeti mozgalom számára. Saját nemzeti hevüktől indítatva támogatták ezt az embert és ehhez pénzügyi alapot találtak hatalmas üzletembereknél és nagyiparosoknál - de nem azért, mint ha megbizásukból jártak volna el, vagy tőlük függtek volna, hanem mert egyértelmű, erős érdekközösség állott fenn köztük "Németország megújulása", egy hatalmas birodalom visszaállításának tekintetében. Felismerték, hogy ez a Hitler hatékonyabban tudja érdekeiket és jelszavakat a kispolgárság és a lesüllyedt középosztály tömegeihez közvetíteni, minthogy maga is ebből a rétegből került ki. A létért való aggodalom, amely gazdasági vonatkozásban az infláció ideje alatt gyorsan növekedett ezekben a körökben, igen fogékonyá tette őket az efajta nacionalista radikalizmus jelszavai iránt.

De Hitler nem volt az a nagy, zseniális ember, aki önmagát a nemzeti mozgalom élére helyezte. Mint sokan mások,

Ludendorffot látta ebben a szerepben és nyomdokaiba lépett, mintaképének tekintette, önmagát pedig "dobosnak". Az erős ideológiai megrögzöttség adta meg agitációja átütő erejét és a korabeli kedvező körülmények között meghozta számára a tömegek csatlakozását. Hatalmas erők vitték előre és tették végül a legharcosabb küzdő szervezetek vezetőjévé.

Csak amikor a meghiúsult puccskísérlettel összeomlott bizalma Ludendorffban, fejlődött ki benne az a becsvágyó törekvés, hogy ezt félreállítsa és föléje kerüljön. [197] Most már komolyan gondolt arra Hitler, hogy maga vegye át a nemzet vezetését és a többi szövetségtől teljesen független szervezetet építsen ki magának, amely fölött diktátor módjára rendelkezhet. Landsbergben volt ideje, hogy levonja a következtetéseket politikai tanulóveiből és papírra vesse hitvallását és jövőendő programját.

Hitler felemelkedésének körülményei ma világosan végigtekintethetők, a kutatások későbbi sikereire is kellő fényt vetettek. Minthogy ezeknek nagyrészt külső tényezők szolgáltak alapul, amelyek igen egyoldalú személyes képességei kibontakozását elősegítették, az olyan jelzőkkel, mint történelmi nagyság, zsenialitás, vagy éppen démoniség, éppen Hitlerrel kapcsolatban igen óvatosan kellene bánni. Eppogy nem lehet olyan kizárólagosan azonosítani a nemzeti szocializmussal sem, ahogy ez olyan sokszor történt.

A nemzeti szocializmust semmiképpen nem Hitler teremtette meg, már előtte is létezett és nélküle is tovább élt volna - mint szélsőjobboldali csoportosulás mások alatt. Hitler fanatizmusa segítette hozzá radikális átütő erejéhez és világnézetileg és politikailag a kizárólagosság igényével töltötte el, ami a követők nagy tömegére talált. Hitler felépése és sikere tehát nem "üzemi balesete" volt a német történelemnek, hanem sajnálatos megvalósulása legszélsőségsőbb fejlődési lehetőségeinek 1918 után. Hogy ezt ma világosabban látják, mint az 1945 utáni első évtizedekben, az egy józan felismerésekkel előrehaladó történettudomány érdeme.

Hellmuth Auerbach

Jegyzetek

[x] Erősen átdolgozott és kibővített megfogalmazása egy előadásnak, amelyre 1974 márciusában a párizsi Német Történeti Intézetben, majd különböző francia egyetemeken és

végül, 1976 januárjában, Münchenben, a Historischer Verein von Oberbayern (Felsőbajorországi Történeti Egyesület)-ben került sor.

[1] Joachim C. Fest: Hitler, Eine Biographie (H. Életrajz), Frankfurt a.M./Berlin (Ullstein Kiadó) 1973; v.ö. hozzá Hermann Graml: Probleme einer Hitler-Biographie, Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest (Egy H.-életrajz problémái, kritikai észrevételek J.C.F.-hez) e folyóiratban, 22 (1974), 76-92 l. Fest önmagában véve kitűnő életrajza sajnálatos módon tulságosan elvonatkoztatja Hitler személyiségét környezetétől; a közbevetett elmélkedő szemlélődések gyenge pótlékokat nyújtanak a politikai történésbe való konkrét besorolás helyett.

Ezt a problémát jobban oldja meg Alan Bullock régebbi életrajza (Hitler, Eine Studie über Tyrannen (H. Tanulmány a zsarnokságról). Ennek a könyvnek 1971-ben megjelent új német, "teljesen átdolgozott kiadása" mindenesetre az 1964-es angol kiadáson alapul és legalábbis a jelen tanulmányban tárgyalt korszakra nézve sajnos nem veszi tekintetbe az azóta megjelent irodalmat.

[2] Werner Maser: Adolf Hitler, Legende, Mythos, Wirklichkeit (A.H. Legenda, mítosz, valóság) München/Esslingen (Bechtle Kiadó) 1971, 5.-ik átdolg. és bővített kiadás 1975. A könyv tulajdonképpen csak egy életrajz töredékeit nyújtja, mert Hitler teljes politikai életutját csupán egy 12 oldalas száraz időrendi táblázat mutatja be. Csak az 5. kiadást egészíti ki egy összefoglaló fejezet "A politikus" címmel.

[3] Mint ennek a lélektani-történeti irányzatnak eddig legfontosabb kiadványát kell említenünk Rudolph Binion könyvét: Hitler among the Germans (H. a németek között) New York/Oxford/Amsterdam (Elsevier kiadó) 1976. Binion elfogadható lélekelemző levezetését adja Hitler a német birodalom helyreállítására irányuló programja két fő összetevőjének; a zsidók megsemmisítésének és az "élettér" megszerzésének. Hitlernek a politikába vezető útjánál és célkitűzésénél mint az ezeket kiváltó tényezőt fogja fel Hitler trauma-okozta hallucinációit a pasewalki katonai kórházban, gázmérgezés-okozta ideiglenes vaksága alatt. Ez után a ráébredés után szerinte Hitler egy más ember lett. De ennek bizonyítékeként Binion csak Hitler saját kijelentéseit tudja felhozni; ezenkívül Hitler ideológiai programjának ismertetése nincs történetileg a kellő módon differenciálva, amikor megkülönböztetés nélkül és időrendet nem tekintve idéz az 1920-24 közti évek beszédeiből és a "Mein Kampf"-ból. Hitlernek a nyilvánosság előtti fellépését sajnos csak annyiban vonja bele a kutatásba, amennyiben ez fontossággal bír propagandája hatására.

Binion tézise magáévá teszi John Toland: Adolf Hitler (Garden City, N.Y., 1976) című népszerű, a teljes másodkézi irodalom és számos interjú felhasználásával írt, de

kritika nélküli és Hitlert teljesen elkülönítve szemléltető könyvét is. Ez a terjedelmes könyv nyújtja a legtöbb részletet Hitler magánéletéből, amit eddig összegyűjtöttek.

Robert Payne életrajza: *The Life and Death of Adolf Hitler* (A.H. élete és halála) New York (Praeger Publ.) 1975, olyan sok fantáziaszüleményt tartalmaz (például Hitler angliai tartózkodásáról 1912/13-ban) hogy tudományosan semmiképpen nem lehet vita tárgyává tenni.

Robert G.L. Waite pszichológus-történész új tanulmánya: *The psychopatic god Adolf Hitler* (A.H. a psychopata isten), New York, 1976, jelen cikk nyomdába adásakor még nem volt hozzáférhető.

[4] Helyesen utalt erre nemrég nyomatékosan Karl-Dietrich Bracher; v.ö. K.D. Bracher, *Zeitgeschichtliche Kontroversen, Um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie* (Kortörténeti viták, faszizmusról, totalitarizmusról, demokráciáról) München, 1976, 94 és k.l.

[5] Mindenekelőtt meg kell említeni: Hans Fenske: *Konservativismus und Rechtsradikalismus in Bayern nach 1918* (Konzervativizmus és jobboldali radikalizmus Bajorországban 1918 után), Bad Homburg v.d.H. (Gehlen Kiadó) 1969; Horst G.W. Nusser: *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preussen und Österreich 1918-33, mit einer Biographie von Fostrat Georg Escherich 1870-1941* (Konzervatív védőszervezetek Bajorországban, Poroszországban és Ausztriában 1918-33, G.E. erdőtanácsos életrajzával 1870-1941) I.k. (szöveg), II.k. (Okmánytár-függelék, források és irodalom jegyzéke), München (Nusser Kiadás) 1973; Uwe Lohalm: *Völkischer Radikalismus, Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutz-Bundes 1919-1923* (Népi radikalizmus; A Német Nép Véd- és Dacszövetségének története 1919-1923), Hamburg (Leibniz kiadás) 1970; Wolfgang Horn: *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919-1933)* (Vezér-ideológia és pártszervezés a NSDAP-ban), Düsseldorf (Droste kiadás) 1972; Albrecht Tyrell: *Vom "Trommler" zum "Führer", Der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP* (A "dobos"-tól a "vezér"-ig, Hitler öntudatának átváltozása 1919-1924 között és a NSDAP fejlődése), München, (Wilh. Fink kiadás) 1975; Gerhard Schulz: *Aufstieg des Nationalsozialismus, Krise und Revolution in Deutschland* (A nemzeti szocializmus felemelkedése, válság és forradalom Németországban), Frankfurt a.M./Berlin (Ullstein kiadás) 1975. Schulz széleskörűen ábrázolja a nemzeti szocializmust és ennek szellemi és politikai előzményeit, de ezen belül csak futólag foglalkozik a párt felemelkedésének első éveivel 1919-1923 között.

A nemzeti szocializmus előzményeinek és első idejének története továbbra is beható kutatások tárgyát képezi. Ezek összességén belül nagyobb munkák várhatók a belátható jövőben. Ilyenek: Charles Sidman (kansasi Egyetem): *Nationalsozialismus und Völkische Bewegung, Die Jahre der Entfal-*

tung (Nemzeti szocializmus és népi mozgalom. A kibontakozás évei) (előkészületben Duncker és Humblot-nál, Berlin): Reginald H. Phelps (Harvard Egyetem): Bayern zwischen 1916 und 1924 (Bajorország 1916 és 1924 között) és Ellic Howe (London): Philipp Stauff und der Germanenorden (P.S. és a germán rend); további készülöben lévő, részletkérdésekre vonatkozó munkákra jelen tanulmány folyamán utalunk majd.

[6] Igy Albert Schwarz a Bajor történelem kézikönyvében (Handbuch der bayerischen Geschichte) IV.k.: Das neue Bayern 1800-1970 (Az új Bajorország) München (C.H. Beck kiadás) 1974, 587 és kk.l.: Die Zeit von 1918 bis 1933 (Az 1918-1933 közti időszak) többször említi ugyan a nemzeti szövetségeket Bajorországban, de nem elemzi ezeket pontosabban, a "nemzeti szocialista üzemeket" (458 l.) bagatellizálja és a polgárőrségek belpolitikai súlyát alig veszi tekintetbe; Röhmöt először az 1924 évi per ismertetésével kapcsolatban említi. Pedig Ernst Deuerlein már 1962-ben a Hitler-puccs dokumentációjához irt bevezetésében világosan utalt a politika két síkjának egyenlő fontosságára az akkori Bajorországban.

[7] Mindenképpen helyénvaló itt még egyszer általában kiemelni ennek a sajnos oly korán elhunyt történésznek érdemeit a Hitler-kutatásban; mindenkéltt a három alapvető dokumentáció-gyűjteményt: Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr (Hitler belépése a politikába és a birodalmi hadsereg) ebben a folyóiratban, 7 (1959) 177-227 l.; Der Hitler-Putsch, Bayerische Dokumente zum 8/9 November 1923 (A H.-puccs, bajor dokumentumok 1923 november 8/9-hez) bev. és kiad. E. Deuerlein, Stuttgart 1962; Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten (A NSDAP felemelkedése szemtanúk beszámolóiban), kiadta és bev. E.D., Düsseldorf 1968 (dtv-zsebkönyv formájában is, 1040 sz.); továbbá Ernst Deuerlein: Hitler, Eine politische Biographie (H. Politikai életrajz) München, 1969 (List-zsebkönyv, 349 sz.); ez legalábbis Hitler korai korszakára nézve még ma is a legjobb életrajzi ábrázolás!

[8] V.ö. Ernst Toller: Eine Jugend in Deutschland (Ifjuság Németországban), Hamburg 1963 (Rowohlt-zsebkönyv 583) 148 l. és Deuerlein, A Hitler-puccs, 30.l.

[9] V.ö. ennek leírását Karl Alexander v. Müller-nél: Mars und Venus, Erinnerungen 1914 bis 1919 (M. és V. Visszaemlékezések 1914-1919) Stuttgart 1954, 338 és k.l.

[10] V.ö. Deuerlein: Hitler (7. jegyz.) 23 és k.l.; Fest: Hitler (1. jegyz.) 65 és k.l.; a legkimerítőbben ábrázolva; William A. Jenksnél Vienna and the Young Hitler (Bécs és a fiatal H.), New York (Columbia Univ. Press. kiadása) 1960; kétségtelenül erősen befolyásolták Hitlert bécsi korszakában a Schönerer-mozgalom német nacionalista, katolikus-ellenes és (faji értelemben) antiszemita eszméi; v.ö. erről

most Andrew G. Whiteside nagy munkáját: *The Socialism of Fools, Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism* (Az örültek szocializmusa. G.R.v.S. és az osztrák pángermanizmus) Berkeley (Univ. of California Press kiadása) 1975.

[11] V.ö. Fest. Hitler, 105 és k.l. Még ha Binionnal egyetértve Hitler zsidógyűlöletének kezdetét a pasewalki katonai kórházban átélt feltehető politikai ráébredésének életében látjuk is, már előbb is antiszemita gondolatok közt kellett magába szivnia, ami most nyíltan kitört belőle. De az a fanatizmus, ami ettől fogva Hitlert jellemezte, feltehetőleg Pasewalkból ered.

Egy Eberhard Jäckel és Axel Kuhn gondozásában készülő (és előreláthatólag az Institut für Zeitgeschichte kiadványsorozatában 1978-ban megjelenő) kiadványban: Adolf Hitler, *Sämtliche Aufzeichnungen bis 1924* (A.H. Számos feljegyzés 1924-ig) Hitlernek a lechfeldi táborban tartott három előadását és egy vita-hozzászólását idézik 1919 augusztusából.

[12] V.ö. Binion (3. jegyz.). Ezzel szemben azonban hangsúlyozni kell, hogy a gondolat, miszerint a zsidók a felelősek Németország vereségéért, nem először Hitlernél öltött formát. Előtte már megírta ezt Eckart, Feder és mások.

[13] Gottfried Feder mérnök és építési vállalkozó antiszemita és kapitalistaellenes jelszavait a középosztály megmentésére, amelyek akkoriban széles körben ugyanolyan visszhangra találtak, 1919 tavaszán majdnem egyidejűleg jelentette meg Dietrich Eckart "Auf gut deutsch" (Jó németéssel) című uszító lapjában és az ismert "Süddeutsche Monatsheften"-ben (Délnémet havi füzetek). Feder elképzeléseiről l. Fenske (5. jegyz.), 287 és k.l. Federről disszertáció készül Manfred Riebetől (Nürnberg).

[14] L. Hitler levelét Adolf Gemlichhez, 1919 IX. 16-ról; nyomtatásban megjelent E. Deuerlein dokumentációjában jelen folyóiratban (l. 7.sz. jegyz.), 203 és k.l. Ugyanott, 178 lapon, közelebbi adatok Karl Mayrról.

[15] Drexlerről v.ö. Reginald H. Phelps: Anton Drexler - Der Gründer der NSDAP (A.D. - a NSDAP megalapítója) *Deutsche Rundschau* 87 sz. (1961) 1134-1143 l.; Werner Maser: *Der Sturm auf die Republik, Frühgeschichte der NSDAP* (Roham a köztársaság ellen, a NSDAP korai története) Stuttgart (Dt. Verlags-Anstalt kiadása) 1973, 141 és k.l. A birtokában lévő Drexler-hagyatékot Deuerlein sajnos már nem tudta kiadvány céljára felhasználni; egyes szakaszok belőle: *Der Aufstieg der NSDAP* (A NSDAP felemelkedése) c. munkában (l. 7. jegyz.) 56 és k.l.

[16] Erről részletesen szól Wolfram Selig: Paul Nikolaus Cossmann und die Süddeutschen Monatshefte von 1914-1918. Ein Beitrag zur Geschichte der nationalen Publizistik im

Ersten Weltkrieg (P.N.C. és a S.M. 1914-1918-ból. Adalék a nemzeti publicisztikához az első világháboruban. (Dialogos, Zeitung u. Leben, új sorozat, 3.k.), Osnabrück (v.ö. A.Fromm) 1967.

[17] V.ö. Selig, 66 és k.l. és Fenske (1. 5.jegyz.) 292 és k.l.

[18] Alfred Kruck: Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890-1939 (Az össznémet Szövetség története) Wiesbaden 1954, mellett, 1. most a sokkal konkrétabb, szélesebb forrásanyagra épülő értekezést Brewster S. Chamberlaintól: The Enemy on the Right, The Alldeutsche Verband in the Weimar Republic (A jobboldali ellenség. Az A. V. a weimári köztársaságban) Ann Arbor, Mich. (Univ. Microfilms Xerox Co.) 1973.

[19] V.ö. Dirck Stegman: Die Erben Bismarcks, Parteien und Verbände in der Spätphase des Wilhelminischen Deutschlands, Sammlungspolitik 1897-1918 (Bismarck örökösei. Pártok és szövetségek a vilmosi Németország késői korszakában. Összpontosító politika) Köln (Kiepenheuer et Witsch kiadás) 1970, 497 és k.l. Stegmantól hamarosan nagyobb monográfia várható erről a pártról.

[20] Julius F. Lehmann politikai tevékenységének kritikai vizsgálata igen kívánatos lenne, de aligha lesz végrehajtható, amíg a kiadóvállalat fennáll és az alapító hagyatéka a birtokában van. Kis betekintést nyújt Melanie Lehmann (kiadta): Verleger J.F. Lehmann, Ein Leben im Kampf für Deutschland, Lebenslauf und Briefe (J.F.L. kiadó. Egy életet át harcban Németországért. Életpályája és levelei) München, 1935, és az emlékcikkek a "Deutschlands Erneuerung"-ban, 19 sz. (1935) 5. füzet. A kiadói politikáról: Gary D. Stark: Der Verleger als Kulturunternehmer: Der J.F. Lehmanns Verlag und Rassenkunde in der Weimarer Republik (A kiadó mint kulturális vállalkozó: a J.F.L. Kiadó és a fajkutató a weimári köztársaságban) Archiv f. Gesch. d. Buchwesens 16 (1976) 291-318 l.; V.ö. még Lohalm (1. 5.jegyz.) 48 l. és Klaus Bergmann: Agrarromantik und Grossstadtfeindschaft (Agrárromantika és nagyvárosellenesség) (Marburg. Abh. z. Polit. Wiss. Bd. 20) Meisenheim a. Glan (Anton Hain kiadás) 1970, 176 és k.l.; Hans Jürgen Luthöft: Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920-1940 (Az északi gondolat Németországban) (Kieler Histor. Studien, 14.k.) Stuttgart (E. Klett kiadó) 1971, 30 és k.l. és többször (Az északi irodalom ápolásához a kiadó által).

[21] Sajnos a mai napig még hiányzik egy kielégítő munka Houston Stewart Chamberlain működéséről; remélni lehet, hogy Geoffrey G. Field Chamberlainról és a Bayreuth-i köréről Fritz Stern professzorhoz (Columbia Univ., New York) készülő disszertációja pótolja ezt a hiányt; v.ö. Gerd-Klaus Kaltenbrunner rövid vázlatát a Propheten des Nationalismus (A nacionalizmus prófétái) című, Karl Schwedhelm gondozásában kiadott kötetben (München, List kiadás) 1969, 105-123 l. Winifred

Schüler: Der Bayreuther Kreis von seiner Entstehung bis zum Ausgang der Wilhelminischen Ära, Wagnerkult und Kulturreform im Geiste völkischer Weltanschauung (A bayreuthi kör keletkezésétől a vilmosi korszak végéig. Wagner-kultusz és kultúrális reform a népi világnézet szellemében) Münster (Aschendorff kiadás) 1971, 112-127 és 252-267 l. ábrázolása sajnos alig tér ki a politikai következményekre; éppígy nagyon szűkszavuan E.J. Young: Gobineau und der Rassismus, Eine Kritik der anthropologischen Geschichtstheorie (G. és a fajelmélet. Az antropológikus történetelmélet kritikája) (Archiv für vergl. Kulturwiss., 4.k.) Meisenheim a. Glan (A. Hain kiadás) 1968, 242 és k., 307 és k.l.

[22] Else Boepple közlései, amiket Dr. Wiesemann ur volt szíves rendelkezésemre bocsátani; v.ö. Falk Wiesemann: Die Vorgeschichte der nationalsozialistischen Machtübernahme in Bayern 1932/1933 (A bajorországai nemzeti szocialista hatalomátvétel előzményei) (Beitr. z. ein. histor. Strukturanalyse Bayerns im Industriezeitalter (Adalékok Bajorország történeti strukturális elemzéséhez az ipari korban) (12. k.) Berlin (Duncker et Humblot k.) 1975, 70. l.

[23] Grubert, aki 1853-ben született, 1902-ben Bécsöbl Münchenbe hívták és nyilván már a Schönerer-mozgalomhoz is közelállt. 1903-ban tagja, majd röviddel utána elnöke lett a bajor lakásegyletnek, majd "vezére egy várospark-mozgalomnak München számára" (K.A. Müller); már a háboru előtt kiadott egy könyvet (Átültetés, átöröklés és fajegészségűg" címmel és a huszas években J.F. Lehmannal együtt az eugenetika kérdéseire fordította figyelmét (v.ö. ehhez G.D. Stark (20.jegyz.) 297 és k.l.); 1923-ban a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé választották. V.ö. személyiségének jellemzését Karl Alexander v. Müllernél: Im Wandel einer Welt, Erinnerungen (Egy világ változásában; Visszaemlékezések) 3.k. 1919-1932; kiadta Otto A.v. Müller, München, 1966, 245-251 l. Gruber politikai működése is megérdemelne behatóbb ábrázolást.

[24] L. Willy Albrecht: Landtag und Regierung in Bayern am Vorabend der Revolution von 1918, Studien zur gesellschaftlichen und staatlichen Entwicklung Deutschlands von 1912 bis 1918 (Tartományi gyűlés és kormány Bajorországban az 1918-as forradalom előestéjén. Tanulmányok Németország társadalmi és állami fejlődéséhez 1912-től 1918-ig) (Beitr. z.ein. histor. Strukturanalyse Bayerns... 2.k.) Berlin (Duncker et Humblot kiadás) 1963, 164 és k.l.; Dirck Stegmann: Die Erben Bismarcks (B. örökösei) (1. 19.jegyz.) 468 és k.l.

[25] L. most erről Gerhard Kratzsch igen szép, alapos munkáját: Kunstwart und Dürerbund, Ein Beitrag zur Geschichte der Begildeten im Zeitalter des Impersialismus (Művészetpártolás és Dürer-szövetség. Adalék a művelt réteg történetéhez az imperializmus korában), Göttingen (Vandenhoeck et Ruprecht kiadás) 1969; a szövetség növekvő politizálásáról u.o. 364 és k.l.

[26] A hazafias párt bajorországi szövetségének alapításáról v.ö. Albrecht (24. jegyz.) 286 és k.l.

[27] V.ö. ehhez mindenekelőtt Werner Jochmann: Struktur und Funktion des deutschen Antisemitismus (A német antiszemitizmus szerkezete és szerepe) Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890-1914 (Zsidók a villamoskori Németországban) kiadta Werner E. Mosse, Tübingen (J.C.B. Mohr kiadás) 1976, 389-477 l.; u.a.: Die Ausbreitung des Antisemitismus (Az antiszemitizmus kiterjesztése) Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916-1925 (A német zsidóság a háboruban és a forradalomban) kiadta Werner E. Mosse és Arnold Paucker, Tübingen (ebenda) 1971, 409-510 l.

[28] A Germán-rendhez általában Lohalm (5. jegyz.) 61 l. és Rudolf von Sebottendorff: Bevor Hitler kam, Urkundliches aus der Frühzeit der nationalsozialistischen Bewegung (Mielőtt Hitler jött. Okmányanyag a nemzeti szocialista mozgalom első idejéből) l. kiadás München, 1933, 33 és k.l.

[29] Sebottendorff életét nagy tudományos alapos-sággal vette vizsgálat alá Mr. Ellic Howe, London; 1975 március 6-án Münchenben, a Carl Friedrich von Siemens-Alapítványban előadást tartott Sebottendorffról és a Thule-Társaságról és egy könyvön dolgozik a népi mozgalomról. - Sebottendorff könyvében (28. jegyz.) persze a Thule-Társaság tevékenységét jelentősebbnek állítja be, mint amilyen a valóságban volt, hogy kimutassa, hogy a nemzeti szocialista mozgalmat nem csak Hitler teremtette meg (ezért a könyvet 1934-ben be is tiltották); de azért 1918/19-ben tevékeny működése folytán jelentős befolyásra tett szert, ami azonban erősen visszaesett, amikor Sebottendorff 1919 végén újra elhagyta München-t.

[30] Kritikai ábrázolást adott közzé Reginald H. Phelps: "Before Hitler came", Thule-Society and Germanen Orden ("Mielőtt Hitler jött". Thule-Társaság és Germán-rend) Journal of Modern History 38 (1963), 245-261 l.; a Thule-Társasággal kapcsolatos nagyobb kutatáson dolgozik Hermann Gilbhard, München.

[31] Sebottendorff személynévsorának adatai (Bevor Hitler kam, 221 és k.l.) kimutathatólag hiányosak és részben hamisak.

[32] A Thule-tagok tevékenységével a forradalmi és tanácskorszakban részletesen foglalkozik értekezésében Heinrich Hillmayr: Roter und Weisser Terror in Bayern nach 1918, Ursachen, Erscheinungsformen und Folgen der Gewalttätigkeiten im Verlauf der revolutionären Ereignisse nach dem Ende des Ersten Weltkrieges (Vörös és fehér terror Bajorországban 1918 után. A forradalmi események folyamán az első világháború vége után elkövetett erőszakos cselekmények okai, megjelenési formái és következményei) München (Nusser kiadás) 1974.

[33] Sajnos még hiányzik egy nagyobb összefoglaló tanulmány a népi ideológiáról (de v.ö. 5. jegyz.) Ezért hadd utaljunk itt Max Wundt régebbi, programmatikus írására: Deutsche Weltanschauung, Grundzüge völkischen Gedankens (Német világnézet, A népi gondolkodás alapvonásai) München (J.H. Lehmann kiadás) 1926. V.ö. még Bergmann: Agrarromantik (1. 20. jegyz.) 211 és k.l. és Kratzsch: Kunstwart und Dürerbund (1. 25. jegyz.) 161 és k.l. fejtegetéseit, továbbá Martin Broszat rövid vázlatát: Völkische Weltanschauung und nationalsocialistische Kampfbewegung (Népi világnézet és nemzeti szocialista harci mozgalom) a: Der Nationalsozialismus, Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit (A nemzeti szocializmus. Világnézet, program és valóság) c. kötetben, Stuttgart 1960, 21-46 l. és a bibliográfiát Armin Mohler könyvében: Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932 (A konzervatív forradalom Németországban) teljesen átdolgoz. és bővített 2. kiadás, Darmstadt (Wiss. Buchgesellschaft kiadása) 1972, 131-138, 211-227, 332-399 l.

Dietrich Bronder könyve: Bevor Hitler kam, Eine historische Studie (Mielőtt Hitler jött. Történelmi tanulmány) Hannover 1964, kissé dilettáns kísérlete egy rendszer eszmetörténetnek erősen igazoló céllal.

[34] Sebottendorff szerint (28. jegyz.) az ott a 171 és k. lapon közölt programot mint felhívást a német-szocialista párt megalakítására már 1918 karácsonján kinyomtatták a Germán-rend általános rendi hiranyagában.

[35] Erről a harcos népi szövetségről ma már rendelkezésünkre áll Uwe Lohalm igen jó, részletes munkája (v.ö. 5. jegyz.), a müncheni fejlődés ábrázolása, amelyből itt meszesemenően merítünk, 283-304 l.

[36] A Német Nép Véd- és Dagszövetségének Diákcsoportját Münchenben az 1919 nyári szemeszterben alapították és 1919 végén már 900 tagja volt, 1920 júliusában ezek száma 1800-ra nőtt - több egyesület testületi csatlakozása révén; v.ö. Lohalm, 168 és k.l.

[37] Hitler kezdeti korszakára nézve a DAP-NSDAP-ban 1919/20-ban v.ö. Georg Franz-Willing: Die Hitlerbewegung, Der Ursprung 1919-1922 (A Hitler-mozgalom, Eredete 1919-22) Hamburg 1962, és Werner Maser: Die Frühgeschichte der NSDAP, Hitlers Weg bis 1924 (A NSDAP korai története. Hitler útja 1924-ig) Frankfurt a.M. 1965, két régebbi könyve mellett még mindenekelőtt Tyrell pontos és meggyőző munkáját (1. 5. jegyz.) 17 és k.l., valamint Pestét (v. 1. jegyz.) 171 és k.l. A korai Hitler-kutatással kapcsolatos minden érdemük mellett, amit Franz-Willing és Maser a rendelkezésre álló akták és más dokumentumok alapján a párt történetének első felderítésére folytatott kubikusmunkájukkal szereztek, mindkét munkát azért még erősen befolyásolják a nemzeti szocialista önábrázolások: az elsőt nyilvánvalóan igazoló törekvésében, a másodikat abban,

hogy sokszorosan kritikátlan módon támaszkodik a "Mein Kampf"-ra és Hitler más kijelentéseire. Ezenfelül az újabb kutatás Masernál gyakori megbizhatatlanságokat tapasztalt a részletekben; v.ö. pl. Joachim Leuschner ismertetését a Neue Politische Literatur 11 (1966) sz.-ban 243 és k.l. és Tyrell észrevételeit, 11, 38 l. és több helyen, valamint Fest, 1051 l. Noha Maser A NSDAP korai története új kiadásának előszavában (Der Sturm auf die Republik" (Roham a köztársaság ellen) (1. 15. jegyz.) azt írja, hogy a könyv "nemcsak 1965 és 1973 közti Hitler-kutatásaim eredményeit tartalmazza", a valóságban nem más, mint a régi kiadás csak néhány sorral módosított, lapra meggyező újrányomása; még a bibliográfiát sem korszerűsítették!

[38] Dr. Erich Kühn a "Deutschlands Erneuerung" (Németország megújulása) folyóirat főszerkesztője, előzőleg pedig egy kereskedelmi vállalat jogtanácsosa volt Görlitzben (M. Lehmann, v.ö. 20. jegyz.).

[39] A belépést a politikába mint menekülést igen találóan magyarázza Fest (1. jegyz.) 172 és k.l. Binion (3. jegyz.) sajnálatos módon nem tér ki Hitler konkrét életkörülményeire és cselekedeteire 1918 után.

[40] A rendőri ellenőrzőszolgálat jelentésében az 1919. XI. 13-án tartott DAP-rendezvényről, Deuerleinnél, Hitlers Eintritt i.m. (1. 7.jegyz.) 206 l.; v.ö. még Fest, 174.l.

[41] A nyilvánosság előtt végzett munkával kapcsolatos első nézeteltérésekről a pártban v.ö. Tyrell (5. jegyz.) 28 és k.l.

[42] Dietrich Eckartól l. különösen Margarete Plewnia: Auf dem Weg zu Hitler, Der "völkische" Publizist Dietrich Eckart (A Hitlerhez vezető uton. A "népi" publicista: Dietrich Eckart) Bréma (Schönemann kiadás) 1970; ehhez kritikailag Tyrell, 191 és 194 l.; v.ö. még Fenske (5. jegyz.) 278 és k.l.

[43] Johannes Dingfelder elképzeléseiről egy államilag irányított, a szükségleteket fedező gazdálkodásról l. Fenske, 282 és k.l.

[44] A pártprogram keletkezéséről l. mindenekelőtt Tyrell, 83 és k.l.

[45] Paul Tafel építész-mérnök, a Bajor rendfenntartó tömörülés társalapítójára és elnökére, és egy szakmai tanácsköztársaság védelmezőjére vonatkozólag l. Fenske, 286 és k.l.

[46] Dietrich Eckart tagsága a NSDAP-ban nem bizonyítható (l. Plewnia, 66. l.).

[47] Részletes jelentések ezekről az eseményekről München város 1920 évi krónikájának egy mellékletében (gépírásos kézirat a Münchener Városi Levéltárban) V.ö. még a Münchner Neueste Nachrichten c. lap, 102 sz. 1920. III. 9, 2.1 ("Politik und Strasse" [Politika és utca]; 110 sz. 1920. III. 13, 3. old. ("Die Polizei warnt vor der Politik der Strasse" [A rendőrség óv az utca politikájától]; 136. sz. 1920 IV. 6., 6 l. (A müncheni Zsidó Frontharcosok Szövetségének nyílt levele Bajorország szabad állam kormányához, amely így kezdődik: "München sok hónapja már hihetetlen zsidóellenes uszítás törzshelye-...") 138 sz. 1920. IV. 7. Általános mutató (melléklet) 5.1. ("Kóser tej"). A helyi részben majdnem naponta részletesen tudósítottak az élelmiszerellátás problémáiról.

[48] L. Lohalm (5. jegyz.) 303 l.

[49] L. Reginald H. Phelps dokumentációját: Hitler als Parteiredner im Jahre 1920 (Hitler mint pártszónok 1920-ban) jelen folyóirat 11. sz. (1963) 274-330 l.

[50] Günter Schubert régebbi munkája: Anfänge nationalsozialistischer Aussenpolitik (A nemzeti szocialista külpolitika kezdetei) Köln 1963, után, most l. mindenekelőtt Eberhard Jäckel: Hitlers Weltanschauung, Entwurf einer Herrschaft (Hitler világnézete. Egy uralom terveő Tübingen (Rainer Wunderlich kiadás) 1969 és Axel Kuhn: Hitlers aussenpolitisches Programm, Entstehung und Entwicklung 1919-1939 (Hitler külpolitikai programja. Keletkezése és kifejlődése) Stuttgart (E. Klett kiadás) 1970; a gyarmati kérdésről Klaus Hildebrand: Vom Reich zum Weltreich, Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945 (A birodalomtól a világbirodalomig. Hitler, a NSDAP és a gyarmati kérdés) München (Wilh. Fink kiadás) 1969, 70 és k.l. Jochen Thiesnek a művész és a politika látomásainak összevetésében eredeti és izgató, egyenként azonban mégis kissé mesterségesen felépítettnek ható ábrázolása: Architekt der Weltherrschaft, Die "Endziele" Hitlers (A világuralom építője. Hitler "Végső céljai") Düsseldorf (Droste kiadás) 1978, az 1924 előtti időszakra semmi újat nem ad. V.ö. ezzel kapcsolatban még Detlev Grieswelle: Propaganda der Friedlosigkeit, Eine Studie zu Hitlers Rhetorik 1920-1933 (A békétlenség propagandája. Tanulmány Hitler retorikájáról) Stuttgart (Ferd. Enke kiadás) 1972.

[51] Hitler 1924-ig terjedő összes feljegyzéseinek kiadását Jäckel és Kuhn készíti elő; előreláthatólag 1978-ban jelenteti meg az Institut für Zeitgeschichte, Werner Maser Könyve: Hitlers Briefe und Notizen, Sein Weltbild in handschriftlichen Dokumenten (Hitler levelei és jegyzetei. Világképe a kéziratok anyagban) Düsseldorf (Econ kiadás) 1975, számos hibája miatt csak elővigyázattal használható fel; v.ö. Hitlers Handschrift und Masers Lesefehler, Eine notwendige Berichtigung (Hitler kézírása és Maser olvasási hibái. Fontos helyesbítés) ebben a folyóiratban, 21 (1973) 334-336 l.

[52] Hasonlitsuk össze mondjuk a "Deutschlands Erneuerung" folyóirat 1919-1923-as évfolyamainak tartalmát; számtalan tartalmi párhuzamot tartalmaznak Hitlernek ebben az időben tartott beszédeivel. Ilyen vonatkozásban Binion ábrázolása (l. 3. jegyz.), amely tulságosan szorososan Hitler traumájához igazodik, tul egysiku és a hitleri gondolatvilág eredetiségének tulbecsüléséhez vezet.

[53] Később ő maga megírta ezt a "Mein Kampf"-ban: "Ezért saját feladatomat főleg abban látom, hogy egy általános világnézet széleskörű és megformálatlan anyagából azokat az alapeszméket kihámozzam és többé-kevésbé dogmatikus formába öntsem, amelyek világos körülhatároltságukban alkalmasak arra, hogy azokat az embereket, akik elkötelezik magukat mellettük, egységesen összefogják. Más szóval: a Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt egy általános népi világvég gondolatmenetéből átveszi a lényeges alapvonásokat, ezekből - tekintetbe véve a gyakorlati valóságot, a kort és a rendelkezésre álló emberanyagot a maga gyengeségeivel - politikai hitvallást alkot, amely a maga részéről nagy embertömegeknek így lehetővé vált szoros szervezeti felsorakoztatása által maga teremti meg az előfeltételeket e világnézet győzelmes kiharcolásához." Adolf Hitler: Mein Kampf, 2.k. Die nazionalsozialistische Bewegung (A nemzeti szocialista mozgalom) München 1927, 14 és k.l. (a későbbi, egykötetes kiadásban 423 és k.l.); idézve Jäckelnél is: Weltanschauung, stb. 93 és k.l.

[54] Daniel Frymann (Heinrich Class álneve): "Wenn ich der Kaiser wär'" (Ha én lennék a császár) Leipzig 1912.

[55] Classal kapcsolatos kijelentések Hitlernek 1920-ban Berlinben nála tett látogatása alkalmával (Kruck szerint, 192 l.); Chamberlain (18. jegyz.) 217 l. azt írja, hogy a látogatásra 1920 augusztusában valószínűleg Münchenben került sor). Kruck azon állításainak (193 l.) hogy Hitler tudni sem akart Classnak a zsidóság ellen meghirdetett harcáról, ellentmond Hitler tényleges magatartása.

[55a] Ludendorff befolyására valószínűleg először 1921-ben tünt fel (v.ö. 127. jegyz.), de 1924 előtt nem domborították ki.

[56] A Gemlichnek irt levél és az 1920-ból fennmaradt beszédek nézetem szerint amellet szólnak, hogy az antiszemizmus kezdettől fogva központi helyet foglalt el Hitler világnézetében, és nem csak 1924-től kezdve a Mein Kampf-ban, ahogy Jäckel (66 és k.l.) értelmezi. Binion (l. 3. jegyz.) elfogadhatóan utal arra, hogy tulajdonképpen Hitler egész politikai tevékenysége az antiszemita magatartásból indult ki.

[57] L. Reginald H. Phelps dokumentációját: Hitlers "grundlegende" Rede über den Antisemitismus (Hitler "alapvető" beszéde az antiszemizmusról) ebben a folyóiratban, 16 (1968) 390-420 l.

[58] U.o. 412 l. V.ö, ehhez Alexander Bein: "Der jüdische Parasit" (A zsidó parazita) ebben a folyóiratban 13 (1965) 121-149 l.

[59] L. Maser: Sturm (15. jegyz.) 191 l.; Ernst Röhm: Die Geschichte eines Hochverrätters (Egy hazaáruló története) 2. kiadás München 1930, 100 l. Röhm szerepéről a politikában általában és a DAP/NSDAP-ban különösen v.ö. Fenske (5. jegyz.) átfogóan; Heinrich Bennecke: Hitler und die SA (H. és a SA) München 1962, 22 és k.l.; Fest (1. jegyz.) 189 l.; Tyrell (5. jegyz.) 197 l. Harald P. Fuchs 1977-ben (Nusser müncheni kiadásában) Ernst Röhm politikai életrajzát mutatja majd be.

[60] L. Plewnia (42. jegyz.) 66 és k.l.; Ernst Molte: Der Faschismus in seiner Epoche, Die Action française, Der italienische Faschismus, Der Nationalsozialismus (A fasizmus a maga korában. Az Action française, az olasz fasizmus, a nemzeti szocializmus) München 1963, 403 és k.l.; ehhez kritikailag Tyrell, 194 l.

[61] V.ö. Tyrell, 110 l.

[62] V.ö. Franz-Willing (37. jegyz.) 179 és k.l.

[63] U.o. 190 l.

[64] Maser, Sturm (15. jegyz.) 255 l. és k.

[65] U.o. 217 l.; Plewnia (42. jegyz.) 65. l.

[66] Idézve Dirk Stegmannál: Zwischen Repression und Manipulation, Konservative Machteliten und Arbeiter- und Angestelltenbewegung 1910-1918, Ein Beitrag zur Vorgeschichte der DAP/NSDAP (Visszafojtás és kezelés. Konzervatív hatalmi kiváltságosok és munkás- és hivatalnokmozgalom 1910-1918. Adalék a DAP/NSDAP előzményeihez) Arhiv für Sozialgeschichte 12 (1972) 413 l.

Karl Mayr maga később a SPD-be lépett, vezető ember lett a reichsbanni Fekete-Piros-Arany-ban (v.ö. Karl Rohe: Das Reichsbanner Schwartz-Rot-Gold, Düsseldorf, 1966, 149 és k.l.) és mint ilyen, Hitler heves bírálója. 1933-ban Párizsba emigrált. 1941-ben a Current History című amerikai folyóiratban névtelen cikk jelent meg, amely a címe alapján szemmel láthatólag Mayrtól származik: I was Hitler's Boss, By a former officer of the Reichswehr (Hitler főnöke voltam. A birodalmi hadsereg egy volt tisztjétől) (I.k. 3 sz., 193-199 l.) amely Hitlertől minden értelmi és szervezői képességet elvitat. Mayr így kezdi jellemzését: "Tizenöt hónapon át naponta érintkeztem Hitlerrel és azt hiszem, éppoly jól, ha nem jobban ismerem ezt a különös embert, mint bárki más. Ismertem, még mielőtt a vezető álarcát követelte és magára vette, néha még az ugynevezett környezetét alkotó embereket is. Az első

világháború után egyszerűen csak egyike volt annak a sok ezer volt katonának, akik az utcákat rótták munkát keresve... Ebben az időben Hitler kész volt bárkinek az oldalára állni, aki barátságosnak mutatkozott volna iránta. Sohasem volt meg benne az a "halál vagy Németország"-féle mártír-szellem, amit később olyan sokszor használtak, hogy reklámozzák vele. Épp olyan készségesen dolgozott volna egy zsidó vagy francia munkaadónak, mint egy áriának. Mikor először találkoztam vele, fáradt kóbor kutyához hasonlított, amely gazdát keres. Akár-hogy is írják most le a képzeletgazdag írók, abban az időben teljesen közömbös volt a német nép és ennek sorsa iránt."

[67] Ezt mondja Karl Dietrich Bracher: Die deutsche Diktatur, Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus (A német diktatura. A nemzeti szocializmus keletkezése, szerkezete és következményei) Köln (Kiepehneuer et Witsch kiadás) 1969, 96.l. Mindazonáltal Hitlernek mint "a politikailag befolyásos háttérben álló emberek eszközének" Stegmannel a levéldízet kapcsán szereplő értelmezése 66. jegyz.) szerintem erősen eltulzott.

[68] A polgárőrsegeken belül és az ezek, valamint a rájuk következő nemzeti szövetségek érdekében folytatott politikának legjobb ábrázolását Fenske nyújtja (5. jegyz.); adatok a polgárőr csapatok számáról u.o. 83 és k.l. V.ö. Horst Nusser (1. 5. jegyz.) anyagban gazdag, de formailag sajnos elégtelen munkáját, amely különösen Georg Escherich tevékenységét emeli ki.

[69] L. "Des deutschen Wehrmanns Bekenntnis" (A német harcos hitvallása) a "Heimatland" c. folyóiratban Fenskenél, 273 és k.l.

[70] Idézve Fenskenél, 143 l.

[71] V.ö. Fenske, 143 és k.l. és (az 1923-as évre) Nusser, 234 és k.l.; Deuerlein, Hitler-Putsch (1. 7. jegyz.) 50 és k.l.; Harold J. Gordon jr.: Hitlerputsch 1923, Machtkampf in Bayern 1923 bis 1924 (Hitler-puccs 1923, hatalmi harc Bajorországban 1923-tól 1924-ig, Frankfurt a.M. (Bernard et Graefe kiadás) 1971, 87-113 l. (bár forrásokkal telezsúfolt, de kritikátlan ábrázolás, v.ö. Wolfgang Horn ismertetését Neue Polit. Lit. 18 sz. (1975) 202 és k.l.).

[72] V.ö. Fenske 77 l., illetve Bennecke (1. 59. jegyz.) 28. l.

[73] Helyesen állapítja ezt meg Fenske, 78 l. Az "Oberland"-ra vonatkozóan különösképpen Hans Jürgen Kuron disszertációja: Freikorps und Bund Oberland (Szabadcsapatok és az Oberland Szövetség) filoz. disszertáció Erlangen 1960 (dissz. nyomda); Eberhardtról l. Gabriele Krüger: Die Brigade Eberhardt (Az E.-brigád) Hamburg (Leipzig kiadás) 1971.

[74] Egy 1920 IX. 20-án tartott NSDAP-gyűlésről szóló jelentésben olvasható: "... több mint 2000 személy, legnagyobb részt alkalmazottak, középosztálybeliek és jobb munkások, köztük kb. 20-30 % nő ..." Deuerlein dokumentáció: Hitlers Eintritt in die Politik (Hitler belépése a politikába) (1. 7. jegyz.) 215 l.

[75] V.ö. Michael H. Kater: Zur Soziographie der frühen NSDAP (A korai NSDAP szociográfiájához) ebben a folyóiratban, 19 (1971), 124-159 l. Az ennek a kutatásnak alapjául szolgáló tagnévsor-maradvány kb. 4800 névvel a NSDAP-ot mint az alsóbb középosztály pártját mutatja be, bár 1923 november elejéről való és így nem jellemző az 1919-1923 közötti teljes fejlődésre (1. erre Tyrell, 233 l., 52. jegyz.). Ez áll a Gordonnál szereplő adatokra is (1. 71. jegyz.), aki (75 és k.l.) azt állítja, hogy 1923-ban nagyszámu munkás tartozott a NSDAP-hoz és ehhez egy sor, legnagyobb részt kevésbé bizonyító erejű tanúságot idéz; a függelékben (569 és k.l.) leközölt, 1126 párttag foglalkozását tartalmazó jegyzék azonban a középosztálybeliek óriási többségét és feltűnően sok szellemi foglalkozást tüntet fel. A korai NSDAP szociális összetételének mennyiségi elemzése várható mintegy 13.000 személyi adat alapján Jürgen Genuneittől (A nemzeti szocializmus hamburgi kutatóközpontjában), aki egy értekezésben dolgozik "Sozialgeschichtliche Probleme der Entstehung, Organisation und Ideologie der NSDAP 1919 bis 1923" (A NSDAP keletkezésének, szervezetének és ideológiájának társadalomtörténeti kérdései 1919-23).

[76] Maser, Sturm (1. 15. jegyz.) 255. l.

[77] Közzétéve a "Vom 9 November 1918 zum 9 November 1923, Die Entstehung der deutschen Freiheitsbewegung" (1918 november 9-től 1923 november 9-ig. A német szabadságmozgalom keletkezése) c. félhivatalos pártiratban, Albert Reich festőművésztől. O.R. Achenbach szövege, München 1933, 44 l.

[78] V.ö. erről Hillmayr (1. 32. jegyz.) 158 és k.l. A müncheni lakosság alsóbb rétegeiben a tanácsköztársaságot nem találták olyan rettenetesnek; a leverésekor folyó harcok is csak egyes városnegyedeket érintettek. A katonauralom, a megszigorított rendőri rendszabályok és a tartós rendkívüli állapot intézkedései súlyosabban nehezédtek rájuk.

[79] V.ö. a Münchener Neueste Nachrichten c. lap 1920 június 9.-i számát és Dietrich Thranhardt: Wahlen und politische Strukturen in Bayern 1848-1953, Historisch-soziologische Untersuchung zum Entstehen und zur Neuerrichtung eines Parteiensystems (Választások és politikai strukturák Bajorországban 1848-1953. Történeti-társadalomtudományi vizsgálat egy pártrendszer keletkezésével és visszaállításával kapcsolatban) Düsseldorf (Droste kiadás) 1973, 175 l.

[80] Scheubner-Richterről és Hitlerre gyakorolt befolyásáról v.ö. mindenekelőtt Walter Laqueur: Deutschland und Russland (Németország és Oroszország) Berlin (Propyläen kiadás) 1965, 62 és k.l.

[81] Rosenbergéről u.o. és Robert Cecil monográfiája: The Myth of the Master Race, Alfred Rosenberg and Nazi Ideology (Az uralkodó faj mítosza. A.R. és a náci ideológia) London (B.T. Batsford) 1972.

[82] Cecil kimutatja (79 és k.l.), hogy Dietrich Eckartnak Hitler elképzelései forrásaként értékelt brosurája: "Der Bolschewismus von Moses bis Lenin, Zwiegespräche zwischen Adolf Hitler und mir" (A bolsevizmus Mózesről Leninig. Párbeszédek A.H. és köztem) (München 1924) tartalmilag messzemenően megegyezik Rosenberg évekkorábban közzétett írásaival. Ennek a brosurának értékelésére l. még Plewnia (l. 42.jegyz.) és Tyrell (5. jegyz.) 194 l., 70. jegyz.

[83] Az újabb antiszemitizmus ezen alapvető írása eredetére, és hatásának történetére vonatkozólag l. Norman Cohn: Die Protokolle der Weisen von Zion, Der Mythos von der jüdischen Weltverschwörung (A sioni bölcsek jegyzőkönyve. A zsidó világ-összeesküvés mítosza) Köln (Kiepenheuer et Witsch kiad.) 1969; fogadtatásáról a nemzeti szocializmusban l. különösen 228 és k.l.

[84] Ehhez l. Ernst Hanfstaengl: Zwischen Weissem und Braunem Haus, Memoiren eines politischen Aussenseiters (A Fehér és a Barna Ház között. Egy politikai kívülálló emlékezései) München (Piper kiadás) 1970, 49 és k.l.

[85] Róla l. elsősorban Maser, Sturm (l. 15.jegyz.) 199 és k.l.

[86] L. Hanfstaengl, 51, 56 l. és passim; Tyrell (5. jegyz.) 227 l, 9. jegyz.

[87] Carola Hoffmann; rá vonatkozólag l. Hanfstaengl, 64 l.; Fest, 199 l.

[88] Leírását l. Hanfstaenglnél, 52 l.

[89] Így pl. 1920 VI. 11-i beszédében, v.ö. Phelps dokumentációját, 1963, l. 49. jegyz.

[90] Mindjárt a "Mein Kampf" második kötetének első fejezetében (1927-es kiadás l l., 1933 és k. kiad. 409 l.) Hitler így ír a "világnézetről és pártról": "Magától értetődő volt, hogy az új mozgalom csak akkor remélhette, hogy a szükséges fontosságot és a kellő erőt ehhez a gigászi küzdelemhez megszerezheti, ha sikerül az első naptól kezdve hívei szívében azt a szent meggyőződést ébresztenie, hogy általa nem új választási jelszót erőszakolnak rá a politikai életre,

hanem elvi fontosságu új világnézetet állítanak szeme elé." (Kiemelések Hitlertől). V.ö. még Schulz, Aufstieg (1. 5. jegyz.) 218 és k.l.

[91] A NSDAP 1921 júliusi kríziséről 1. most első-sorban Tyrell (1. 5. jegyz.) 95 és k.l.

[92] U.o. 106 és k.l.

[93] Megfelelő intézményes intézkedések voltak hiv-
vatva megkímélni attól, hogy "gyűlöletes vitákba kelljen bonyo-
lódnia, a párt helyes irányvonalára vonatkozó eltérő vélemé-
nyekkel, és ehelyett lehetővé tenni számára, hogy az ilyen és
egyéb nézeteltéréseket a tekintély erejével döntse el. Majdnem
minden fontos rendelkezés saját személyes dilemmájának pecsét-
jét viselte, és nem tulzás azt mondani, hogy az alapszabály-
zatban lefektetett új NSDAP-vezetés szerkezete teljesen Hitler
személyes munkastílusához, sőt életstílusához volt szabva."
Tyrell, u.o., 133 l. Az alapszabályzat nyomtatásban közölve
Albrecht Tyrellnél (kiadó): "Führer befiehl..., Selbstzeug-
nisse aus der "Kampfzeit" der NSDAP, Dokumentation und Analy-
se" (A Führer parancsolta..., saját tanuvallomások a NSDAP
"harcos korszakából". Dokumentáció és elemzés) Düsseldorf
(Droste kiad.) 1969, 31 és k.l.

[94] L. Kuhn (50. jegyz.) 60 l.; a pártszervezésről
szóló 4. sz. körlevél nyomtatásban közölve Tyrellnél, Führer
befiehl, i.m. 29 és k.l.

[95] A vezetés problémájáról a demokratikus tábor-
ban 1. pl. Curt Geyer irását: Führer und Masse in der Demokratie
(Vezető és tömeg a demokráciában) Berlin 1927, akinek kije-
lentéseire az igazi vezér megszállottságáról és szuggesztív
erejéről Schulz is utal (5. jegyz.) 881 l.

[96] Idézve Tyrellnél (5. jegyz.) 124 l.

[97] V.ö. Horn (5. jegyz.) 52 és k.l.

[98] Igy Franz-Willing és Maser régebbi munkái mel-
lett még az újabb párttörténeti munkák is: Joseph Nyomarkay:
Charisma and Factionalism in the Nazi Party (Karizma és szek-
tátság a náci pártban) Minneapolis (Univ. of Minnesota Press
kiadása) 1968; Dietrich Orlow: The History of the Nazi Party,
1919-1933 (A náci párt története) Pittsburgh (Univ. Press ki-
adás) 1969 és Horn (1. 5. jegyz.). Nézetem szerint Bracher (1.
67. jegyz.) is túl messzire megy, amikor (90 l.) Hitler "ha-
tártalan érvényesülési vágyát" a "korlátlan hatalom igényével"
teszi egyenlővé; éppen a korai időszakra ez még nem áll.

[99] A Völkischer Beobachter megszerzésének törté-
netére Maser, Sturm (15. jegyz.) 258 és k.l. és Plewnia (42.
jegyz.) 68 és k.l. munkáin kívül, 1. a függeléket Tyrellnél
(5. jegyz.) 175 és k.l.

[100] V.ö. Kuhn (50. jegyz.) 60 l.

[101] A cirkuszvállalat üzletvezetője állítólag párttagja volt a NSDAP-nak és a porondot viszonylag alacsony kölcsöndijért bocsátotta a párt rendelkezésére (Toland szerint [1. 3.jegyz.] 109 l.).

[102] L. Franz-Willing (57. jegyz.) 156 l. és Deuerlein, Hitler-Putsch (7. jegyz.) 37 l.

[103] V.ö. Fest (1. jegyz.) 223 l.; Kurt G.W. Leudecke: I knew Hitler, The Story of a Nazi who escaped the Blood Purge (Én ismertem Hitlert. Egy náci története, aki menekült a véres tisztogatástól, London 1938, 22 és k.l.

[104] Hanfstaengl (84. jegyz.) 36 és k.l.

[105] Müller, Im Wandel... i.m. (23. jegyz.) 144 és k.l.; K.A.v. Müller viszonyáról a nemzeti szocializmushoz lásd most Christoph Weisz: Geschichtsauffassung und politisches Denken Münchener Historiker der Weimarer Zeit (Beitr. z. e. histor. Strukturanalyse Bayerns. Bd. 5) (A weimári idők müncheni történéseinek történetfelfogása és politikai gondolkodása [Adalékok Bajorország történeti strukturális elemzéséhez. 5.k.] Berlin (Duncker et Humblot kiad.) 1970, különösen 49 és k., 263 és k.l. és az ott megadott irodalom.

[106] Müller, Im Wandel... i.m. 153 l.

[107] Idézve: Deuerlein, Hitler-Putsch, 45 l. és Deuerlein, Hitler (1. 7.jegyz.) 167 l. Ékesszóló megvilágítás Bracher utalásához azokra az ismétlődő félreértésekre, hogy Hitlerből hasznot lehet huzni; v.ö. Bracher (67. jegyz.) 93 l.

[108] L. Politik in Bayern 1919-1933, Berichte des Württembergischen Gesandten Carl Moser von Filseck (Bajorországi politika 1919-1933. C.M.F. württembergi követ jelentései), kiadta és magyarázta Wolfgang Benz, Stuttgart (Dtsch. Verlag-Anst. kiad.) 1971, 115 és k.l.

[109] A "régii" középosztályhoz tartoztak az akkori felfogás szerint a kisiparosok, kiskereskedők és a parasztság, az "új" középosztályhoz az alkalmazottak, hivatalnokok és szabad foglalkozásúak. V.ö. Die Verelendung des Mittelstandes, Beitr. z. Statistik Bayerns (A középosztály elszegényedése. Adalék Bajorország statisztikájához) 106. füzet. Kiadta a Bajor All. Statisztikai Hivatal, München 1925; ebben részletes adatok az új középosztály jövedelem- és vagyoneszteségeiről az infláció következtében.

[110] A középosztály nagyrészeének kezdődő elszegényedéséről már az első világháboru alatt éppen Bajorországban, v.ö. Karl-Ludwig Ay: Die Entstehung einer Revolution, Die Volksstimmung in Bayern während des ersten Weltkrieges (Egy

forradalom keletkezése. A néphangulat Bajorországban az első világháború alatt) (Beitr. z.e. histor. Strukturanalyse Bayerns... l.k.) Berlin (Duncker et Humblot kiad.) 1968, főleg 97 és k.l.

[111] Heinrich August Winkler: Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus, Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik (Középosztály, demokrácia és nemzeti szocializmus. A kisiparosság és kiskereskedelem politikai fejlődése a weimári köztársaságban) Köln (Kiepenheuer et Witsch kiad.) 1972, 65 l.; szocializálási tervekről u.o. 72 l. Ezzel párhuzamosan megvolt legalábbis a felszín alatt a középosztály tiltakozó ellenkezése a munkásság státuszának felemelésével szemben; emellett "a társadalmi irigység és gyűlölet széles hulláma támadt fel" az igazi vagy vélt háborús nyereszkesedők és "zsidó uzsorások" ellen; v.ö. Martin Broszat: Soziale und psychologische Grundlagen des Nationalsozialismus (A nemzeti szocializmus társadalmi és lélektani alapjai) a Deutschland - Wandel und Bestand, Eine Bilanz nach hundert Jahren (Németország - Változás és állandóság. Mérleg száz év elmúltával) c. kötetben; kiadta E.J. Feuchtwanger, Frankfurt (Suhrkamp kiad.) 1976, 129-154, elsősorban 144 és k.l.

[112] Hiányzik még eddig a szociáldarvinista elképzelések kihatásainak kellő ábrázolása a németországi politikára; v.ö. Hans-Günter Zmarzik: Der Sozialdarwinismus in Deutschland als geschichtliches Problem (A szociáldarvinizmus Németországban mint történeti probléma) e folyóiratban, 11 (1963) 246-273 sz.; a szerzőnek ebben bejelentett nagyobb méretű kutatása sajnos még nem jelent meg.

[113] V.ö. Winkler (111. jegyz.) 76 és k.l.; ennek következtében éppen Münchenből különösen "drasztikus hangok" érkeztek (u.o. 76 l.).

[114] Schulz szerint (5. jegyz.) 175 és k.l.; az említettek mind a hárman a DAP/NSDAP első éveiben a pártösszejöveteleken a legfontosabb és legvonzóbb szónokok közé tartoztak, mivel sokkal kézzelfoghatóbban foglalkoztak, mint például Hitler, a hallgatóság gazdasági és társadalmi érdekű kérdéseivel - ha mindjárt zavaros és elavult megoldási javaslatokkal is; v.ö. Fenske (5. jegyz.) 280 és k.l., aki joggal a mozgalom "szellemi vezetőinek" nevezi őket.

[115] Fenske, 290 l.; v.ö. még Hermann Esser Tyrellnél (5. jegyz.) 233 l. idézett követeléseit a német kisiparosság és kézművesség megmentésére: a nagykapitalistákkal "a kisemberek szöveteit" kell szembeállítani.

[116] Idézve Hornnál (5. jegyz.) 91 l., a Völkischer Beobachter 1922 VIII. 30-i számából.

[117] A párt tagságának szerkezetéről l. fentebb 19 és k.l.; "- a hallgatóságban is tulnyomó számu a hanyatló

középształy, minden rétegében-" írja K.A. v. Müller, Im Wandel... i.m. (23. jegy.) 144 l.

[118] Erre a korai időszakra a fogalom szerintem még jobban alkalmazható, mint a NSDAP későbbi fejlődésére; v.ö. Seymour Martin Lipset többször kiadott értekezését: Der "Faschismus", die Linke, die Rechte und die Mitte (A "fasizmus", a baloldal, a jobboldal és a közép) a Theorien über den Faschismus (Elméletek a fasizmusról) c. kötetben, kiadta Ernst Nolte, Köln (Kiepenheuer et Witsch kiad.) 1967, 449-491 l, és Heinrich August Winkler kritikai állásfoglalását: Extremismus der Mitte? Sozialgeschichtliche Aspekte der nationalsozialistischen Machtergreifung (A közép szélsőségessége? A nemzeti szocialista hatalomátvétel társadalomtörténeti vonásai) ebben a folyóiratban, 20 (1972) 173-191 l.

[119] Ilyen értelemben érvel pl. Gordon (71. jegyz.) aki a mozgalom jelszavait tulságosan kritikátlanul szöszszerint veszi, és nyomában K. L. Ay a Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte c. lap 37 (1974) sz. 663 l.

[120] Völkischer Beobachter 1921 IV. 28, 3 l.: "A Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt egy éve Rosenheimben".

[121] Max Maurenbrecher: Adolf Hitler. Deutsche Zeitung, 1923 XI. 10 (esti kiadás), id. Plewnia (1. 42.jegyz.) 85 l.

[122] Id. Rudolf Pechel: Deutscher Widerstand (Német ellenállás) Erlenbach-Zürich 1947, 280 l., és onnan az irodalom többször átvette.

[123] Völkischer Beobachter 1923 V. 6/7, id. Tyrell (5. jegyz.) 157 l.

[124] Tyrell 272 l., 125 jegyz.

[125] Id. Plewnia (42. jegyz.) 70 l.; Pöhnerhez v.ö. Fenske (5. jegyz.) 140 és k.l.

[126] A levél nyomtatásban megjelent Deuerleinnél, Aufstieg der NSDAP (1. 7.jegyz.ő 132 és k.l.

[127] Ludendorff tábornok: Vom Feldherrn zum Weltrevolutionär und Wegbereiter Deutscher Volksschöpfung, Meine Lebenserinnerungen von 1919 bis 1925 (A hadvezértől a világorradalmárig és a német nép megteremtése utjának előkészítőjéig. Visszaemlékezéseim életemre 1919 és 1925 között) München 1940, 161 l.; Ludendorff Hitlerhez való viszonyáról v.ö. Horn (5. jegyz.) 118 és k.l. Sajnos még hiányzik politikai tevékenységének alapos vizsgálata a huszas években; v.ö. még Gert Borst értekezését: Die Ludendorff-Bewegung 1919-1961, Eine Analyse monologer Kommunikationsformen in der sozialen Zeitkommunikation (A Ludendorff-mozgalom 1919-1961. A monológ

közlésformák elemzése a szociális időkommunikációban) München, filoz.dissz. 1969 (Disszert. nyomda).

Binion (1. 5. jegyz.) igen nagyra értékeli Ludendorff befolyását Hitlerre. Allitóltag röviddel Ludendorff-nál tett első, 1921 májusi látogatása után állította fel Hitler először követelését több terület és föld iránt Keleten, mint a német nép ellátásának alapfeltételét, és ezek az igények pontosan megfeleltek azoknak az annexiós követeléseknek, amelyeket Ludendorff a Brest-litowski béketárgyalások alkalmával állított fel (v.ö. Binion, 40 és k., 59 és k.l.). 1923 végéig Ludendorffot kimondatlanul az egész népi ellenzéki mozgalom vezérének tekintették (v.ö. kb. az egykori szabadcsapat-és SA-vezető Franz Pfeiffer c. Salomon feljegyzéseit, Inst.f. Zeitgeschichte irattára, ZS 177/I), és Hitler is így tekintete (Binion, 115 és k.l.).

[128] L. Krüger (73. jegyz.) 105 l.

[129] Gansserről l. Plewnia (42. jegyz.) 70 és k.l.; Tyrell (5. jegyz.) 259 l.

[130] V.ö. Franz-Willing (37. jegyz.) 191 l.; Ma-ser állítása (15. jegyz.) 396 l., hogy Fritz Thyssen 100.000 arany márkát juttatott Hitlernek nem szerepel így sem Bullocknál, sem máshol; ebben az esetben is Ludendorff volt az átvevő; v.ö. Fritz Thyssen: I paid Hitler (Fizettem Hitlert) London 1941, 113 és k.l.

[131] V.ö. Aust kereskedelmi tanácsos kijelentését Deuerleinnél, Hitler-putsch (7. jegyz.) 63 l.

[132] L. Franz-Willing (37. jegyz.) 191 l.; Laqueur (80. jegyz.) 72 l.

[133] V.ö. Tyrell (5. jegyz.) 259 l.; a meghívás Hitler előadására nyomtatásban közölve Tyrellnél, Führer befielh... (1. 93. jegyz.) 46 l.

[134] V.ö. Fest (1. jegyz.) 241 l.; Plewnia (42. jegyz.) 70 és k.l.; Franz-Willing, 192 és k.l.

[135] Tyrell (5. jegyz.) 143 l.

[136] Példaként arra, miféle, gyakran nagyon személyes, de mégis közvetett módon igyekezett Hitler feltételezhető rokonszenvező elemeket céljainak megnyerni, hadd idézzük egy 1922-ből kelt levelét a már említett Lauböcknéhez: "Igen tisztelt Lauböckné asszony! Ma Münchenbe érkezik Berlinből egy bizonyos v. Baudissin gróf ur. Ez az ur Berlinben esetleg fontos lehet a mozgalom számára. Miután megkért engem, hogy szállásról gondoskodjam számára, súlyt helyeznek rá, hogy úgy legyen elszállásolva, hogy kellően meg lehessen dolgozni. Tehát ha lehet nem hotelben, hanem magánháiban különösen régi

párttagoknál. Lehetséges volna, nagyságos asszonyom, hogy Ön ezt az urat feleségével elszállásolja? Ha igen, kérném szíves értesítését. Tisztelettel A. Hitler". Idézve Tyrellnél (5. jegyz.) 267 és k.l.

[137] Erre a pörre és a francia kísérletekre nézve, hogy a bajorországi eseményekre befolyást gyakoroljanak, v.ö. mindenekelőtt Fenske (5. jegyz.) 134 és k.l.; Nusser (5. jegyz.) 204 és k.l.; Georges Bonnin: Le Putsch de Hitler à Munich en 1923, Les Sables-d'Olonne (A Hitler-puccs Münchenben 1923-ban, a S.d'O. (Bonnin kiadás) 1966, 195 és k.l., itt kivonatot is hoz a képviselőház 1923 XI. 30-i vitájáról, ezt német fordításban 1. függelékben Nusserhez 33 és k.l. A francia befolyás pontosabb vizsgálata csak az idevonatkozó francia akták alapján válik majd lehetségessé - de éppen ezek a részek állítólag csak töredékesen maradtak meg a második világháború után.

[138] V.ö. Franz-Willing (37. jegyz.) 196 l.

[139] L. Benz, Politik in Bayern (108. jegyz.) 113 és k.l.

[140] Franz-Willing, 187 l.

[141] A táborszerparancsnokságról 1. Nusser (5. jegyz.) 250 és k.l.; Gordon (71. jegyz.) 148 és k.l.; Fenske (5. jegyz.) 186 l.

[142] Fenske, 187 l.

[143] A népi érzelmű Ernst zu Reventlow gróf kapcsolatát a nemzeti szocialistákkal Maser, Sturm (15. jegyz.) 191 és k.l. szerint Röhm hozta létre.

[144] Erről Kurt Leudecke emlékiratai (1. 103. jegyz.); v.ö. még Schubert (1. 50. jegyz.) 138 és k.l.

[145] V.ö. erről Ernst Hanfstaengl emlékiratait (1. 84. jegyz.).

[146] Erna Hanfstaengl saját közlése szerint (filmre felvette Eva Hassenkamp a bajor televízió sutidóprogramja részére; műsorra került 1976 VIII. 27-én) v. Mücke sorhajóhadnagy megkérte, támogassa a szegény SA-tagokat és így került kapcsolatba Hitlerrel. Ernst Hanfstaengl azt írja, ő ismertette meg Hitlert nővérével (u.o. 43 l.).

[147] V.ö. leírását K.A. v. Müllernél, Im Wandel... (23. jegyz.) 129 l.; a zászlószentelésről Hanfstaengl, 109 és k.l.

[148] Bechsteinékhez Dietrich Eckart vezette be Hitlert, 1. Plewnia (42. jegyz.) 69 l.; v.ö. még Hanfstaengl, 48 és k.l.; Franz-Willing (37. jegyz.) 192 l.

[149] Hugo Bruckmannról v.ö. Otto Frh. v. Taube: Stationen auf dem Wege (Állomások az uton) Heidelberg 1969, 435 l.

[150] Hitler kapcsolatairól Bayreuth-tal és Wahnfried-házzal l. Winifred Wagner közléseit Schülernél, Der Bayreuther Kreis (21. jegyz.) 85 l., és a "Winifred Wagner... és a Wahnfried-ház története 1914-1975" c. dokumentumfilmet Hans-Jürgen Syberberg rendezésében (bemutatták 1976 VIII. 14-én az osztrák televízió 2. programjában), amely igen alaposan adja vissza Hitler viszonyát Richard Wagnerhez. Hermann Rauschning előtt Hitler állítólag egyszer kijelentette, hogy csak Richard Wagnert ismeri el mozgalma előfutárának (idézve u.o.).

[151] A levél leköszölve: Houston Stewart Chamberlain: Briefe 1882-1924 und Briefwechsel mit Kaiser Wilhelm II (Levelek és levélváltás II. Vilmos császárral) 2.k. München 1928, 124-126 l. Syberberggel folytatott filminterjújában Winifred Wagner idézi ezt a levelet és kijelenti, hogy ez képezte Hitlerhez való viszonyának alapját.

[152] Ezt írja Fest (1. jegyz.) 199 l.; Hanfstaengl, 48 l.; Franz-Willing (37. jegyz.) 182 l.; K.A. v. Müller, Im Wandel... (23. jegyz.) 299 és k.l. Müller mindenesetre arra vél emlékezni, hogy Hitler kapcsolata a Bruckmann-házzal csak 1924-ben, várfogsága idején kezdődött. Ennek ellentmondanak más közlések és az utalások Hugo Bruckmann bucszatójában a Völkischer Beobachter és a Müncher Neueste Nachrichten 1941 IX. 5.-i számában, amelyek szerint "a Führer legkorábbi követőjéhez" tartozott. A landsbergi várfogságból való elbocsátása után Hitler az első napokat a Bruckmann-házban töltötte; kapcsolataik eszerint már meglehetősen szorosak lehettek.

[153] V.ö. általános jellemzését Festnél, 197 és k.l.; Müller, Im Wandel... 129 l. és a vonatkozó szövegrészeket Ludeckénél és Hanfstaenglnél.

[154] Gerhard Rossbach: Mein Weg durch die Zeit, Erinnerungen und Bekenntnisse (Utam az időn át. Visszaemlékezések és vallomások) Weilburg/Lahn 1950, 215 l.

[155] L. Fenske (5. jegyz.) 158 és k.l.; Bennecke (59. jegyz.) 28 és k.l.

[156] Franz-Willing (37. jegyz.) 133 l., Luedecke után (103. jegyz.) 129 l.

[157] Így ír Hanfstaengl (84. jegyz.) 88 és k.l.; l. még Leonard Mosley: Göring, Eine Biographie, Mit ein. Einf. von Wolfgang Jacobmeyer (G. Életrajz. W.J. bevezetésével) München (Desch kiadás) 1975. A Röhm és Göring között már a korai években fennálló versengésre utal Karl Mayr, I was Hitler's Boss (1. 66.jegyz.).

[158] Az SA semmiképpen nem volt "Hitler személyes teremtménye", ahogy Franz-Willing (37. jegyz.) 137 és k.l. beállítja. Az SA indulásáról, amelyet tulnyomó részben volt katonákból és tiszttekből állítottak össze, l. általánosságban Bennecke (59. jegyz.) 25 és k.l. Ehrhardtnek és Röhmnek az volt az érdeke, hogy további fegyveres szervezetet állítson fel; Hitler azon fáradozott, hogy bekebelezze a pártba, de 1924-ig az SA messzemenően önálló maradt; v.ö. Horn (5. jegyz.) 72 és k., 137 és k.l.

[159] Bajorország Egyesült Hazafias Szövetségeinek (Vereinigte Vaterländische Verbände Bayerns [VVVB]) tiltakozó gyűlése 1922 augusztus 16-án; l. lelkes leírását Luedeckenél (103. jegyz.) 21 és k. l., aki azonban az eseményt tévesen augusztus 11-re teszi.

[160] Az ugynevezett Röhm-Pittinger-összeesküvés, amelynek a Lerchenfeld-kormány elleni második nagy tüntetéssel augusztus 25-én kellett volna kirobbannia. V.ö. Deuerlein, Hitler-Putsch (7. jegyz.) 42 és k.l.; Fenske (5. jegyz.) 182 és k.l. Minthogy a kormány ellenrendszabályai következtében Pittinger "Bund Bayern und Reich"-jének és a többi szövetségnek fegyveres őrségét a környékről nem lehetett Münchenbe szállítani, a Münchenben erősebben összpontosított SA tartotta kezében az akciót.

[161] Idézi Benz, Politik in Bayern (1. 108. jegyz.) 108 l.

[162] A taglétszámalakulás pontosabb kibontakozását láthatólag még nem lehetett megállapítani; 1922 január végén a NSDAP-nak állítólag kb. 6000 tagja volt, 1923 novemberben több mint 55.000, akikből kb. 35.000 1923 február és november között lépett volna be. Az irodalomban igen sokszor a Masernál (Sturm, 463 l) említett, 1923 novemberi tagnévsor végső, 55.787-es számadatából indulnak ki anélkül, hogy tekintetbe vennék azt a körülményt, hogy a számlálást "optikai okokból" 501-nél kezdték; v.ö. Kater, Soziographie (75. jegyz.) 128 l.; Tyrell (5. jegyz.) 199 l. L. még az adatokat Hans Volznál: Daten zur Geschichte der NSDAP (Adatok a NSDAP történetéhez) Berlin 1934 (és számos későbbi kiadás) 4-8 l.

[163] Gordon szerint (71. jegyz.) 106 l.

[164] Bennecke (58. jegyz.) 45 és k.l.

[165] U.o. 57 és k.l.

[166] Idézi Deuerlein, Hitler-Putsch (7. jegyz.) 51 l. és Bennecke, 46 l. Eppre általában l. Wiesemann (22. jegyz.) 74 és k.l. A bajor birodalmi hadsereg befolyásáról a belpolitikába Bajorországban és a Birodalomban 1919 és 1934 között Bernd Steger/München a közeljövőben jelentet meg egy értekezést.

[167] V.ö. Lohalm (5. jegyz.) 264 és k.l.; Maser, Sturm (15. jegyz.) 357 és k.l., és az igen élénk szemtanu-beszámolót Luedeckenél (103. jegyz.) 85 és k.l.

[168] Deuerlein, Hitler-Putsch (7. jegyz.) 46 l.

[169] Idézi Franz-Willing (37. jegyz.) 223 l.; a VVVB-hez v.ö. még Deuerlein, Hitler-Putsch, 58 és k.l. Ludendorffról v.ö. fentebb, 127. jegyz.

[170] U.o., 59 és k.l.; Maser, Sturm, 377 és k.l.; Fenske (5. jegyz.) 188 és k.l.

[171] Az "Oberland"-ról v.ö. Kuron és Gordon már említett (73. jegyz.) értekezéseit (71. jegyz.) 95 és k.l.

[172] V.ö. Gordon, 96 és k.l.; Fenske, 166 és k.l.

[173] Gordon szerint, 100 és k.l., az Eberhardt Brigádkövetőinek szervezete.

[174] Mint "Bund Unterland" is előfordul, a "Bund Bayerns und Reich"-től különálló szövetség; v.ö. Gordon, 91 és k.l.

[175] V.ö. a leírásokat Benneckenél (59. jegyz.) 60 és k.l. (eszerint a harci szövetségekből legfeljebb 2000 ember gyűlt össze az Oberwiesenfeld-en); Deuerlein, Hitler-Putsch, 56 és k.l.; Fenske, 191 és k.l.; egy rendőri jelentés Deuerleinnél, Aufstieg der NSDAP (7. jegyz.) 170 és k.l.

[176] A Bayernbund (bajor szövetség) egy 1921 szeptemberi gyűlésének szétugrasztása miatt Hitler már 1922 VI. 24. és VII. 27. között ült a stadelheimi fogházban; v.ö. Deuerlein, Aufstieg der NSDAP (A NSDAP felemelkedése) 145 és k.l.

[177] V.ö. Maser, Sturm (15. jegyz.) 419 és k.l.; Deuerlein, Hitler-Putsch (7. jegyz.) 67 és k., 166 és k.l. (lelkesen egyetértő rendőrségi jelentés); Ludendorff (1. 127. jegyz.) 238 és k.l. (a beszéd szövegével); l. még a Nussernél (5. jegyz.) 22 és k.l. függelékben közölt beszédet, melyet a Német Nap alkalmából az esettekről való megemlékezésnél mondott el egy katolikus pap, mint hatásos példáját a szövetségek harcos népi hadi-ideológiájának.

[178] Kivonatok ebből Röhmnél (1. 59. jegyz.) 175 és k.l.; v.ö. még Horn (5. jegyz.) 11 és k.l.

[179] L. Horn, 112 és k.l.

[180] V.ö. Bennecke (59. jegyz.) 72 és k.l.

[181] U.o., 79 és k.l.; Horn, 124 l.; Kuron (v.73. jegyz.) 174 és k.l.

[182] V.ö. Horn, 119 és k.l.

[183] Völkischer Beobachter 1922 XI. 8, id. Wiesemann (1. 22.jegyz.) 18 l.

[184] V.ö. Hanfstaengl (84. jegyz.) 116 és k.l.; Hans Meier-Welcker, Seeckt, Frankfurt a.M. 1967, 361 l.

[185] V.ö. Georg Franz-Willing: Krisenjahr der Hitlerbewegung 1923 (A hitleri mozgalom válságos éve, 1923) Preuss. Oldendorf (K.W. Schütz kiadás) 1975, 109 l.

[186] L. Fenske (5. jegyz.) 206 l.

[187] Benz, Politik in Bayern (1. 108.jegyz.) 131 l. A politikai hangulat felizgatásához és a radikális irányzatok feltöréséhez jelentősen hozzájárult az állandóan rosszabbodó gazdasági helyzet is. 1923 őszén az infláció tetőfokát érte el, még az egy főre eső napi élelmiszerszükséglet árai is túlhaladták már a milliárdot. A teljesen zavarossá vált pénzpiac a kereskedelem és ipar számára minden pénzügyi tervezést lehetetlenné tett és erősen visszavetette a termelést. Münchenben például az egész 1923-as év folyamán a magán és közületi építőtevékenység majdnem teljesen leállt. A munkanélküliek száma ezekben a hónapokban gyorsan nőtt - és ezzel együtt a belépések is a radikális fegyveres szövetségekbe és pártokba; mindenekelett a NSDAP és a SA huzott ebből hasznot.

[188] V.ö. Fenske 207 és k.l.; Gordon (71. jegyz.) 193 és k.l.; és az idevágó dokumentumokat Deuerleinél, Hitler-Putsch (1. 7.jegyz.).

[189] Idézi Tyrell (1. 5.jegyz.) 159 l.

[190] V.ö. Fenske 215 és k.l.; Deuerlein, Hitler-Putsch, 85 és k.l. és 257 és k.l. A bajorországi birodalmi hadsereg belső helyzetéről röviddel a puccskísérlet előtt v. össe Thilo Vogelsang dokumentációját: Die Reichswehr in Bayern und der Münchner Putsch 1923 (A Birodalmi Hadsereg Bajorországban és a müncheni puccs 1923-ban) ebben a folyóiratban, 5 (1957) 91-101 l.

[191] Hadd utaljunk a közben igen nagyszámúvá nőtt irodalomra, elsősorban Deuerleinre, Hitler-Putsch (1. 7.jegyz.) Gordonra (1. 71.jegyz.) és Hanns Hubert Hofmann még korántsem túlhaladott ábrázolására: Der Hitlerputsch, Krisenjahre deutscher Geschichte 1920-1924 (A H.-puccs. A német történelem válságos éve: 1920-1924) München, 1961. A puccs előzményeinek új ábrázolása Franz-Willingtól (1. 185.jegyz.) éppolyan kritikátlan és védelmező jellegű, mint korábbi munkája. V.ö. még a sajtótudósítás-gyűjteményt: Hitler-Putsch im Spiegel der Presse, Berichte bayerischer, norddeutscher und ausländischer Zeitungen über die Vorgänge im November 1923 in Originalreproduktio-

nen (A H.-puccs a sajtó tükrében. Bajor, északnémet és külföldi ujságok tudósításai az 1923 novemberi eseményekről eredeti reprodukciókban) kiadta Hellmut Schöner, München (Karl Lipp kiadás) 1974.

[192] Egy igen élénk szemtanu-vallomás Müllernél, Im Wandel... (23. jegyz.) 160 és k.l.

[193] V.ö. a dokumentációt Deuerleinnél, Aufstieg der NSDAP (1. 7.jegyz.) 203 és k.l.

[194] Benz, Politik in Bayern (108. jegyz.) 155 l.

[195] A Münchner Neueste Nachrichten 1924 IV. 7. (tartományi választások) és 1924 V. 5-i (országgyűlési választások) számaiban közzétett hivatalos eredmények alapján kiszámított százalékos adatok. L. még Thränhardt (79. jegyz.) 128 és k., 172 és k.l.

[196] A Bajor Tartományi Gyűlés tárgyalásai, III ülészak 1922/23, gyorsírásos tudósítások, VII k. 177-181 l. A beszédet részben idézi Wiesemann is (1. 22.jegyz.) 19 l.

[197] Ezt az elméletet nagyon hihetően fejti ki Binion (1. 3.jegyz.) 144 és k.l.

MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK
KÜLFÖLDI VISSZHANGJA

- CASS = Canadian-American Slavic Studies (Pittsburg)
ČČH = Československý časopis Historický (Praha)
H = History (London)
HČ = Historický časopis (Bratislava)
IRSH = International review of social history (Amsterdam)
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MÖSA = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
RHÉS = Revue d'histoire économique et sociale (Paris)
Sof = Südostforschungen (München)
SR = Slavic Review (Ohio, USA)
VfSW = Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte (Köln)
VF = Вопросы Философии /Москва/
ZAA = Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/M.)
ZG = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO = Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

Banner, J. - Bóna, I.: Mittelbronzerzeitliche Tell-Siedlung bei Békés.
(Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 156)
(Középkori Tell-település Békés mellett.)
Rec.: Menke, Manfred. -
Sof, 1975. 24. 318-320.

Almási, J.: Abriss der Geschichte der Deutschen in Ungarn.
(A magyarországi németek történetének vázlata.)
(Lehrbuchverlag, Budapest, 1974. 144.)
Rec.: Wolter, Heinz.
ZG, 1976. 6. 728.

Andios, E.: Metternich und die Frage Ungarns.
(Metternich és a magyar-kérdés.)
Bp. Akadémiai Kiadó 1973. 514.

Ism.: Alan Sked, London School of Economics.
H, 1975. 198. 141.

Talán ez a Kötet a legfontosabb munka Metternich belpolitikájáról a világháború óta. A szerző sok új dokumentum alapján kimutatja, hogy Metternich valóban nagyon aktív szerepet játszott az osztrák birodalom belügyeiben és hogy az osztrák és az amerikai interpretációkkal ellentétben törekvései nem egy még jobban föderációs jellegű birodalom kialakítására irányultak. A könyv kerek egész és a dokumentumok az alapos kutatómunkát bizonyítják. A kötet méltó követője Andlcs E. Kossuthról, a Habsburg-Romanov szövetségről és az 1848-1849-es forradalomról írt munkáinak.

Balassa, I.: Az eke és a szántás története Magyarországon.

Budapest 1973. 630.

Rec.: M. K. -

HÉ, 1976. 4. 616-617.

Értekesnek tartja a munkát a szlovák történészek számára is.

Bartha, A.: Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries.

(A magyar társadalom a IX. és X. században.)

(Bp. 1975. 147.

Rec.: Bogyay, Thomas.

Sof, 1976: XXXV. 315-316.

Hendkívül gazdag dokumentáción alapszik a munka, azonban a tudományos apparátus 1967-nek felel meg. Utal Boba Imre, Vajay Szabolcs munkájára (Wiesbaden, Haga). Sajnálatos, hogy a szerző nem ismertette az új eredményeket. Ennek ellenére az új angol kiadás a történettudomány nyeresége.

Berend, T. I.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945-1968.

(Bp. 1974. 237.)

Rec.: Bódy, Paul.

Sof, 1976: XXXV. 336-337.

E munka az 1973-ban publikált, 1944-ig tartó gazdasági fejlődés folytatása. Tartalmazza a munkatársak (Szakács Sándor, Munkácsi Borbála, Nádasi Magda és Hetényi István) eredményeit is. Az olvasó mind történelmi, mind gazdaságpolitikai információt nyer a könyvből.

Berend, I. T. - Ránki, Gy.: Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th centuries.

(Gazdaságfejlődés Közép-Kelet-Európában a XIX-XX. században.)

New York - London, Columbia Univ. Pr. 1974. XIII, 402.

Ism.: CASS, 9. 1975: 1. 128-129.

Stanley Z. Pech, Univ. of British Columbia.

Magyarországon hagyománya van az összehasonlító történetírásnak, amelyet az 1950-es években újraélesztettek. A szerzők minden kelet-európai országnak figyelmet szentelnek, ugyanakkor hangsúlyozzák az általános tendenciákat az egész régiót illetően. Sok az összehasonlítás Nyugat-Európával is.

Berend, T. I. - Ránki, Gy.: Hungary. A Century of Economic Development.

(New York, 1974. 263.)

(Magyarország. A gazdasági fejlődés egy százada.)

Rec.: Zorn, W. -

VfSW, 1975. 1. 126-127.

A tanulmány sokban hozzájárul a gazdasági változások modern interpretációjához.

- Berend, T. I. - Ránki, Gy.: Hungary: a century of economic development. (Magyarország fejlődésének száz éve.) Newton Abbot, Davis and Charles. 1974. 263. Ism.: Alice Teichova, University of East Anglia. H, 1975. 199. 332-333. Az eddig mezőgazdasági háttérként kezelt Kelet-Európa II. világháború utáni gazdaságtörténete iránt megnőtt az érdeklődés.
- Berend, T. I. - Ránki, Gy.: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéről. (Bp. 1974. 665.) Ism.: Benda Gyula. Sof, 1976: XXXV. 333-335. A szerzők a XIX-XX. sz. közép- és kelet-európai gazdaságtörténet legkiválóbb tudósai Magyarországon. Utalnak a magyar gazdaság kelet-európai jellegére, amely a fejlett cseh és a kevésbé fejlett balkáni között áll.
- Berend, T. I. - Ránki, Gy.: Hungary. A Century of Economic Development. (New York, 1974. 263.) (Magyarország. A gazdasági fejlődés évszázada.) Ism.: Sundhaussen. Holm. JGO, 1976. 2. 294-296. 1974-ben Berend - Ránki két munkáját adták ki angol fordításban. Mindkét munka összefoglaló jellegű.
- Berend, T. I. - Ránki, Gy.: A Century of Economic Development. (New York, 1974. 263.) (A gazdasági fejlődés egy évszázada.) ZO, 1976. 3. 555-556. A könyv jelentős hozzájárulás a kelet-közép-európai térség legutóbbi száz évének jobb megértéséhez.
- Berend, T. I.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945-1968. Bp. Kossuth K. - Közgazdasági és Jogi K. 1974. 237 p.
- Berend, T. I. - Ránki, Gy.: A magyar gazdaság száz éve. Bp. Kossuth K. - Közgazdasági és Jogi K. 1972. 329.p.
- Berend, T. I. - Ránki, Gy.: Hungary: a century of economic development. Nationaleconomic histories series. Newton Abbot, Devon, Engl. David and Charles, New York, etc. 1974. 263 p. Ism.: William O. McCagg - Michigan State Univ. USA. SR, 34. 1975: 4. 857-858. A legmegbízhatóbb magyar gazdaságtörténet, mely bármely nyelven eddig megjelent. Richard Allen angol fordítása is sikerült.
- Bertényi, I.: Die Geschichte der Institution des Judex Curiae in den achtzigen Jahren des XIV. Jahrhunderts. In: Annales Univ. scient. Budapestiensis, Sectio historica XV, Budapest 1974. 35-55. Ism.: (M) - HÖ, 1976. 4. 621. Kifogásolja, hogy a szerző a neveket a modern magyar névhasználat alapján közli, s az előforduló helynevek is magyarul szerepelnek.

Comenius and Hungary.

(Comenius és Magyarország.)

Ed. E. Földes - I. Mészáros. Bp. Akad. K. 1973. 175. p.

Ism.: R. J. W. Evans, Oxford Coll.

H, 1975. 198. 127.

A kötet egy 1970-es konferencia anyaga. Értékes áttekintést ad Comenius sárospataki éveiről (1650-54).

Comenius and Hungary. Essays.

Földes, E. - Mészáros, I. (szerk.) Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 240 p.

ZG, 1975. 8. 975.

Értékelés nélkül.

Diószegi, I.: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919-1939.

Budapest 1974. Gondolat, 342.

Ism.: Ladislav, Deák

HC, 1976. 4. 604-606.

A munka pozitív értékelése.

Diószegi, I.: Österreich-Ungarn und der französisch-preussische Krieg 1870-1871.

(Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 311 p.)

(Ausztria-Magyarország és a francia-porosz háború 1870-1871.)

Ism.: Häusler, Wolfgang.

Sof, 1975. 34. 306-307.

A könyv német kiadása révén külföldön is megismerhetik a magyar vezető körök politikai gondolkodását az 1870-s években.

Dósa, R-né: A MOVE: egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918-1944.

Bp. Akad. K. 1972. 228 p.

Ism.: Nicholas M., Nagy Talavera - California State Univ. USA

SR, 1975. 2. 637-638.

A nem-nyugati típusú, reakciós, dzsentri-majmoló középosztály (mely a fasiszmus melegágya) reagálása a XX. század kihívására. Üdvözli a magyar történészek törekvéseit, hogy ezzel az érzékeny korszakkal foglalkoznak.

Études historiques hongroises 1975. publiées à l'occasion du XIVe Congrès international des sciences historiques par la Commission nationale de historiens I-II.

Budapest, 1975. Akadémiai Kiad., 1975. 663, 630. p.

Ism.: Kopcan, V.

CCH, 25. 1977: 2. 281-285.

Pozitívan értékeli. A kötet átfogó képet ad a magyar történetírás jelenlegi helyzetéről, eredményeiről. Hasznosnak tartja a két kötet végén megjelent annotált bibliográfiai anyagot is.

Fügedi, E.: Uram, királyom ...: a XV. századi Magyarország hatalmasai.

Bp. Gondolat, 1974. 253 p.

Ism.: Alexander Baran - University of Manitoba, USA.

SR, 1975. 4. 852-853.

A könyv nagyon tanulságos, a szerző ismeri tárgyát, világosan ír, meggyőzően érvel. Objektivitásra törekszik. Jelentékeny statisztikai, demográfiai anyaggal dolgozik, térképek és fotók egészítik ki a kötetet.

- Galántai, J.: Magyarország az első világháborúban 1914-1918.
Budapest 1974. 454 p., 4 térk.
Ism.: VoDa HC, 1975. 4. 628-629.
Értekes hozzájárulás az I. világháború történetéhez. A dualizmus, valamint Szlovákia történetének a kutatásánál hasznos és figyelemre méltó munkának tekinti.
- Hadrovics, L.: Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im XVIII. und XIX. Jahrhundert.
(Wien: Verlag des Österr. Akademie d. Wissenschaften 1974, 564.)
(A burgenländi horvátok írásbelisége és nyelve a XVIII. és XIX. században.)
Ism.: Kunnert, Heinrich.
Sof, 1975. 34. 310.
- Gergely, A.: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 62.)
(Akadémiai Kiadó, Bp, 1972. 177 p.)
Ism.: Gottas, Friedrich.
MIÖG, 1975. 1-2. 233-236.
Fiatal kutató első munkája. Mivel magyarul jelent meg, sajnos csak kevés ember számára hozzáférhető.
- Gergely, J.: Giesswein Sándor politikai pályaképe.
A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és történettudományi osztályának közleményei, 1974. 2. 259-287. p.
Ism.: M-ra HC 1975. 4. 626-627.
Rövid tartalmi ismertetés.
- Hoffmann, T.: Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok.
(Bp. 1975. 392 p.)
Ism.: Faragó Tamás.
Sof, 1976: XXXV. 327-328.
A szerző észrevései a mélyebb összefüggéseket. A külföldi szakirodalom kiváló ismerője. Időbeli érdeklődése óriási: a neolitikumból az 1970-es évekig terjed, témájában a Közel-Keletről az Uralig, ill. az Atlanti Óceán szigetvilágától a paraszti lakóház-belsőig. Esszéinek egyik legnagyobb értéke egységes és egyben komplex látásmódja.
- Horváth, J. - Székely, Gy. (szerk.): Középkori kutatóink kritikus kérdései.
(Bp. 1974. 385 p.)
Ism.: Bogyay, Thomas.
Sof, 1976: XXXV. 312-314.
Rendkívüli tartalmas kötet, amely az utóbbi évek magyar középkorkutatásának legfontosabb produktumai közé tartozik.
- N. Kiss, I.: Die wirtschaftlichen Voraussetzungen der schnellen Beweglichkeit ungarischer Truppen im XVII. Jahrhundert.
(A magyar csapatok gyors mozgathatóságának gazdasági feltételei.)
MIÖG, 1975. 1-2. 154-163.
- N. Kiss, I.: Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn vom XVI. bis zum XVIII. Jahrhundert.
(Parasztagazdaság és ártermelés Magyarországon a XVI. századtól a XVIII. századig.)
Köln, 1974. 22 p.
ZAA, 1975. 2. 261-262.
Figyelemreméltónak tartja az "agrárvárosok" szerepét.

- Köpeczi, B. - H. Balázs, B.: (szerk.): Paysannerie française, paysannerie hongroise, XVIe-XXe siècle.
(Budapest, Akadémiai Kiadó 1973. 319 p.)
(Francia parasztság, magyar parasztság a XVI-XX. században.)
Ism.: Király Béla - Pastor Peter.
Sof, 1975. XXXIV. 316-317.
A magyar-francia történészek második kollokviumán elmondott 16 előadás.
- Kubinyi, A.: Die Anfänge Ofens.
(Buda kezdetei.)
(Berlin, 1972. 111 p.)
Ism.: J. M. Bak.
JGO, 1975. 2. 294-296.
A városkutatásnak e munka egyik "csúcspontja".
- Mátrai, L.: Атеизм и эмоциональная жизнь.
(Az érzelmi élet és az ateizmus.)
VF, 1977. 2. 96-100.
Az ateista gondolkodás történelmi tablóját a kevésbé ismert magyar kulturtörténeti hivatkozásokkal gazdagítja.
- T. Mérey, K.: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában.
Pécs 1974. 138 p.
- T. Mérey, K.: A parasztság élete és sorsa a somogy megyei Hunyady-birtokon, 1767-1867.
In.: Somogyi Almanach 22. Kaposvár 1975. 87 p.
Ism.: vá HC 1975. 23. 4. 632-633.
A cikkeket a szlovák történészek számára is értékesnek tartja.
- Moravcsik, Gy.: Einführung in die Byzantinologie.
Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 185 p. 9. tábl.
Ism.: V. K.
HC, 1977. 1. 124.
Tartalmi áttekintés.
- Nagy, Zs. L.: A budapesti liberális ellenzék, 1919-1944. Értekezések a történeti tudományok köréből. Uj sor. 59.
Bp. Akad. K. 1972. 178 p.
Ism.: Nicholas M. Nagy-Talavera, California State Univ. USA
SR, 1975. 3. 638.
A két világháború közötti, zömmel zsidó középosztály gyenge önvédelmi harcát írja le a reakciós középosztály agresszív tevékenységével szemben, a fasiszta áramlatokra adott liberális választ.
- Palotás, E.: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén.
(Bp. 1972. 233.)
Ism.: Zobel, Olga.
Sof, 1976. XXXV. 291-292.
Palotás munkája új forrásbázison nyugszik: bécsi és moszkvai levéltári anyagon.
- Rázsó, Gy.: Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477-1490.
(Militärhistorische Schriftenreihe 24, Wien, 1973 34 p.)
(Corvin Mátyás király hadjáratai Alsó-Ausztriába 1477-1490.)

Ism.: Haller, Brigitte.
MŰSA, 1975. 28. 493-494.
Értékes adatokat szolgáltat.

Rázsó, Gy.: Magyar történetbrázolás a XVII. században.

(Bp. Akadémiai Kiadó 1973. 188 p.)

Ism.: v. Bogay, Thomas.

Sof, 1975. 34. 322-323.

Sik, E.: Aufzeichnungen eines Diplomaten.

(Egy diplomata feljegyzései.)

(Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 1975. 462 p.)

Ism.: Höppner, Siegfried.

ZG, 1976. 7. 839-840.

Sik E. visszaemlékezéseinek harmadik kötete. Az 1946-tól 1961-ig terjedő emlékeit írja meg kötetében.

Sinkovics, I.: La diplomatie en Hongrie.

In: Annales Univ. scient. Budapestensis, Sectio historica

XV. Budapest 1974. 237-256.

Ism.: (M) HÖ 1976. 4. 623-624.

Tartalmi ismertetés.

Soziologie und Gesellschaft in Ungarn. Aus dem Ertrag des ersten Jahrzehnts der neueren ungarischen Soziologie.

Hrsg. u. mit einer Einl. vers. von Bálint Balla. Enke Verl. Stuttgart, 1974.

(Szociológia és társadalom Magyarországon. Az új magyar szociológia első évtizedének terméséből.)

1. Historische Entwicklung und sozialer Wandel.
(Történeti fejlődés és társadalmi változás.)

VIII, 160 p.

2. Marxistische Soziologie, Politik und Planung.
(Marxista szociológia, politika és tervezés.)

VIII, 128 p.

3. Familie, Jugend und Bildungssystem.

(Család, ifjúság, oktatási rendszer.)

VIII, 186 p.

4. Vom Agrarland zur Industriegesellschaft.

(Agrárországból ipari társadalom lesz.)

VIII, 154 p.

Ism.: IRSH, 1975: 2. 306-307.

Spira, Gy.: A Hungarian Count in the Revolution of 1848.

(Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 346 p.)

(Egy magyar gróf az 1848-as forradalomban.)

Ism.: Silagi, Denis.

Sof, 1975. 34. 327-328.

A 10 éve megjelent "1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a" angol fordítása.

Spira, Gy.: A negyvennyolcas nemzedék nyomában.

(Bp. Magvető Kiadó, 1973. 394 p.)

Ism.: Király Béla

Sof, 1975. 34. 325-327.

Jelen könyvben több történész 48-értékelésére reflektál: Molnár Erik, D. Rapant, V. Cheresteşiu.

- Spira, Gy.: A Hungarian Count in the Revolution of 1848.
Budapest, 1974. Akad. Kiadó, 345 p.
Ism.: T. Vo.
CCH, 1977. 2. 295.
Tartalmi áttekintés.
- Tardy, L.: Régi magyar követjárások Keleten.
(Bp. Akadémiai Kiadó, 1971. 221 p.)
Ism.: v. Bogay, Thomas.
Sof, 1975. 34. 321-322.
- Tilkovszky, L.: Pál Teleki (1879-1941). A Biographical Sketch.
(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 70 p.)
(Teleki Pál [1879-1941]. Életrajzi vázlat.)
Ism.: Hass, Hanns.
Sof, 1975. 34. 330-331.
Tilkovszky Teleki-életrajzának rövidített kiadása.
- Szabó, I.: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.
Budapest, 1975. 100 p.
Ism.: A.G. - HÖ, 1977. 2. 136-137.
A munkát pozitívan értékeli, különösen a benne foglalt rendkívül gazdag adatmennyiséget, táblázatokat, valamint a szerző által alkalmazott összehasonlító módszert.
- Szabó, I.: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.
(Bp. 1975. 100 p.)
Ism.: Fügedi Erik.
Sof, 1976: 32. 328-330.
- Szabó, I.: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.
Bp. 1975. Akadémiai Kiad. 100 p.
Ism.: Hunyadi István (magyar származású francia)
RHES, 1976. 1. 135-136.
- Szabó, I.: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.
Budapest, 1975. 100 p.
Ism.: A.G. - HÖ, 1977. 1. 136-137.
- Szakács, K.: A magyarországi földmunkások országos szövetségének jellege, szervezeti kiépülése és tömegbefolyása 1906-1907.
Párttörténeti Közlemények, 21. 1975. 3. sz. 51-79.
Ism.: M-ra, - HÖ, 1976. 4. 625.
Tartalmi ismertetés.
- Székely, Gy.: Die Rolle der gross- und kleinstädte im osteuropäischen Fernhandel (XIV-XVII. Jahrhundert).
In: Annales Univ. scient. Budapestiensis, Sectio historica XV.
Budapest 1974. 57-68.
Ism.: M. - HÖ, 24. 1976: 4. 621-622.
Csak vázlatos tartalmi áttekintés, de az az érzése, mintha ez a rövid cikk egy hosszabb lélekzetű tanulmány vázlatára lenne.
- Tokody, Gy.: Der preussisch - deutsche Konservatismus und die Frage der bürgerlichen Republik im Jahre 1918-1919.
Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 120.
Budapest 1975. 28 p.
Ism.: D.M. - CCH, 1977. 2. 301.
Tartalmi áttekintés.

- Urbán, A.: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán.
Bp. Akad. Kiadó, 1973. 426, 8 p.
Ism.: Deak, István - magyar szárm. Columbia Univ. USA
SR, 1975. 2. 420-421.
A szerző a budapesti egyetem docense, aki sok vidéki levéltár anyagát felhasználta. Meggyőzően érvel, bár néhol sok a részlet.
- Urbán, A.: A Nemzetőrség és a Honvédség szervezése 1848 nyarán.
(Bp. 1973. 426 p.)
Ism.: Tihanyi, J.
ZG, XXIII. 1975. 6. 726.
Nagy forrásanyag alapján megírt mű.
- Váczy, P.: A frank háború és az avar nép.
Századok 108. 1974. 1041-1061. p.
Ism.: P.R. - HÖ, 1976. 4. 615-616.
Az avar uralomnak a Duna-medencében való megszűnésére vonatkozó új nézeteit a szerzőnek komplettebb formában kellett volna dokumentálnia, s a történelmi események tárgyalását már 788-tól kezdve adnia. Hiányos a recenzor szerint Károly udvari káplánja fennmaradt levelezésének felhasználása; bár a címben "avar nép" szerepel, a szerző csakis az avar uralkodó réteg tagjaira fordítja figyelmét.
- Varga, L.: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906-1911.
(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 218 p.)
Ism.: Toth, Adalbert.
Sof, 1975. 34. 331-333.
- Várkonyi, Á. R.: A pozitivisták történetiszemlélet a magyar történetírásban.
2 vols. Tudománytörténeti tanulmányok.
Bp. Akad. Kiadó, 1973.
1. A pozitivisták történetiszemlélet Európában és hazai értékelése 1830-1945. 309 p.
2. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon, 1830-1860. 521 p.
Ism.: Thomas Spira - Univ. of Prince Edward Island, USA
SR, 1975. 4. 854-856.
A két kötet érdekes olvasmány azoknak, akiket a XIX. sz.-i nyugati társadalom ideológiai átalakulása érdekel.

KÜLFÖLDÖN MEGJELENT,
MAGYAR VONATKOZÁSÚ MŰVEK

- Kučera, M.: Slovensko po páde Vel'kej Moravy. Studie o hospodárskom a sociálnom vývine v IX-XIII. storočí.
(Szlovákia a Nagy-Morva Birodalom bukása után. Tanulmányok a IX-XIII. századi gazdasági és társadalmi fejlődésről.)
Bratislava 1974. 450 p., 54. képmell.
Ism.: L. Su Československý Časopis Historický 1975. 4. 597.
- История Венгрии. В трех томах.
(Magyarország története három kötetben.)
(Moszkva, 1971, 1972, 1973. 643, 598, 965 p.)
Ism.: J. M. Bak
Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1975. 2. 291-292.
Nagyszabású vállalkozásnak itéli. Különösen értékesnek tartja a XVIII. sz. második felének azt a részét, ahol bécsi orosz követek jelentenek a Monarchia helyzetéről.
- Bak, J. M.: Königrum und Stände in Ungarn im XIV-XVI. Jahrhundert.
(Wiesbaden, 1973. 195 p.)
Quellen und Studien zum Geschichte des östlichen Europe, 6.)
(Királyság és rendek Magyarországon a XIV-XVI. században.)
Ism.: Nehring, K.
Südostforschungen, 1975. 34. 321.
Hozzájárulás a későközépkori magyar jog- és társadalomtörténethez. A bevezető tájékoztatást ad a magyar középkorkutatás helyzetéről. A függelékben a témára vonatkozó legújabb magyar irodalomjegyzék található.
- Bak, J. M.: Königtum und Städte in Ungarn in XIV-XVI. Jahrhundert. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, vol. 6.
Wiesbaden, Steiner, 1973. 195 p.
Ism.: Imre Bard - magyar szärm. Honolulu Community College, USA
Slavic Review, 1975. 4. 852.
A University of British Columbia professzora 1962-es göttingeni disszertációjával kezdte a magyar középkor tanulmányozását. A kötet mély forrásismeretet, historiográfiai és anyagbeli ismeretet tükröz. A bevezető, a jegyzet, a függelék a legjobb hozzáférhető alapmunka azoknak, akik nem olvasnak magyarul. A mű fő témája a magyar rendi állam fejlődése 1301-1547 között.
Egy új kiadás felülelhetné a kelet-európai államok összehasonlító tanulmányozását.
- Pohl, A.: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325-1540).
(Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1974, 50 p.)
(A középkor magyar aranyforintja [1325-1540].)
Ism.: Kunnert, Heinrich.
Südostforschungen, 1975. 34. 320-321.

- Folberth, O.: Gotik in Siebenbürgen. Der Mesiter des Mediascher Altars und seine Zeit.
(Wien, München: Verlag Anton Schrott and Co, 1974. 147 p.)
(Gótika Erdélyben. A mediási oltár mestere és köra.)
Ism.: v. Bogyay, Thomas.
Südostforschungen, 1975. 34. 406-407.
A mester a bécsi Schotten-oltár mesterei közül való, és Mediáson telepedett le. A munka Entz Géza és Genthon István különböző munkáira hivatkozik.
- Suchý, M.: Dějiny Levoče 1.
(Lőcse története 1.)
Košice, 1974. 404 p.
Ism.: A.C. - Československý Časopis Historický, 1975. 6. 908-909.
A város középkori története, 1848-ig.
- Zrebený, A.: Z feudálních dejin Krupiny (Prispevok k politickým, hospodárskym a kulturnym dejinám mesta).
(Korona feudális kori történetéből. [Adalék a város politikai, gazdasági és kulturális történetéhez].)
Martin, 1974. 188. p.
Ism.: M.P. - Československý Časopis Historický, 1975. 4. 604-605.
- Ružička, V.: Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu.
(Az oktatásügy Szlovákiában a késő-feudalizmus időszakában.)
Bratislava 1974. 410 p., 13 fotomell.
Ism.: Kuč. Československý Časopis Historický, 1975. 4. 607.
1526-tól a Mária Terézia korabeli reformok idejéig.
- Holák, J.: Beda osudeným. Ako sa za feudalizmu sudilo na Slovensku.
(Jaj az elitélteknek. Hogyan bírászkodtak a feudalizmus idején Szlovákiában.)
Martin 1974., 272 p., 79 képmell.
Ism.: L.Su - Československý Časopis Historický, 1975. 2. 276.
- Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn.
(Wiesbaden, 1972. 261 p.)
(Határőr és segítő népek a középkori Magyarországon.)
Ism.: J.M. Bak.
Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1975. 2. 293-294.
Tartalmi ismertetés.
- Bérenger, J.: Les "Gravamina" Remonstrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'État au XVIIe siècle.
(Az 1655-1681 magyar országgyűlés sérelmei. Kutatások a magyar államjog alapjairól a XVII. században.)
(Paris, Presses Universitaires de France 1973. 331 p.)
Ism.: Benda Kálmán.
Südostforschungen, 1975. 34. 323-325.
A Rennes-i egyetemi tanár másfél évtizede foglalkozik a Habsburg-Monarchia történetével. A 100 bevezető oldal ábrázolja a háromfelé szakított ország demográfiai, etnikai és vallási képét, jellemzi a társadalmi, vagyoni és hatalmi viszonyokat. A könyv második része latin nyelven publikálja a rendkívül sérelmet az 1655, 1659, 1662, 1681. országgyűlésekről.

- Měřička, V.: Orden und Ehrenzeichen des Österreichisch-Ungarischen Monarchia.
(Schrödl, Wien-München 1974. 304 p.)
(Rendjelek és kitüntetések az osztrák-magyar monarchiában.)
Ism.: Jäger-Sunstenau, Hanns.
Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1975. 1-2. 250-242.
Felsorolja az egyes kitüntetésfajtákat 1757-től.
- Dejiny techniky v Československu (do konce XVIII. století.)
(A technika története Csehszlovákiában a XVIII. század végéig.)
Praha 1974. 668 p.
Ism.: Čerešňák, B.
Časopis Matice Moravské 1975. 1-2. 177-179.
- Z dejin vied a techniky na Slovensku.
(A tudomány és technika történetéből Szlovákiában.)
VII. köt. Bratislava 1974. 536 l.
Ism.: Heprich Janus
Dejiny vied a techniky, 1975: 2. 106-108.
XVIII-XIX.sz.
- Göllner, C.: Regimentele grăniceresti din Transilvanie 1764-1851.
(Bucuresti: Ed. Militară 1973. 230.)
(Határőr-ezredek Erdélyben 1764-1851.)
- Göllner, C.: Die Siebenbürgische Militärgrenze. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762-1851.
(München, Oldenbourg Verlag 1974. 264.)
(Az erdélyi katonai határ. Társadalom és gazdaságtörténeti adalék.)
Ism.: Ghermani, Dionisie.
Südostforschungen, 1975. 34. 394.
A szerző felhasználta az aradi, kolozsvári, a budapesti és a bécsi levéltárak anyagait, valamint a helyi sajtót.
- Barany, G.: Stephen Széchenyi and the Awakening of the Hungarian Nationalism. 1791-1841.
(New York, 1968. 487 p.)
(Széchenyi István és a magyar nacionalizmus keletkezése.)
Ism.: Burian, P.
Historische Zeitschrift, 1975. 2. 465-467.
Tartalmi ismertetés.
- Kós, K.: Népélet és néphagyomány.
(Bukarest, Kriterion, 1972. 274 p.)
Ism.: C.I.
Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 1975. 18. 126-127.
Összefoglalja a népélet, a néphagyomány minden egyes ágát.
Sajnálja, hogy nincs román és német nyelvű rezümé.
- Hehn, P. N.: The origins of modern Pan-Serbism - the 1844 načertanije of Ilija Garašanin: an analysis and translation.
(A modern pán-szerbizmus eredete - Ilija Garašanin načertanije 1844-ben. Elemzés és fordítás.)
East European Quarterly, 1975. 2. 153-171.
A szerb államférfi munkájának ez az első nyugati fordítása.
- Revoluce 1848-1849 ve střední Evropě. Sborník referátů z mezinárodního vědeckého symposia historiků v Bečyni 10-11. září 1973.
(Az 1848-1849-es forradalom Közép-Európában. 1973. szept. 10-

- 11-én Bechyň-ben, a nemzetközi történész tanácskozáson elhangzott előadások gyűjteményes kötete).
Praha 1974. 227. p.
Ism.: Gawrecki, D. Slezsky sborník, 1975. 2. 144-145.
- Revoluce 1848-1849 ve střední Evropě. Sborník referátů z mezinárodního vádeckého symposia historiků v Bechyni 10-11. září 1973. (Az 1848-1849-es forradalom Közép-Európában. 1973. szept. 10-11-én Bechyň-ben tartott nemzetközi tudományos történész szimpózium.)
Praha 1974. 226 p.
Ism.: V.P. Československý Časopis Historický, 1975. 4. 607-608.
- Toth, A.: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892. (München: R. Oldenbourg Verlag 1973, 383 p.) (Pártok és országgyűlési választások Magyarországon, 1848-1892.)
Ism.: Révész László. Südostforschungen. 1975. 34. 328-329.
A pártok története keretében a szerző képet ad Magyarország politikai életéről és az országgyűlési választásokról.
- Toth, A.: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn, 1848 bis 1892. (Pártok és parlamenti választások Magyarországon 1848-1892.)
München, Oldenbourg Verl. 1973. 383 p.
Ism.: Alan Sked - London School of Economics History, 1975. 199. 324-325.
"Az első mű, mely megkísérli a választások modern elemzésével megmagyarázni az 1848 és 1892 közötti magyar pártrendszert és feltekerkezni a választásokat."
- Toth, A.: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892. (Pártok és országgyűlési választások 1848-1892-ben.)
München 1973. 383 p.
Ism.: Potemra, M. Historický Časopis, 1975. 4. 606-610.
Eszmeileg és módszertanilag a nyugatnémet, francia történeti és politológiai irodalomra, illetve a korabeli magyar politikai irodalomra és a jelenlegi történeti irodalomra támaszkodó munka legnagyobb érdemének a recenzor a szerzőnek azt a kísérletét tekinti, hogy a korabeli politikai élet bizonyos jelenségeinek értékelésénél a szociológiai és a geográfiai módszert igyekszik felhasználni.
- Brusatt, A. (kiad.): Die Habsburger Monarchie 1848-1918.
Band 1.: Die Wirtschaftliche Entwicklung. (Verlag d. Österreichischen Akademie d. Wissenschaften, Wien, 1973. 666 p.) (A Habsburg-Monarchia 1848-1918. I. köt.: A gazdasági fejlődés.)
Ism.: Kropf, Rudolf. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1975. 1-2. 239-240.
A kötet 14 tanulmánya a Monarchia gazdasági fejlődését mutatja be.
- Die Habsburger Monarchie 1848-1918.
Bd. 1. Die Wirtschaftliche Entwicklung. Ed. by Alois Brusatti. Vienna, Verl. d. Öst. Akad. d. Wiss. 1973. XXII, 666 p.
Ism.: Alan Sked - London School of Economics, History, 1975. 199. 324.
A tervezett 9 kötet a Monarchia életét 1848 és 1918 között kívánja végigkísérni.

- Brusatti, A.: Die Habsburger Monarchie 1848-1918.
Bd. 1. Die wirtschaftliche Entwicklung.
(Wien, 1973. 666 p.)
(A Habsburg-Monarchia 1848-1918. I. köt.: A gazdasági fejlődés.)
Ism.: Franz, G.
Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1975. 1. 120.
Egy kilenc kötetesre tervezett munka első kötete. Kiemeli Berend T. Iván - Ránki György jólsikerült fejezetét (485-499.1.), a magyar mezőgazdaságról, amelyből kitetszik, hogy Magyarországra vonatkozóan több statisztikai adat áll rendelkezésre, mint az Összmonarchia számára.
- Wandruszka, A. - Urbanantisch, P.: Die Habsburger-Monarchie 1848-1918.
Bd. II.: Verwaltung und Rechtswesen.
(Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1974. 792 p.)
(A Habsburg-Monarchia 1848-1918. II. köt.: Közigazgatás és jog.)
Ism.: Becker, Gerhard.
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1976. 9. 1065-1066.
A tényanyag ellentmond R.A. Kann amerikai történész koncepciójának, amely szerint: a Monarchia 1918-ban a legjobb uton volt afelé, hogy nemzetek feletti állam legyen.
- Problémy národního a socialistického hnutí v dějinách Československa a Jugoslávie od roku 1867 do konce XIX. století. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-južoslávské historické komise v Banské Bistrici 10. a 11. 9. 1973.
(A nemzeti és szocialista mozgalom problémái Csehszlovákia és Jugoszlávia történetében 1867-től a XIX. sz. végéig. A csehszlovák-južosláv történész-bizottság 1973. szept. 10-11-én Besztercebányán tartott tudományos ülésén elhangzott előadások gyűjteménye.)
Praha 1974. 300.
Ism.: Harna J.
Časopis Matice Moravské, 1975. 1-2. 140-142.
- Желици, Б.И.: Социалистическое рабочее движение в Венгрии /1873-1890/.
(Moszkva, 1975. 263 p.)
Ism.: Sternberg Ja. I.
Voprosy Isztorii 1976: 10. 169-171.
Az első monográfikus szovjet feldolgozás a múlt századi magyar munkásmozgalom történetéről.
- Karaman, I.: Privreda i društvo Hrvatske u XIX. stoljeću.
(Zagreb, 1972. 265 p.)
(Gazdaság és társadalom Horvátországban a XIX. században.)
Ism.: Schneider, Sibylle.
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1975. 4. 557-559.
A kötet 16 tanulmányt tartalmaz.
- Dějiny mad'arského revolučního hnutí.
(A magyar forradalmi mozgalom története.)
Praha 1974. 747 p.
Ism.: J.T. - Historický Časopis, 1975. 4. 620-621.
A magyar történész kollektíva által megírt háromkötetes munka cseh nyelvű fordításának rövid tartalmi ismertetése.

- Urban, Zđ.: Problémy slovenského národného hnutí na konci XIX. století. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica ét historica. Monographia XXXVII-1971. Praha 1972. 170 p.
Ism.: Kolafa, S.
Československý Časopis Historický, 1975. 5. 755-760.
- Valiani, L.: The end of Austria-Hungary. (Az Osztrák-Magyar Monarchia vége.) London, Secker and Warburg, 1973. XIII, 574 p.
Ism.: F.R. Bridge - külf. - University of Leeds History, 1975. 199. 327.
Az 1966-os milánói olasz kiadás fordítása. Felbecsülhetetlen értékű munka a tudós számára.
- Tajták, L.: Národnodemokratická revolúcia na Východnom Slovensku v roku 1918. (Népidemokratikus forradalom Kelet-Szlovákiában 1918-ban.) Bratislava 1972. 159 p.
Ism.: Urban Zđ.
Československý Časopis Historický, 1975. 5. 415-418.
- Marosi, I.: A Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. (Bukarest, Kriterion, 1973. 614 p.)
Ism.: G.A.Ö. -
Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 1975. 1. 124.
A két világháború közötti korszak.
- Fenyő, M.: Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian Relations, 1941-1944. (New Haven and London: Yale University Press 1972. 279 p.) (Hitler, Horthy és Magyarország. Német-magyar kapcsolatok, 1941-1944.)
Ism.: Sundhausen, Holm
Südostforschungen, 1975. 34. 336-337.
A szerző hatalmas forrásanyagra támaszkodik: a német külügyminisztérium, az OKW, az OKH és más katonai levéltárak anyagára. Kézhez kapott bizonyos magyar levéltári anyagot is. Főleg a külpolitikai kapcsolatok elemzése.
- Zaharia, Gh. - Vaida, L. (szerk.): Rezistența antifascistă în partea de Transilvaniei. (Az antifasiszta ellenállás Erdély északi részén.) (Cluj-Napoca, Dacia, 1974. 254 p.)
Ism.: L.G.
Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 1975. 2. 121.
Az első kísérlet a Horthy-diktatúra reális ábrázolására.
- Korvig, B.: The myth of liberation: East-Central Europe in U.S. diplomacy and politics since 1941. (A felszabadulás mítosza: Közép-Kelet Európa és az USA diplomáciája, politikája 1941 óta.) (London, John Hopkins Univ. Pr. 1973. XI, 316 p.)
Ism.: Antony Polonsky - London School of Economics, History, 1975. 200. 491.
- Kammler, J.: Politische Theorie von Georg Lukács. Struktur und historischer Praxisbezug bis 1929. (Lukács György politikai elmélete, 1929-ig.) Luchterhand, Darmstadt, Neuwied, 1974. 382 p.
International review of social history, 1975. 1. 143-144.

Mindszenty, J.: Erinnerungen.

(Emlékiratok.)

(Übers. aus dem Ungarischen v. J. Vecsey und F. Eisenring.
Berlin, Frankfurt, Wien: Ullstein/Propyläen Verlag 1974. 438 p.)

Ism.: Silagi, Denis.

Südostforschungen, 1975. 34. 333-335.

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárúsítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V., Váci utca 22.
a Magyar Történelmi Társulat (Budapest, I., Űri utca 51/53)
tagjai illetményként kapják a folyóiratot
A borítólapot tervezte: Bozókya Mária

HU ISSN 0083-6265

789916 MTA KESZ Sokszorosító. F.v.: dr. Héczey Lászlóné

